

РУКОПИСНА
ТА
КНИЖКОВА
СПАДЩИНА
УКРАЇНИ

2025

3(38)

Засновники:

Національна академія наук України
Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського
Інститут рукопису

Головний редактор

Любов ДУБРОВІНА, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України

Наукова рада:

Олексій ОНИЩЕНКО, доктор філософських наук, академік НАН України (голова)
Аліна ДЗЕНТЬОЛ, доктор гуманістичних наук (Польща)
Георгій ПАПАКІН, доктор історичних наук, професор
Олена ПАСТУШЕНКО, доктор наук із соціальних комунікацій
Олаф ХАММАН, доктор філософії (Німеччина)
Олексій ХАМРАЙ, доктор філологічних наук
Ріма ЦІЦЕНЄНЕ, доктор гуманітарних наук (Литва)
Надія ШИП, доктор історичних наук, професор

Редакційна колегія:

Галина КОВАЛЬЧУК, доктор історичних наук, професор (заступник головного редактора)
Валентина БЕЗДРАБКО, доктор історичних наук, професор
Геннадій БОРЯК, доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України
Лариса БУРЯК, доктор історичних наук, професор
Наталія ВЕРЕТЕННИКОВА, кандидат наук із соціальних комунікацій
Людмила ГНАТЕНКО, доктор історичних наук
Ярослав ДУМАНОВСЬКИЙ, габілітований доктор (Польща)
Наталія ЗУБКОВА, кандидат історичних наук (відповідальний секретар)
Катерина ЛОБУЗИНА, доктор наук із соціальних комунікацій
Дайва НАРБУТЕНЕ, доктор філософії (гуманітарні науки) (Литва)
Володимир ПОПИК, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України
Сергеюс ТЕМЧІНАС, габілітований доктор гуманітарних наук, професор (Литва)
Віра ЧЕНЦОВА, кандидат історичних наук (Франція)
Людмила ШАРІПОВА, доктор філософії, асистований професор (Велика Британія)
Лідія ЯРЕМЕНКО, кандидат історичних наук

Ідентифікатор медіа R30-02744

Видання індексується науковими базами даних, зокрема: Scopus, Web of Science, Google Scholar, Index Copernicus, Scientific Indexing Services, ResearchBib, International Institute of Organized Research (I2OR), CiteFactor, BASE, Open Access Infrastructure for Research in Europe, Directory of Open Access Journals (DOAJ), Word Cat, EBSCO, Український Реферативний Журнал, Україніка наукова, Наукова періодика України

Адреса редакції:

01601, Київ-33, вул. Володимирська, 62, к. 312
Тел.: (044) 234-78-65, (044) 288-14-18
E-mail: rksu@nbuv.gov.ua
Сайт журналу: <http://rksu.nbuv.gov.ua>

Founders:

The National Academy of Sciences of Ukraine
Vernadsky National Library of Ukraine
Institute of Manuscript

Editor-in-Chief

Liubov DUBROVINA, Dr. habil. in History, Professor, Corresponding Member of NASU

Science Board:

Oleksii ONYSHCHENKO, Dr. habil. in Philosophy, Academician of NASU (Chairman)

Alina DZENTOL, Ph.D in Humanitarian Sciences (Poland)

Olaf HAMMAN, Ph.D. (Germany)

Oleksii KHAMRAI, Dr. habil. in Philology

Heorhii PAPAKIN, Dr. habil. in History, Professor

Olena PASTUSHENKO, Dr. habil. in Social Communication

Nadiia SHYP, Dr. habil. in History, Professor

Ryma TSINTSENIENE, Ph.D in Humanitarian Sciences (Lithuania)

Editorial Board:

Halyna KOVALCHUK, Dr. habil. in History, Professor (Deputy Editor-in-Chief)

Valentyna BEZDRABKO, Dr. habil. in History, Professor

Hennadii BORIAK, Dr. habil. in History, Corresponding Member of NASU

Larysa BURIAK, Dr. habil. in History, Professor

Vira CHENTSOVA, Ph.D. in History (France)

Yaroslav DUMANOVSKY, Dr. habil. (Poland)

Liudmyla HNATENKO, Dr. habil. in History

Kateryna LOBUZINA, Dr. habil. in Social Communication

Daiva NARBUTENE, Ph.D (Lithuania)

Volodymyr POPYK, Dr. habil. in History, Professor, Corresponding Member of NASU

Liudmyla SHARIPOVA, Ph.D, Associate Professor (United Kingdom)

Serheius TEMCHINAS, Dr. habil. in Humanitarian Sciences (Lithuania)

Natalia VERETENNIKOVA, Ph.D in Social Communication

Lidiia YAREMENKO, Ph.D. in History

Nataliia ZUBKOVA, Ph.D. in History (Executive Secretary)

Media ID R30-02744

This publication is indexed by the following scientometric databases, among which are: Scopus, Web of Science, Google Scholar, Index Copernicus, Scientific Indexing Services, ResearchBib, International Institute of Organized Research (I2OR), CiteFactor, BASE, Open Access Infrastructure for Research in Europe, Directory of Open Access Journals (DOAJ), Word Cat, EBSCO, Ukrainian Abstract Journal, Scientific Ukrainika, Scientific Periodicals of Ukraine

Editorial office address:

62 Volodymyrska st., room 312, Kyiv 01601, Ukraine

Phone: (+ 38 044) 234-78-65, (+ 38 044) 288-14-18

E-mail: rksu@nbuv.gov.ua

<http://rksu.nbuv.gov.ua>

Присвячується
члену-кореспонденту Національної академії наук України,
доктору історичних наук, професору
Любові ДУБРОВІНІЙ —
фундатору і багаторічному головному редакторові
«Рукописної та книжкової спадщини України»

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ
імені В.І. ВЕРНАДСЬКОГО
ІНСТИТУТ РУКОПИСУ

3(38)
2025

РУКОПИСНА ТА КНИЖКОВА СПАДЩИНА УКРАЇНИ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
ВИХОДИТЬ 4 РАЗИ НА РІК
ЗАСНОВАНИЙ У 1993 р. ЯК ЗБІРНИК
У СІЧНІ 2024 р. ПРОДОВЖЕНО У ФОРМІ ЖУРНАЛУ
КИЇВ

ЗМІСТ

Дослідження
архівних
та книжкових
фондів

Христина МЕРЕНЮК. Руський король очима Європи: іконографія в манускриптах «Всесвітньої хроніки» Янса Енікеля XIII—XV століть 5

Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ, Віктор КОРОТКИЙ. Дві збірки листів Київського митрополита Арсенія Могілянського 1762—1766 років: особи, події, символи і жести. Частина 1. Листування з церковними діячами 25

Ірина ГАХ, Борис ГАВРИЛЮК. Рукотворні поштівки Лева Ієца 1963—1968 років 59

Сергій КОЗАК. Часопис «Українські вісті» в епістолярній спадщині Івана Багряного (з архіву листів письменника і громадсько-політичного діяча: 1945—1963 роки) 72

Кодикологія
та кодикографія

Viacheslav KORNIENKO, Liudmyla HNATENKO, Viktor MOISIENKO. Scribes of ancient Ukrainian Vienna Octoechos: towards actualization of issue (англ. мовою) 91

Дослідження
в галузі
спеціальних
історичних
дисциплін

Роман ГОЛИК, Ірина ОРЛЕВИЧ. Сприйняття та формування архівів у Львові та Галичині XIX — першої половини XX століть: східноєвропейська перспектива 108

Григорій РУДИЙ. Класифікація джерел пресології як процес упорядкування пресологічної інформації 122

**Дослідження
в галузі
спеціальних
історичних
дисциплін**

Світлана БУЛАТОВА. Навкруг столу литовських шляхтичів Єленських (на матеріалі рукописного збірника середини XVIII століття з родинного зібрання) **133**

Олена ЖАМ, Юрій ФІГУРНИЙ, Юлія ЛЄБЄДЄВА. Громадські публічні бібліотеки міста Переяслава Полтавської губернії: становлення та розвиток (за матеріалами постанов і звітів Переяславських повітових земських зборів) **154**

Олена КОЗАКЕВИЧ. Документальна спадщина музею Товариства «Лемківщина» в архіві Історичного музею в Сяноці: до питання про співпрацю з українськими та польськими інституціями **173**

Олена ФЕДОРЧУК. Інтерпретація писемних джерел як ключ до датування витоків традиції бісерного оздоблення народної ноші українців **196**

**Документальна
історико-культурна
спадщина України
в умовах
глобальних викликів**

Людмила ДЕМ'ЯНЮК. Ініціативи збереження документальної спадщини в діяльності Міжнародного альянсу захисту спадщини (ALIPH): міжнародна практика й український контекст **210**

Катерина РЯБЕЦЬ, Дмитро УСТИНОВСЬКИЙ. Збереження та популяризація книжкової спадщини України як засади забезпечення державної політики у сфері національної безпеки **236**

*Затверджено до друку і опублікування в мережі Інтернет
Ученою радою Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського
Протокол № 00 від 00 серпня 2025 року*

Редакторки *Наталія Зубкова, Ярослава Кучмій*

Редакторка-перекладачка *Дар'я Лелюх*

Відповідальна за випуск *Юлія Дудка*

Технічна редакторка *Ольга Бурдік*

Комп'ютерне верстання *Оксани Боляк*

Підп. до друку 00.09.2025. Формат 70 × 100/16. Гарн. Minion Pro.
Ум. друк. арк. 20,47. Обл.-вид. арк. 00,00. Тираж 100 прим. Зам. №

Видавець і виготовлювач Видавничий дім «Академперіодика» НАН України
01024, Київ, вул. Терещенківська, 4

Свідоцтво про внесення до Держреєстру суб'єкта видавничої справи
Серії ДК № 544 від 27.01.2001

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
V.I. VERNADSKYI NATIONAL LIBRARY OF UKRAINE
INSTITUTE OF MANUSCRIPT

3(38)
2025

MANUSCRIPT AND BOOK HERITAGE OF UKRAINE

SCIENTIFIC JOURNAL
PUBLISHED 4 TIMES PER YEAR
FOUNDED IN JANUARY 1993 AS A COLLECTION
IN JANUARY 2024, CONTINUED AS A JOURNAL
KYIV

Studies
of Archival
and Book Fonds

CONTENTS

Khrystyna MERENIUK. Ruthenian King in European perception: iconography in manuscripts of Jans Enikel's "World Chronicle" (13th—15th centuries) 5

Vasyl ULIANOVSKYI, Viktor KOROTKYI. Two collections of letters of Kyiv Metropolitan Arsenii Mohylianskyi 1762—1766: persons, events, symbols and gestures. Part 1. Correspondence with church leaders 25

Iryna GAKH, Borys HAVRYLIUK. Handcrafted postcards by Lev Getz from 1963—1968 59

Serhii KOZAK. "Ukrainian News" newspaper in epistolary heritage of Ivan Bahrianyi (From archive of letters of writer and public-politician figure: 1945—1963) 72

Codicology
and Codicography

Viacheslav KORNIENKO, Liudmyla HNATENKO, Viktor MOISIENKO. Scribes of ancient Ukrainian Vienna Octoechos: towards actualization of issue (in English) 91

Studies in Special
Historical
Disciplines

Roman HOLYK, Iryna ORLEVYCH. Perception and formation of archives in Lviv and Galicia of 19th — first half of 20th centuries: Eastern European perspective 108

Hryhorii RUDYI. Classification of pressology sources as a process of organizing pressological informations 122

Studies in Special Historical Disciplines

<i>Svitlana BULATOVA</i> . Around table of Lithuanian nobles Yelenskys (based on material of manuscript collection from mid-18th century from family gathering)	133
<i>Olena ZHAM, Yurii FIHURNYI, Yulia LEBEDEVA</i> . Municipal public libraries of Pereiaslav town, Poltava Governorate: formation and development (according to materials of resolutions and reports of Zemstvo Assembly of Pereiaslav County)	154
<i>Olena KOZAKEVYCH</i> . Documentary heritage of “Lemkivshchyna” Society Myseum in Archive of Historical Museum in Sanok: to issue about cooperation with Ukrainian and Polish Institutions	173
<i>Olena FEDORCHUK</i> . Interpretation of written sources as key to dating origins of tradition of beaded decoration in Ukrainian folk costume	196
<i>Liudmyla DEMIANIUK</i> . Initiatives for safeguarding documentary heritage in ALIPH’S activities: international practices and Ukrainian context	210
<i>Kateryna RIABETS, Dmytro USTYNOVSKYI</i> . Preservation and promotion of Ukraine’s book heritage as foundations for ensuring state policy in field of national security	236

Documentary historical and cultural heritage of Ukraine in context of global challenges

Scientific journal “Manuscript and Book Heritage of Ukraine. Archeographic Studies of Unique Archival and Librarian Fonds”

Published 4 times per year

Founded in 1993

Languages: Ukrainian, English, Polish

Founder: National Academy of Sciences of Ukraine, V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine, Institute of Manuscript

Subject areas

- The series covers various aspects of the research of history and existence of manuscripts, old printed books, specialized librarian and archival fonds with a view of reconstruction of the history of book culture in Ukraine and world.
- It represents scientific studies on specific historical subjects, publishes documents, scientific referential and informational materials (collections reviews, archeographic and bibliographic descriptions, indexes, reports and reviews).
- The periodical also encompasses articles on the problems of storage, restoration and conservation of manuscripts.
- The publication also disclosing the issues of creating automated processing technologies, describing manuscripts and books, and using information and search systems in library and archival work.

Purpose

The purpose of the scientific journal “Manuscript and Book Heritage of Ukraine” consists in introducing to the scientific and social circulation new documentary sources on the history of Ukraine and world, theoretical and practical researches on the problems of archeography, bibliography, codicology and codecography, library and archival sciences, innovative technologies in the library and archival activities. Publications of documents, presented in the scientific journal, are source of information for further scientific works on history, philology, and cultural studies.

Aim and task

The aim and task of the digest is the publication of topical, theoretical or practical content, and the newest articles and publications of documents. Materials that have passed the internal review procedure for their scientific level and compliance with the issues of the publication are accepted for publication. “Manuscript and Book Heritage of Ukraine” is an open publication that invites to cooperation both domestic and foreign scientific professionals. The humanitarian orientation of the digest provides an opportunity to cover studies on history, philology, art criticism, library and archival issues, preservation and restoration of documents, innovative information technologies. The high quality of the digest is provided by the professional composition of the authors and the exactingness of the editorial board and reviewers to the scientific novelty and relevance of the papers proposed for publication. The publication is an information platform for conducting scientific professional discussions on specialized scientific fields.

<https://doi.org/10.15407/rksu.38.005>

УДК [82-94Я.ЕНИКЕЛЬ(4):7.04.026:929.731(477)]"12/14"

Христина Меренюк, аспірант,

молодший науковий співробітник, Інститут українознавства

ім. І. Крип'якевича НАН України (Львів, Україна)

ORCID: 0000-0003-4114-5663

E-mail: hrys.merenyuk@gmail.com

РУСЬКИЙ КОРОЛЬ ОЧИМА ЄВРОПИ: ІКОНОГРАФІЯ В МАНУСКРИПТАХ «ВСЕСВІТНЬОЇ ХРОНІКИ» ЯНСА ЕНІКЕЛЯ XIII—XV СТОЛІТЬ

Мета роботи. Докладне вивчення мініатюр із зображенням руського короля в манускриптах «Всесвітньої хроніки» Янса Енікеля. **Методологія.** Використано контекстно-інтерпретаційний метод — сукупність процедур, спрямованих на визначення ознак тексту, з'ясування його значення в дослідженнях соціокультурних контекстів, вивчення загального змісту джерела тощо. Лінгвістичний аналіз дав змогу здійснити коментування оповіді про дочку короля Русі зі «Всесвітньої хроніки». За допомогою методу порівняння встановлені окремі спільні риси в іконографії руського володаря у вибраних рукописах цієї пам'ятки. **Наукова новизна.** Вперше в українській історичній науці звернено увагу на мініатюри рукописів «Всесвітньої хроніки» Янса Енікеля, на яких зображено короля Русі з усіма владними атрибутами. Запропоновано власні інтерпретації стосовно історичних обставин появи цих мініатюр на тлі аналізу ідей вказаного середньовічного автора про *translatio imperii*. **Висновки.** Проаналізовано мініатюри із зображенням руського короля з рукописів XIV—XV ст., які зберігаються у Придворній бібліотеці та Центральному архіві принца Турна і Таксиса (Регенсбург), Баварській державній бібліотеці (Мюнхен) та Бібліотеці Гайдельберзького університету Рупрехта-Карла (Гайдельберг). Унікальність обраних зображень полягає насамперед у тому, що на них позначено короля Русі в той спосіб, як його уявляли в німецькому

Цитування: Меренюк Х. Руський король очима Європи: іконографія в манускриптах «Всесвітньої хроніки» Янса Енікеля XIII—XV століть. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2025. № 3 (38). С. 5—24. <https://doi.org/10.15407/rksu.38.005>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

6 та австрійському середньовічних соціумах. Встановлено, що в цих уявленнях руський володар не поступався іншим європейським правителям: його зобразили з усіма необхідними інсигніями, які безпосередньо вказують на владний статус (корона, трон), багатство (мантія). Хоча сама історія, яку створив Я. Енікель, є досить фантастичною, все ж вона відображає реалії XIII ст. та складну політичну ситуацію в тогочасному християнському світі.

Ключові слова: зображення короля Русі, іконографія, мініатюри, «Всесвітня хроніка», Янс Енікель, рукопис.

Актуальність теми дослідження. Королівські традиції Русі через брак джерел перетворилися на «*terra incognita*» для досліджень. Причому в наукових студіях акцентовано на текстових матеріалах, тоді як аналіз іконографічних свідчень майже не відбувався. Причина цього — невелика кількість відомих ілюстрацій чи мініатюр, які б свідчили про королівську гідність руських володарів. Окрім «Кодексу Гертруди» (кін. X ст.) та печатки короля Юрія Львовича (1252/1257—1308/1315, печатка перебувала у вжитку до 1339 р.), інші візуальні джерела не були відомі. До того ж, ці пам'ятки створювалися в Русі, тоді як уявлення західноєвропейських книжників не становили окремих об'єкт дослідження. Відповідно ця студія слугує важливою основою для подальшого розуміння образу володарів Русі у світогляді середньовічних європейців.

Історичні уявлення в середньовічні часи формувалися під впливом багатьох факторів. Уривки з джерел, які збереглися до нашого часу, досить фрагментарні, щоби заповнити всі лакуни пізнання. На це треба зважати, досліджуючи історію Русі, особливо коли мовиться про європейські пам'ятки, створені ченцями в сурових монастирських стінах. Такі знання мали досить обмежене коло «споживачів», хоча завдяки щільній мережі скрипторіїв інформація циркулювала, залишивши відбиток у декількох історичних творах епохи (хроніках чи анналах). Поруч з такими джерелами існувала також літературна поетична традиція, значно вільніша як за змістом, так і стосовно середовища своїх шанувальників. Насамперед збільшення читацької аудиторії досягали за рахунок безперечного таланту, але чимало важила мова: вживання простої народної мови, а не латини, приваблювало «людей меча», представників тогочасної військово-політичної еліти, і городян, що від XII—XIII ст. складали соціально-економічний хребет міських осередків. Завдяки цьому творчість середньовічних поетів набувала відчутної популярності, поширювалася в рукописах, «розповідала» про героїчні пригоди, рицарські поединки, війни, але також містила чимало описів далеких країн, вигаданих і реалістичних. Хоча відомості про Русь у цій категорії пам'яток досить рідкісні, вони заслуговують на особливу увагу, враховуючи не тільки тексти, але також контексти їхнього створення. На цьому тлі виокремлюється велика римована «Всесвітня хроніка»

Янса Енікеля (1230—1240 — † після 1302), яка не отримала належного висвітлення в середовищі українських дослідників*.

Аналіз досліджень і публікацій. Робота Я. Енікеля цікавила передусім літературознавців, проте поема також є джерелом до історії епохи. Філіп Штраух ще в XIX ст. здійснив її видання, доповнивши його критичним оглядом відомих йому рукописів [9]. Це видання передає насамперед текст роботи Я. Енікеля, проте позбавлене ілюстрацій й не відображає мініатюр, якими прикрашені манускрипти «Всесвітньої хроніки». Аналіз пам'ятки разом зі співставленням різних її рукописів здійснив американський дослідник Грем Данфі (науковець також частково переклав текст англійською мовою) [8]. Важливі для розуміння контексту створення середньовічної поеми дослідження Олексія Мартинюка, що вказав на можливе коріння «руських сюжетів» [3], та Фульвіо Феррарі, який проаналізував зацікавлення німецьких та австрійських поетів XIII—XIV ст. мусульманською тематикою [9]. Ніна Роу простудіювала декілька мініатюр зі «Всесвітньої хроніки», які стосувалися концепту відданості вірі [18]. Вона вивчила ті рукописи, які зберігаються нині в Регенсбурзі, Мюнхені та Нью-Йорку. Мартін Валлраф описав особливості формування світових християнських «хронік» у середньовічному історіописанні [20].

У сучасній українській медієвістиці «Всесвітня хроніка» Я. Енікеля маловідома. Цю пам'ятку частково дослідив Ілля Паршин, який надав переклад оригінального сюжету про доньку короля Русі та її тривалі поневір'яння в чужих країнах [3—4]. Окремі загальні відомості з історії Русі XIII—XIV ст. можна почерпнути з робіт істориків Михайла Грушевського [2], Леонтія Войтовича [1], Мирослава Волощука [19]. Аналіз їхніх поглядів дав змогу докладніше охарактеризувати окремі елементи австрійської політики Романовичів як імовірної основи появи текстів Я. Енікеля. Однак безпосереднє знайомство з рукописною спадщиною продемонструвало значно більший джерельний потенціал «Всесвітньої хроніки». Відповідно **метою** цього дослідження є аналіз мініатюр «Всесвітньої хроніки», на яких зображено руського володаря. Вивчення цих іконографічних джерел, які не відомі в українському науковому просторі, здатне доповнити існуючі уявлення про роль Русі на тогочасній міжнародній арені та відкрити нові напрями для подальшого осмислення.

Виклад основного матеріалу. Велику римовану «Всесвітню хроніку» створив Янс Енікель — віденський городянин (можливо, працював міським писарем). Він був освіченою людиною своєї епохи, що, як припускається, дало йому змогу використати не тільки християнські релігійні книги, але також додати деякі сюжети з мусульманської та юдейської традицій,

* Дослідження підготовлене в рамках реалізації проекту, який фінансувався українсько-німецькою історичною комісією (УНІК) на базі фонду DAAD.

- 8 описи міського життя та пригодницькі тексти про віддалені землі [9, s. 85]. Окремі подробиці життя автора відомі з його власних творів. У «Всесвітній хроніці» Янс згадував свій будинок у Відні, що цілком вказує на наявність міського громадянства та заможний патриціанський статус:

<i>Der ditz getiht gemachet hât,</i>	<i>Той, хто написав цю поему,</i>
<i>der sitzt ze Wienn in der stat</i>	<i>Проживає у місті Відні,</i>
<i>mit hûs und ist Johans genant.</i>	<i>З будинком і Янсом зветься.</i>
<i>an der korôniken er ez vant.</i>	<i>У хроніці він описав.</i>
<i>der Jansen enikel sô hiez er.</i>	<i>Янсен Енікель його ім'я [10, s. 2]</i>

«Всесвітня хроніка» не є історичною хронікою у прямому розумінні цього поняття. У пам'ятці вміщено художні описи від біблійного часу (створення світу, життя Адама і Єви) до 1250 р. Останнім героєм є Фрідріх II Гогенштауфен (1194—1250), історія про якого, на думку середньовічного городянина, посіла належне місце поруч із притчами про Ноя, Мойсея, Давида, Соломона, Ісуса Христа, володарів легендарної Трої, Александра Македонського, римських пап, Карла Великого (747—814), султана Салаха ед Діна (1138—1193) та інших визначних особистостей. Я. Енікель збагатив свій твір й іншими історіями.

У Середньовіччі ця поема користувалася популярністю, оскільки в архівах та бібліотеках понад 20 міст Європи зберігаються манускрипти цього віршованого твору. Ступінь збереження пам'ятки різний. З-понад 40 рукописів більша частина доступна у вигляді декількох фрагментів або витягів, які додані до інших відомих середньовічних джерел. Уцілілі фрагменти пам'ятки зберігаються в Державній бібліотеці Бамберга (Bamberg, Staatsbibl., Ms. I Qa 4), Мюнхенському національному музеї, Баварській державній бібліотеці Мюнхена, Міському архіві Мюнхена (München, Staatsbibl., Cgm 5249/22a, München, Staatsbibl., Cgm 5249/51b München, Stadtarchiv, HV Ms. 273), Національному музеї Нюрнберга (Nürnberg Germanisches Nationalmuseum, Bibliothek, Hs. 18399 / Hs. 42568 / Hs. 18399), Міському архіві Регенсбурга (Regensburg, Stadtarchiv, A 1988 / 13,30), Єпископальній Центральній Бібліотеці Регенсбурга (Regensburg, Bischöfl. Zentralbibl., Fragm. I.5.5), архіві лікарні Св. Катерини в Регенсбурзі (Regensburg, Archiv des Katharinenspitals, Frag. Kasten II, Fach 49, Fasc. 12), Австрійській національній бібліотеці у Відні (Wien, Österr. Nationalbibl., Cod. 15328 / Wien, Österr. Nationalbibl., Cod. Ser. nova 2642), Університетській та державній бібліотеці Дармштадта (Darmstadt, Universitäts- und Landesbibl., Hs. 3158), Університетській бібліотеці Гісена (Gießen, Universitätsbibl., Hs. 99) та інших наукових установах. Уривки «Всесвітньої хроніки» збереглися в неповному вигляді в Університетській бібліотеці Аугсбурга (Augsburg Universitätsbibl., Cod. I.3.2° II), де пам'ятка закінчується аркушем № 214, з описом поховання Ісуса Христа. Така сама ситуація в Мюнхенській державній колекції графі-

ки (München, Staatl. Graphische Sammlung, Inv.-Nr. 21241). В окремих кодексах, які зберігаються в Австрійській національній бібліотеці (Відень), є лише короткі витяги із цієї середньовічної поеми, зазвичай присвячені історичним чи біблійним сюжетам: діянням Александра Македонського (Wien, Österr. Nationalbibl., Cod. 2880), розповіді про гріхопадіння Адама та Єви (Wien, Österr. Nationalbibl., Cod. 2782 / Wien, Österr. Nationalbibl., Cod. 2768). У знайдених понад 10 списках джерела міститься повний текст пам'ятки, проте вони або неілюстровані, або частково прикрашені мініатюрами (лише на початку тексту та переважно стосуються біблійних подій). У деяких списках середньовічний автор спеціально залишив місця для мініатюр, однак ці пропуски так і залишилися порожніми. Ці повні списки є доступними в Університетській бібліотеці Базеля (Basel, Universitätsbibl., Cod. E VI 26), Державній бібліотеці Берліна (Berlin, Staatsbibl., Hdschr. 389 / mgf. 480, mgf. 1416), Дослідницькій бібліотеці Ерфуртського університету (Gotha, Forschungsbibl. der Universität Erfurt, Cod. Chart. A 3), Державній бібліотеці міста Лінц (Linz, Landesbibl., Hs. 472 (früher 186; G qu 1), Бібліотеці Герцога Августа міста Вольфенбюттель (Wolfenbüttel, Herzog August Bibl., Cod. 1.5.2 Aug. 2), Австрійській національній бібліотеці міста Відень (Wien, Österr. Nationalbibl., Cod. 2921) та інших наукових установах.

З цієї не такої вже великої кількості повних списків обрано ті версії, які зберегли як повний текст, так і необхідні мініатюри. Одразу декілька добре збережених рукописів «Всесвітньої хроніки» перебувають у книгозбірнях Мюнхена, при цьому ж важливими є рукописи з наукових установ Регенсбурга та Гайдельберга.

1. Рукопис 1360 р., який зберігається у Придворній бібліотеці і Центральному архіві принца Турна і Таксиса (Регенсбург) (Regensburg, Fürst Thurn und Taxis Hofbibliothek und Zentralarchiv, Ms. Perg. III) [12].

2. Рукопис 1370/1375 рр., який зберігається в Баварській державній бібліотеці (Мюнхен) (München, Bayerische Staatsbibliothek, Cgm 5) [21].

3. Рукопис 1420—1450 рр., що зберігається в Баварській державній бібліотеці (Мюнхен) (München, Bayerische Staatsbibliothek, Cgm 250) [7].

4. Рукопис 1420 р., який знаходиться в Бібліотеці Гайдельберзького університету Рупрехта-Карла (Гайдельберг) (Ruprecht-Karls-Universitätsbibliothek Heidelberg, Cod. Pal. germ. 336) [11].

Рукопис, який зберігається в Регенсбурзі, хронологічно належить до найраніших списків «Всесвітньої хроніки». Він виконаний на пергаменті, текст писано баварсько-австрійським діалектом середньовісньонімецької мови у два стовпці (50—51 рядок на одному аркуші) [11]. Усього збереглося 256 аркушів з кольоровими мініатюрами.

Мюнхенський рукопис XIV ст. (Cgm 5) виконано на пергаменті. Вірші так само розміщено у два стовпці (кількість рядків 52, з 218 аркуша — 37—42). Рукопис містить 331 аркуш, прикрашений мініатюрами [21]. Текст

10 написано на баварсько-австрійському діалекті. Інший Мюнхенський манускрипт XV ст. (Cgm 250), в якому об'єднано «Християнську хроніку» та «Всесвітню Хроніку» Я. Енікеля, написаний на папері середньобаварським та баварсько-австрійським діалектами. В основному текст поділено на дві колонки, але на 187—229 аркушах запис скомпоновано в одну колонку. Так само розрізненими є рядки на першому аркуші: від 37 до 45, а коли текст в одній колонці — кількість рядків складає 30—41. Усього збереглося 438 аркушів, які також візуально прикрашені мініатюрами [7].

Текст у манускрипті, який зберігається у Гайдельберзі, скомпоновано в одну колонку, по 27—35 рядків на аркуші. Усього до нашого часу збережено 312 паперових аркушів з окремими кольоровими вставками. Цей список був віднайдений у Пассау [11].

Пропоновані списки роботи Я. Енікеля зберегли оригінальний сюжет, що надає певну літературну характеристику Русі, як її уявляли в середовищі віденських городян XIII ст. (вірші 26677—27356) [13, s. 91]. На запитання мусульманського правителя Салах ед Діна про те, який Бог сильніший, Я. Енікель розповів історію доньки заможного короля Русі, який після смерті дружини задумав одружитися з нею [14, s. 85]. Дівчина не підозрювала, що до неї сватається власний батько, тому, коли справа дійшла до весільної церемонії, вона обрізала собі волосся та роздряпала обличчя на знак незгоди з такою долею. Король Русі розлютився, наказав закрити її в бочці та викинути в море. Після тривалого «плавання» бочку винесло до берегів Греції, де її відкрили за наказом місцевого молодого короля. Дівчина, яка не говорила про своє походження, сподобалася молодому володарю, стала жити при дворі. Молоді люди побралися, хоча проти цього виступала мати грецького правителя. Донька короля Русі очікувала на дитину, але її чоловік вирушив на війну з язичниками. Коли народився син, до нього відправили посланця з листом, однак його перехопила мати грецького короля. Вона підмінила лист, написавши, що народилося мале чудовисько. Розгніваний грецький король наказав вкинути свою дружину з дитиною в бочку та віддати на поталу морським хвилям, що й було зроблено. Вода винесла бочку до Риму, де бідолашну із сином прихистив старший городянин. Королеву та її дитину тепло вітали: вона стала почесною римлянкою. Між тим грецький король дізнався про несправедливість, вчинену щодо його дружини, і вирішив покаятися в Римі. Король Русі також вирушив до Риму просити прощення за свій гріх. Папа Римський, який дізнався про гріхи чоловіків, зрозумів, що жінка, про яку вони мовили, перебуває в Римі. Як посередник, він зібрав їх разом та «з'єднав імперії». Він передав жінку грецькому королеві після того, як батько впізнав свою дочку і розкався [4, с. 27—28]. Донька короля Русі, яка так довго поневірялася, стала грецькою королевою, римською громадянкою та здобула опіку Папи. «Святість» доньки короля Русі пододала генеалогічну дилему, щоб нарешті отримати «нове» королівство з рук Папи.

Після цього епізоду всесвітньо-історичний нарис хроніки завершується оглядом мов світу, де описується і християнський орбіс. Огляд мов ведеться від часу створення світу до місцевої історії про Бабенбертів [14, s. 85—86].

Досить колоритний опис насамперед є літературною пам'яткою, однак, як і багато тогочасних римованих джерел, створена вона була на певній історичній основі. Принаймні Русь та Австрійське герцогство мали окремі спільні дотики. Подіями, якими міг надихатися Я. Енікель, могла бути участь Романовичів у боротьбі за герцогський престол в Австрії в середині XIII ст. Мовиться про короткотермінове перебування князя Романа Даниловича (бл. 1230 — бл. 1261) на чолі Середньовічної Австрії. У 1246 р. в битві біля річки Лейти загинув останній представник династії Бабенбертів по чоловічій лінії Фрідріх II Войовничий (1211—1246). За таких обставин молодому Даниловичу шлюб із племінницею герцога Гертрудою (1226—1288) дав змогу опанувати австрійські володіння. Такий епізод мав би закарбуватися в місцевій пам'яті. Зокрема, це видно на прикладі тогочасних історичних творів: поетично-хронікарські традиції зафіксували, що герцог Фрідріх II загинув під час атаки руських воїнів на чолі з «королем Русі»¹. У сучасній історіографічній думці існують дві версії щодо згаданого у «Всесвітній хроніці» короля Русі. Зокрема, збереглися свідчення про шлюб князя Романа Даниловича та Гертруди Бабенберг [1, с. 502]. Хоча цей династичний союз не пережив 1252—1253 рр., перебування на чолі Австрії княжого вихідця з Русі та похід його батька — Данила Романовича (1201—1264) — на підтримку претензій сина безсумнівно залишили свій слід не лише в історичних хроніках, а й також у літературних джерелах. Я. Енікель був пов'язаний із двором герцогині Гертруди, відповідно йому були відомі подробиці їх шлюбу та доля їхньої доньки Марії Романівни. Австрійський автор згадав про братів Вернхарда та Генріха Пройселів, які відігравали важливу роль у політичному житті 1240-х років. Важливо, що ім'я Пройселя згадується в Галицько-Волинській частині Іпатіївського літопису як союзника князя Романа Даниловича [3, с. 150, 214]. З таких аргументів формується версія про те, що історичним прототипом короля Русі в Янса Енікеля був князь Роман Данилович.

Існує також міркування, що «королем Русі» в Я. Енікеля міг бути сам Данило Романович, який на час написання «Всесвітньої хроніки» вже володів таким титулом. Підтвердженням цьому є один з документів Інокентія IV — привілей монастирю Кльостернойбург від 1252 (1253?) р., де Данило Романович і Гертруда Бабенберг згадані разом як «чоловік та дружина»

¹ У «Кельнській королівській хроніці» вказано, що в поєдинку біля річки Лейти смертельні поранення отримали і Фрідріх II і «невідомий руський король». Відомий мінезінгер Ульріх фон Ліхтенштайн (бл. 1200—1275 рр.) також засвідчив присутність на полі бою воїнів з Русі та вказав на загибель австрійського герцога під час їхньої раптової атаки [5, с. 90, 105, 142].

[4, с. 32]. Я. Енікель був знайомий з монастирською спадщиною, тому міг використати цей сюжет як основу для написання розповіді про доньку короля Русі. Насправді складно однозначно визначити, про яку саме доньку короля Русі мовилося у «Всесвітній Хроніці», оскільки як Данило Романович, так і його син Роман мали доньок. Якщо звернутися до аналізу вищевказаного тексту пам'ятки, то важливими деталями є заможність руського володаря та смерть його дружини. Очевидно, князь Роман Данилович був занадто молодим для образу вдівця, а про його володіння і багатства нічого не відомо. На відміну від Романа, його батько Данило Романович на той час — заможний та впливовий володар. Іншою важливою подробицею є смерть у 1252 р. першої дружини князя Данила Романовича, а пізніше, у цьому ж році, завершився другий шлюб із племінницею литовського князя Міндовга [1, с. 494]. Можливо, Я. Енікель літературно обіграв образ князя та короля Данила Романовича. Однак беззаперечно, що зацікавлення руським сюжетом відбулося не спонтанно, а під впливом активної політики Романовичів. На цей аргумент вказує багато вчених, які досліджували зв'язки Русі з тогочасними німецькими та австрійськими землями [3, с. 200—224; 4, с. 33; 5, с. 5, 90, 105, 142]. Водночас поза увагою науковців перебували окремі аспекти культурної пам'яті середньовічних австрійців. Якщо сам текст був предметом аналізу сучасних дослідників, то вивчення манускриптів та їхніх мініатюр не було здійснене.

У рукопису 1360 р., який зберігається у Придворній бібліотеці і Центральному архіві принца Турна і Таксиса в місті Регенсбург (Regensburg, Fürstl. Thurn und Taxische Hofbibl., Ms. Perg. III), збереглися окремі ілюстрації для сюжету, що пов'язаний з королем Русі та його донькою. Перша запропонована мініатюра демонструє непокору доньки: вона обрізає своє довге волосся, а батько, дізнавшись про це, ледь не втратив свідомість [12, fol. 151]. На мініатюрі зліва зображено руського короля.

Ця мініатюра виступає чи не єдиним візуальним свідченням зовнішнього вигляду володарів Русі [12, fol. 151]. Крім цього, на зображенні добре помітно окремі деталі того, як середньовічні європейці уявляли собі руських правителів. З атрибутів влади у правителя — звична для тогочасних суспільних уявлень зубчаста корона. Хоча інші елементи вбрання не демонструють його особливого статусу, — володар подібний до інших європейських королів, які присутні в цій пам'ятці. Збереглося в рукопису також зображення фінальної сцени цієї оповіді, в якій Папа Римський повертає доньку короля Русі до її родини — батька та чоловіка. У мініатюрі fol. 154 символічно підкреслено, що обидва королі в Римі підпорядковуються Папі Римському, чие правління як *minister dei* також підтверджено владою грецького базилевса [14, s. 85]. Зокрема, це передано через колір їхніх одяг — обидва в червоному. Ця мініатюра більша, ніж інші в рукопису, та розташована на всій ширині аркуша. Такі мистецькі прийоми особливо

Ил. 1. Донька короля Русі обрізає своє волосся та виявляє відмову виходити заміж за батька. Джерело: Regensburg, Fürst Thurn und Taxis Hofbibliothek und Zentralarchiv, Ms. Perg. III fol. 151

Ил. 2. Руський (ліворуч) і грецький королі сидять за столом. Папа Римський повертає доньку руського володаря разом із сином до родини. Джерело: Regensburg, Fürst Thurn und Taxis Hofbibliothek und Zentralarchiv, Ms. Perg. III, fol. 154

наголошують на важливості цієї сцени. У мініатюрі обидва королі зібралися на бенкеті (їм подали рибу та хліб — страву Ісуса Христа) [12, fol. 154]. Руського короля вирізняє зелений колір убрання. Мішель Пастуро надавав велике значення цьому кольору в середні віки. За його дослідженням, зелений колір у лицарській традиції символізував молодого воїна, нещодавно охрещеного, чия «зухвала поведінка викликала великий безлад» [17,

Ил. 3. Сцена непокори з Мюнхенського рукопису. Джерело: München, Bayerische Staatsbibliothek, Cgm 5 (214 v)

Ил. 4. Епізод із грецьким володарем, який знаходить доньку руського короля. Джерело: München, Bayerische Staatsbibliothek, Cgm 5 (215 r)

р. 78—81]. У цілому така характеристика збігається з мотивами «Всесвітньої хроніки», зокрема на початку сюжету Я. Енікель зауважив, що руські священники служать по-іншому, ніж у Відні [4, s. 33]. Однак обидва володарі (руський та грецький) продемонстровані в коронах, що вказує на їхні рівність та найвищу гідність.

За сюжетом, після того, як донька короля Русі примирилася зі своїм батьком та зустрілася з грецьким королем, своїм чоловіком, епізод закінчується християнським розподілом та перспективою становлення «Божого царства» і Папа Римський як представник Ісуса Христа об'єднав християнських правителів під своєю опікою.

Мініатюри з рукопису 1370/1375 pp., що зберігається в Баварській державній бібліотеці в місті Мюнхен (München, Bayerische Staatsbibliothek, Cgm 5), мають свої характерні риси [21]. На перший погляд вони ілюструють ті самі сюжети, однак у візуальному плані містять інші деталі, на яких варто зупинитися. Найперше, руського короля вирізняє значно багатше вбрання, зокрема королівські регалії — корона та мантия [21, арк. 214 v]. Додавання останнього елемента хоча й не дає змоги персоніфікувати правителя, але більше відповідає заможному статусу, на що вказував Я. Енікель. Червона мантия прикрашена хутром горностая. В цілому горностай був символом багатства та благородства й використовувався для прикрас безпосередньо монарших одяг. Це споріднює зображення володаря Русі з багатьма іншими королівськими мініатюрами та демонструє розуміння його постаті як складової частини європейської культури, зокрема крізь призму політичної ієрархії Середньовіччя. На іншій мініатюрі Cgm 5 представлено епізод зі знайдення руської принцеси грецьким володарем [21, арк. 215 r].

Лл. 5. Папа Римський повертає доньку руського короля із сином у родину, чим символічно уособлює «об'єднання імперій». Джерело: München, Bayerische Staatsbibliothek, Cgm 5 (217 r)

Об'єднання «імперій» на мініатюрі цього списку (217r) також показано ефектно: ця сцена розташована посередині рукописного аркуша та за своїми розмірами є однією з найбільших [21, арк. 217 r]. Відповідно і в даному випадку невідомий ілюстратор намагався зробити цю оповідь центральною. У мініатюрі король Русі вдягнутий у пурпур (крайня фігура зліва) [21, арк. 217 r]. Обидва монархи вдягнені згідно з європейськими естетичними канонами того часу. Грецький король не має бороди, тоді як руський володар зображений з популярною в ті часи вилистою бородою. Дочка руського короля також у хутряній мантиї (з горностаю?) та з короною. Інші деталі майже ідентичні попередньому списку.

В іншому рукопису (1420—1450 pp.), що зберігається також у Баварській державній бібліотеці міста Мюнхена, міститься декілька додаткових мініатюр, які зображають короля Русі. На першій зображено зліва султана Салах ед Діна, який ділить світ між своїми синами, тоді як справа — король Русі, вдягнутий в синю мантию [7, арк. 465]. На іншому аркуші показано суперечку між ним та його донькою [7, арк. 467]. Король Русі сидить на троні, вдягнутий у зелену накидку із хутром поверх синьої одежі. Синій колір не використовувався для зображення рицарів, королів чи простих городян до XIV ст. До цього часу він не мав широкого вжитку при ілюструванні рицарської літератури. Однак подальші статистичні дані щодо використання

Іл. 6. Руський король на троні та його донька. Джерело: München, Bayerische Staatsbibliothek, Cgm 250, 467

Іл. 7. Ще одна версія «Возз'єднання імперій». Джерело: München, Bayerische Staatsbibliothek, Cgm 250, 473

в рицарських гербах свідчать про зростання ролі синього (лазурного) кольору. Якщо до 1200 р. коефіцієнт частоти складав лише 5%, то після 1400 р. він зріс до 30%, тобто кожен третій герб мав синій колір у своїй палітрі [16, р. 50—62]. Оскільки список Cgm 250 створений до середини XV ст., у ньому відобразилися ті мистецькі тенденції, які були популярними в тогочасному європейському художньо-літературному світі. Такий колір вважався символом благородства, вірності та чистоти (остання риса більш притаманна для втілення як звичайних жіночих образів, так і в іконографії Богородиці). На це вказує й зображення одягу руської принцеси в наступних мініатюрах [7, арк. 473; 16, р. 49—83]. У рицарських романах нерідко цим кольором позначали персонажів другого плану, що цілком вкладається в загальну концепцію «Всесвітньої хроніки».

Розповідь типово завершується возз'єднанням родини, зустріччю руського та грецького королів та руської принцеси із сином [7, арк. 473]. На відміну від попередніх мініатюр, які зображували багатство застілля, манускрипт, створений у XV ст., показує прийом у Папи Римського скромним [7, арк. 473]. На останній мініатюрі руський король знову відтворений

у зеленому — кольорі, який переважає у всіх сюжетах. Також звично, що мініатюра про прийом у Папи Римського займає центральне місце на аркуші.

Останній досліджуваний рукопис «Всесвітньої хроніки» Я. Енікеля створено в Пассау (бл. 1420 р.). Нині він зберігається в Бібліотеці Гайдельберзького університету. У ньому вміщено зображення вже знайомих сцен,

Лл. 8. Розмова руського короля із дочкою. Джерело: Universitätsbibliothek Heidelberg, Cod. Pal. germ. 336, 278 r

але з певними уточненнями. Іконографія до манускрипту розпочинається з 278 r аркуша [11, арк. 278 r]. На ньому руський король розповідає дочці про бажання з нею одружитися. Він зображений у довгій синій мантиї та короні з чотирма зубцями (листочками), які символізували владу та духовний захист. Обруч корони також схематично орнаментований. Характерною рисою рукопису є рослинні чи трав'яні вставки. На мініатюрі 278 r аркуша герої стоять на землі, на якій помітно ілюстративні елементи трави та квітів [11, арк. 278 r].

На мініатюрі з аркуша 285 v зображено сцену зустрічі за столом короля Русі та правителя Греції, яку організував Папа Римський [11, арк. 285 v]. Руського короля зображено в синій мантиї та такій самій орнаментованій короні, що й на 278 r аркуші. Унікальним в іконографічній традиції «Всесвітньої хроніки» є сцена возз'єднання руської принцеси та грецького короля на підставі, схожій на вітвар: Папа стоїть лицем до середини з трирівневою тіарою на голові та тримає пару за руки, щоб звести їх разом на знак шлюбу. Водночас на задньому плані зображено готичне вікно у формі трилисника, що прикрашене геральдичними елементами та увінчане квіткою. Остання мініатюра виконана з особливою уважністю [11, арк. 287 r]. Невідомий ілюстратор прагнув підкреслити урочистість моменту та його символічне значення: єднання Греції та Русі під благословенням й опікою

Лл. 9. Зустріч короля Русі та правителя Греції, організована Папою Римським. Руський володар — у синій мантиї та орнаментованій короні. Джерело: Universitätsbibliothek Heidelberg, Cod. Pal. germ. 336, 285v

Лл. 10. Воз'єднання руської принцеси та грецького короля перед вівтарем: Папа тримає пару за руки як знак шлюбу. Архітектурний фон з геральдиком та готичним трилисником підкреслює урочистість події. Джерело: Universitätsbibliothek Heidelberg, Cod. Pal. germ. 336, 287 r

Папи Римського. Ця центральна мініатюра також займає чи не увесь аркуш. Порівнюючи з попередніми, які були значно простіші, цей сюжет виконувався ретельно: помітно єднання червоного (грецького короля) та синього (руська принцеса) кольорів, що вказує на приховані змісти епізоду.

Іконографія руського короля, яка вміщена в рукописах «Всесвітньої хроніки», типова й унікальна одночасно. З одного боку, середньовічні ілюстратори промальовували ті ж самі сюжети, що, очевидно, існували в рукописах-попередниках. За деякими винятками, маємо схожий набір зображень: епізод сварки між королем Русі та його донькою, коли вона відмовилася виходити заміж (у декількох варіантах — з обрізуванням волосся і без цього символічного акту), сцену воз'єднання сім'ї або спільної трапези руського і грецького володарів. В усіх цих епізодах зображення короля Русі не видає у ньому «іноземця». Цього володаря змальовано з бородою, короною на голові, він вдягнений в європейське середньовічне вбрання насамперед синього або зеленого кольорів (в одному варіанті — використано пурпуровий колір), на ногах має довгоносе взуття. Особливими є дві мініатюри, на першій з них, що належить списку Сgm 5, король Русі вдягнутий у дорогу королівську мантию [21, арк. 214 v], на другій, із списку Сgm 250, він сидить на троні

[7, арк. 467]. Хоча останній виконано досить схематично, однак все ж він демонструє один з важливих атрибутів королівської влади.

Унікальність проаналізованих мініатюр полягає насамперед у тому, що мовиться безпосередньо про образ та зображення короля Русі як його уявляли в німецькому та австрійському середньовічних соціумах (можливо, світських інтелектуальних колах, оскільки манускрипти призначені для освічених людей, які мали вдосталь вільного часу для читання). Хоча Я. Енікель написав фантастичну з точки зору сучасності історію, що відбувалася на географічно віддалених теренах, жодних екзотичних подробиць у мініатюрах не надано. Короля зобразили з усіма необхідними інсигніями, що безпосередньо вказують на його владний статус (корона, трон), багатство (мантія).

В українській історичній науці зображення рукописів «Всесвітньої хроніки» не досліджені. Загалом іконографічні джерела, які б демонстрували руських королів, майже не збереглися. Для порівняння можемо використати одинокий виняток з XIV ст. — печатку, яку приписують королю Юрію Львовичу і яка відома з грамот його наступників для верховних магистрів Тевтонського ордену (1316, 1325, 1327, 1334, 1335 pp.). Хоча нею користувався руський володар, європейські впливи у створенні печатки очевидні [15, с. 73—76].

М. Грушевський зауважив, що на ній зображено Юрія Львовича в повному «маєстаті»: на троні, в зубчатій короні, зі скіпетром у руках [2, с. 113]. Як і на мініатюрах «Всесвітньої хроніки», король Юрій має довгу бороду й волосся. Крім цього, на задньому фоні правителя помітним є вкраплення геральдичних квітів. Дослідник акцентував, що печатку можна вважати важливим документальним слідом поширення західноєвропейських культурних впливів при дворі Романовичів. Такому висновку складно заперечити, щоправда, зображення в рукописах «Всесвітньої хроніки» не дають змоги визначити, чи мала ця печатка ширший вплив на культурну традицію в австрійських та німецьких землях, де популярним був твір Я. Енікеля. У проаналізованих манускриптах образ короля досить стандартизований, тому якимось чином відокремити його від інших володарів можна лише при поєднанні з відповідним текстом поеми. Водночас порівняння мініатюр з печаткою короля Юрія підтверджує думку про виразний

Ил. 11. Юрій I Львович, король Руський. Печатка від 1301/1308—1339 pp. [6]

європейський слід у створенні останньої [2, с. 113]. Певна «стандартизація» в мініатюрах вказує на роль руського володаря та не применшує його політичної ваги. Увага до його постаті, доньки, Папи Римського та короля Греції може мати цілком раціональні мотиви, якими керувався Я. Енікель.

Автор цієї оповіді — не простий байкар-фантазер, у його, на перший погляд, простому сюжеті вміщено ідею *translatio imperii* [14, s. 84—85]. Наративний матеріал про поневіряння руської принцеси трансформовано таким чином, що оповідання змінює модель невинно переслідуваної жінки, яку врешті реабілітують і, в окремих списках, — освячують. Цілісність цієї розповіді базується на основній генеалогічній ідеї про глобальну імперію, яка сформована на династичних правах. Різні території, в які вплетено образ доньки короля Русі, представлено окремими королівствами. Їхні кордони та їх подолання позначені рухом у річках, мають реальні географічні зв'язки [14, s. 84—85]. Послідовність історій, описаних у «Всесвітній хроніці» імперій, має свою концепцію. З одного боку, Я. Енікель згадав лише розпливчасті часові визначення, які реально не можуть бути синтезованими з конкретною епохою. У тексті доньку короля Русі послідовно виганяли з усіх королівств разом з її дитиною [4, с. 27—28]. Такий наративний шаблон використано для символічного відстеження послідовності імперій, що загалом підсилює його важливість для тексту. До того ж, в історії про короля Русі імперії пов'язані через генеалогію походження та династичні союзи, водночас автор також вказав на труднощі такої дипломатії (інцест) та існування династичних принципів [14, s. 84—85]. У всіх списках XIV—XV ст. подорож доньки короля Русі закінчується її єднанням з родиною. Наприкінці сюжету представники імперій постають перед Папою Римським, який претендує на першість християнського правління та об'єднує їх під своїм суверенітетом. У призмі такого символізму Східна Римська імперія переходить до Західної Римської імперії за допомогою об'єднавчої руки Папи. Історично передує цій оповіді сюжет про Карла Великого. У «Всесвітній хроніці» концепт переходу імперій базується на такій послідовності, як Вавилонська імперія, Мідійська та Перська імперії, Грецька імперія. Мініатюри в Регенсбурзькому, Гайдельберзькому та Мюнхенських (Баварських) рукописах це підтверджують. На останніх аркушах Регенсбурзького списку [12, арк. 154 v], Мюнхенського списку Cgm 5 [21, арк. 216 v], Мюнхенського списку Cgm 250 [7, арк. 473] та Гайдельберзького списку [11, арк. 287 r] представлено сцену єднання грецького, руського та римського світів. Хоча Я. Енікель не пише про це прямо, створення християнської імперії з Папою Римським на чолі вважається наступним етапом розвитку історії. Віра в єдиного Бога мала стати об'єднавчою силою розрізнених держав.

<i>...alles des in ie gewar</i>	<i>...все, що в них було,</i>
<i>von got von himelrîch,</i>	<i>замінив Бог Небесний,</i>
<i>dem niht ist unmüglich.</i>	<i>Для якого немає нічого неможливого.</i>

*der geb uns daz êwic rich Дай нам це багатство
und mach uns all freudenrich. І зроби нас всіх щасливими.* [10, s. 532]

Наукова новизна цього дослідження визначається аналізом образу короля Русі у «Всесвітній хроніці» Я. Енікеля та введенням до наукового обігу мініатюр другої половини XIV — першої половини XV ст., які демонструють уявлення про вигляд руського володаря в середовищі тогочасних європейських книжників.

Висновки. «Всесвітня хроніка» вказує, що Я. Енікель був не тільки талановитим поетом, але також розумівся на історичних реаліях сучасної йому епохи. Його сюжет про руського короля є частиною уявлень про єднання християнського світу під управління Римського апостольського престолу. Хоча історія поневіряння руської принцеси та щасливе її завершення мають виразні фантастичні риси, підбір головних персонажів здійснено з певним задумом. Я. Енікель знав про спроби князя Романа Даниловича посісти герцогський престол в Австрії, володів інформацією про певні унійні переговори між грецьким духовенством та латинянами за часів панування їх у Константинополі. Відтак його зацікавлення русько-грецько-римською тематикою було оригінальною спробою осмислити тодішні політичні події, як їх уявляли у Відні XIII ст.

Образ короля Русі, що зберігся в мініатюрах XIV—XV ст., вказує на всі необхідні для такого статусу атрибути: королівські корону, мантію, трон, дороге вбрання синього і зеленого кольорів, європейські вбрання, зачіску і стиль бороди. На жаль, мініатюри не дають жодних «екзотичних» подробиць Русі. Щоправда, в такому ж «європейському» стилі на печатці зображено короля Юрія Львовича (в рукописах «Всесвітньої хроніки» хіба що бракує скіпетра). Німецькі та австрійські книжники в такий спосіб відзначили рівність руської королівської влади з такою самою владою в Європі. Проаналізовані мініатюри рукописів «Всесвітньої хроніки» розширюють уявлення науковців про іконографію руських володарів у середньовічній традиції, адже аналіз таких зображень в європейських середньовічних рукописах до цього часу в українській історичній науці не здійснювався. Отож, це дослідження становить базу для наступних вивчень та порівнянь мініатюр з інших джерел. Подальший пошук нових невідомих мініатюр є надалі перспективним напрямом, який дозволить глибше оцінити образ Русі в середньовічних джерелах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Войтович Л. Княжа доба: портрети еліти. Біла Церква : Вид. Олександр Пшонківський, 2006. 782 с.
2. Грушевський М. Історія України-Руси. Київ : Наук. думка, 1993. Т. 3. До року 1340. 592 с.
3. Мартынюк А. До Герберштейна. Австрия и Восточная Европа в системе персональных связей (XIII — начало XVI века). Москва : Квадрига, 2019. 576 с.

4. Паршин І. Австрійська політика Романовичів і маловідома середньовічна байка XIII ст.: несподівані паралелі // Наукові зошити історичного факультету Львівського університету. 2016. Вип. 17. С. 25—34.
5. Паршин І. Дипломатія Галицько-Волинської держави: європейські наративні джерела XIII—XV століть. Львів : вид. Ощипок М., 2018. 349 с.
6. Однороженко О. Юрій І Львович, король Руський (1301—1308): Печатка від 1301/1308—1339 pp. URL: <https://sigillum.com.ua/stamp/yurij-i-lvovych/>
7. Christherre-Chronik verschränkt mit Weltchronik, Jans von Wien: Weltchronik, Buch der Könige [unvollständig]. München, Bayerische Staatsbibliothek, Cgm. 250.
8. Dunphy G. History as Literature. German World Chronicles of the Thirteenth Century in Verse. Kalamazoo: Western Michigan University Medieval Institute Publications, 2003. 186 p.
9. Ferrari F. Der “frum heiden” und sein kostbarer Tisch: Jans Enikels Erzählung um Saladins Tod und die Darstellung des muslimischen Ostens in der deutschen Literatur des Mittelalters // Religiöse Toleranz im Spiegel der Literatur. Eine Idee und ihre ästhetische Gestaltung / hrsg. B.F.W.Springer, A. Fidora. Zürich; Berlin: Lit Verlag, 2009. S. 83—91.
10. Jans der Enikel. Die Weltchronik / hrsg. Ph. Strauch // Monumenta Germaniae Historica. Deutsche Chroniken. Hannover und Leipzig, 1900. T. 3. S. 1—596.
11. Jans von Wien: Weltchronik (Auszüge). Universitätsbibliothek Heidelberg. Cod. Pal. germ. 336.
12. Jans von Wien: Weltchronik. Regensburg, Fürst Thurn und Taxis Hofbibliothek und Zentralarchiv, Ms. Perg. III.
13. Keller M. Perspektiven: Vorstellungen von «Riuzen» in der deutschen Literatur des Mittelalters // **Russen und Rußland aus deutscher Sicht 9—17 Jahrhundert** / hrsg. M. Keller; unter Mitarbeit von U. Dettbarn und K.-H. Korn. München: Wilhelm Fink Verlag, 1988. S. 84—109.
14. Mierke S. Riskante Ordnungen. Von der Kaiserchronik zu Jans von Wien. Berlin; Boston: De Gruyter, 2014. 327 s. <https://doi.org/10.1515/9783050095837>
15. Parshyn I. King Yuriy Lvovych on pages of West European Chronicles. *Rusin*. 2012. Vol. 30, no. 4. P. 73—85.
16. Pastoureau M. Blue: The History of a Color. Princeton: University Press, 2017. 216 p. <https://doi.org/10.1353/book.113518>
17. Pastoureau M. Green: The History of a Color. Princeton: University Press, 2014. 239 p. <https://doi.org/10.1353/book.112587>
18. Rowe N. Devotion and Dissent in Late-Medieval Illuminated World Chronicles. *Art History*. 2017. Vol. 41, no. 1. P. 12—41. <https://doi.org/10.1111/1467-8365.12288>
19. Voloshchuk M. The Court of Rostyslav Mykhailovych, Prince and Dominus of Machou, in Hungary (An Excerpt from a Family History between the Late 13th and Mid 14th Centuries) // Journal of Vasyl Stefanyk Precarpathian National University. 2020. Vol. 7, no. 2. P. 42—50. <https://doi.org/10.15330/jpnu.7.2.42-50>
20. Wallraff M. Welt-Zeit. Christliche Weltchronistik aus zwei Jahrtausenden in Beständen der Thüringer Universitäts- und Landesbibliothek Jena. Berlin: De Gruyter, 2005. 149 s. <https://doi.org/10.1515/9783110200966>
21. Weltchronikkompilation [aus Christherre-Chronik / Jans von Wien: 'Weltchronik, Udo von Magdeburg]. München, Bayerische Staatsbibliothek, Cgm. 5. <https://doi.org/10.46607/iamj12112024>

Отримано 12 листопада 2024 р.

REFERENCES

1. **Voitovych L. Kniazha doba: portrety elity [Princely age: portraits of the elite].** Bila Tserkva, 2006. 782 p. [In Ukrainian].
2. Hrushevskiy M. *Istoriia Ukrainy-Rusy [The History of Ukraine-Rus]*. Kyiv, 1993. Vol. 3. Do roku 1340 [By the year 1340]. 592 p. [In Ukrainian].
3. Martyniuk A. *Do Gerbershteina. Avstriia i Vostochnaia Evropa v sisteme personalnykh svyazi (XIII — nachalo XVI veka). [Before Gerberstein. Austria and Eastern Europe in the system of personal connections (13th — early 16th century)]*. Moscow, 2019. 576 p. [In Russian].
4. Parshyn I. *Avstriiska polityka Romanovychiv i malovidoma serednovichna baika XIII st.: nespodivani paraleli [The Austrian policy of the Romanovichs and a little-known medieval fable of the 13th century: unexpected parallels].* *Naukovi zoshyty istorychnoho fakultetu Lvivskoho universytetu* [Scientific notebooks of the Faculty of History of Lviv University]. 2016. Vol. 17, pp. 25—34. [In Ukrainian].
5. Parshyn I. *Dyplomatiia Halytsko-Volynskoi derzhavy: yevropeiski naratyvni dzherela XIII—XV stolit [Diplomacy of the Galicia-Volhynian state: European narrative sources of the 13th—15th centuries]*. Lviv, 2018. 349 p. [In Ukrainian].
6. Odnorozhenko O. *Yurii I Lvovych, korol Ruskyi (1301—1308): Pechatka vid 1301/1308—1339 rr. [Yuri I Lvovych, King of Rus (1301—1308): Seal from 1301/1308—1339]*. Retrieved from: <https://sigillum.com.ua/stamp/yurij-i-lvovych/> [In Ukrainian].
7. *Christherre-Chronik verschränkt mit Weltchronik, Jans von Wien: Weltchronik, Buch der Könige [unvollständig]*. München, Bayerische Staatsbibliothek, Cgm. 250.
8. Dunphy G. *History as Literature. German World Chronicles of the Thirteenth Century in Verse*. Kalamazoo: Western Michigan University Medieval Institute Publications, 2003. 186 p.
9. Ferrari F. *Der “frum heiden” und sein kostbarer Tisch: Jans Enikels Erzählung um Saladins Tod und die Darstellung des muslimischen Ostens in der deutschen Literatur des Mittelalters // Religiöse Toleranz im Spiegel der Literatur. Eine Idee und ihre ästhetische Gestaltung / hrsg. B.F.W.Springer, A. Fidora. Zürich; Berlin: Lit Verlag, 2009. S. 83—91.*
10. *Jans der Enikel. Die Weltchronik / hrsg. Ph. Strauch // Monumenta Germaniae Historica. Deutsche Chroniken. Hannover und Leipzig, 1900. T. 3. S. 1—596.*
11. *Jans von Wien: Weltchronik (Auszüge). Universitätsbibliothek Heidelberg. Cod. Pal. germ. 336.*
12. *Jans von Wien: Weltchronik. Regensburg, Fürst Thurn und Taxis Hofbibliothek und Zentralarchiv, Ms. Perg. III.*
13. Keller M. *Perspektiven: Vorstellungen von “Riuzen” in der deutschen Literatur des Mittelalters // Russen und Rußland aus deutscher Sicht 9—17 Jahrhundert / hrsg. M. Keller; unter Mitarbeit von U. Dettbarn und K-H. Korn. München: Wilhelm Fink Verlag, 1988. S. 84—109.*
14. Mierke S. *Riskante Ordnungen. Von der Kaiserchronik zu Jans von Wien*. Berlin; Boston: De Gruyter, 2014. 327 s. <https://doi.org/10.1515/9783050095837>
15. Parshyn I. *King Yuriy Lvovych on pages of West European Chronicles. Rusin.* 2012. Vol. 30, no. 4. P. 73—85.
16. Pastoureau M. *Blue: The History of a Color*. Princeton: University Press, 2017. 216 p. <https://doi.org/10.1353/book.113518>

17. Pastoureau M. Green: The History of a Color. Princeton: University Press, 2014. 239 p. <https://doi.org/10.1353/book.112587>
18. Rowe N. Devotion and Dissent in Late-Medieval Illuminated World Chronicles. *Art History*. 2017. Vol. 41, no. 1. P. 12—41. <https://doi.org/10.1111/1467-8365.12288>
19. Voloshchuk M. The Court of Rostyslav Mykhailovych, Prince and Dominus of Machou, in Hungary (An Excerpt from a Family History between the Late 13th and Mid 14th Centuries) // *Journal of Vasyl Stefanyk Precarpathian National University*. 2020. Vol. 7, no. 2. P. 42—50. <https://doi.org/10.15330/jpnu.7.2.42-50>
20. Wallraff M. Welt-Zeit. Christliche Weltchronistik aus zwei Jahrtausenden in Beständen der Thüringer Universitäts- und Landesbibliothek Jena. Berlin: De Gruyter, 2005. 149 s. <https://doi.org/10.1515/9783110200966>
21. Weltchronikkompilation [aus Christherre-Chronik / Jans von Wien: 'Weltchronik, Udo von Magdeburg]. München, Bayerische Staatsbibliothek, Cgm. 5. <https://doi.org/10.46607/iamj12112024>

Received on November 12, 2024

Khrystyna Mereniuk

I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of National Academy of Sciences of Ukraine (Lviv, Ukraine)

ORCID: 0000-0003-4114-5663

E-mail: hryst.merenyuk@gmail.com

RUTHENIAN KING IN EUROPEAN PERCEPTION:
 ICONOGRAPHY IN MANUSCRIPTS OF JANS ENIKEL'S
 "WORLD CHRONICLE" (13th—15th CENTURIES)

The aim of the study. The study provides a detailed examination of the miniatures depicting the Ruthenian King in the manuscripts of Jans Enikel's "World Chronicle". **Methodology.** The research employs a contextual interpretive approach — a set of procedures designed to identify textual attributes and elucidate their significance in the socio-cultural context. This method involved a linguistic analysis of the narrative concerning the daughter of the King of Rus in the "World Chronicle". Through comparative analysis, shared features in the iconography of the Ruthenian ruler across selected manuscripts were identified. **Scientific novelty.** This study is the first in Ukrainian historical scholarship to focus on the miniatures in Jans Enikel's "World Chronicle" that portray the Ruthenian King, complete with the regalia of power. The author offers new interpretations of the historical context surrounding these miniatures, situating them within the medieval author's concept of *translatio imperii*. **Conclusions.** The analysis covers a range of miniatures from 14th to 15th centuries manuscripts housed in the Court Library and Central Archives of Prince Thurn and Taxis in Regensburg, the Bavarian State Library, and Ruprecht-Karl University in Heidelberg. These miniatures are unique in that they portray the Ruthenian King as imagined by medieval German and Austrian societies. Moreover, these miniatures equated him with other European monarchs through depictions of royal regalia. Although Enikel's account is largely fantastical, it reflects the political and religious complexities of the 13th century Christian world.

Key words: image of the King of Rus, iconography, miniatures, "World Chronicle", Jans Enikel, manuscript

<https://doi.org/10.15407/rksu.38.025>

УДК 271.222(477)-726.1Могилянський:82-6]"1762/1766"
+ 929:271.22](477)"1704/1770"Могилянський

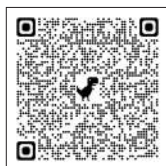
Василь Ульяновський, доктор історичних наук, професор,
професор кафедри давньої та нової історії України
історичного факультету, Київський національний університет
імені Тараса Шевченка (Київ, Україна)
ORCID: 0000-0003-0536-8835
E-mail: ulianovsky@knu.ua

Віктор Короткий, кандидат історичних наук,
професор кафедри давньої та нової історії України
історичного факультету, Київський національний університет
імені Тараса Шевченка (Київ, Україна)
ORCID: 0000-0003-0448-1967
E-mail: korotkyi@knu.ua

ДВІ ЗБІРКИ ЛИСТІВ КИЇВСЬКОГО МИТРОПОЛИТА АРСЕНІЯ МОГИЛЯНСЬКОГО 1762—1766 РОКІВ: ОСОБИ, ПОДІЇ, СИМВОЛИ І ЖЕСТИ

Частина 1. Листування з церковними діячами

Мета роботи. На підставі корпусу листування Арсенія Могилянського за 1762—1766 рр. показати різницю проявів особистості митрополита щодо персон різного ступеня наблизеності та значущості для нього з особливою увагою до фактів емоційного зв'язку (через спеціальні звороти, терміни, інтимні подробиці змісту, дари); розкрити проявлені й не проявлені символи та жести в епістолях преосвященного Арсенія та його адресатів. **Методологія.** В основу методології покладено сучасні розробки в епістолології, «історії повсякдення», «інтелектуальній історії» та «історичній антропології». **Новизна.** У дослідженні вводиться до наукового обігу корпус листів, з яких лише кілька були раніше опубліковані та залучені до спеціальних праць. Через призму листування виявляються риси характеру, інтересів,

Цитування: Ульяновський В., Короткий В. Дві збірки листів Київського митрополита Арсенія Могилянського 1762—1766 років: особи, події, символи і жести. Частина 1. Листування з церковними діячами. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2025. № 3 (38). С. 25—58. <https://doi.org/10.15407/rksu.38.025>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

інтелектуальних інтенцій, сакральних і речових пріоритетів Арсенія Могилянського. Вперше розглядаються символи пов'язаних з ним сакральних і світських речей та артефактів, словесна жестова система ієрарха Церкви. **Висновки.** У листуванні із церковними діячами Арсеній Могилянський проявляв себе по-різному: щодо близьких персон (митрополита Тимофія Щербацького, царського сповідника) досить відкрито в системі «особа — особа», щодо інших ієрархів етикетно (як того вимагало спілкування між єпископами), щодо підлеглого духовенства як вимогливий у дотриманні ustalених норм, але м'який керманіч. При намаганні виконати прохання адресатів митрополит усе ж (навіть щодо дуже близьких людей) не порушував ustalених норм, шукаючи законних шляхів для бажаного результату. Його ставлення до духовенства Сходу було орієнтоване не стільки на самі персони, скільки на їхні статус та уособлення знакових православних центрів (Єрусалиму, Синаю, Афону).

Ключові слова: Арсеній Могилянський, листування, Київська митрополія, Софійський собор, особи, події, символи, жести.

Актуальність теми дослідження. Арсеній Могилянський належить до знакових постатей Київських ієрархів XVIII ст., які народилися, навчалися й певний час служили в Україні, зокрема в Києві [27; 33]. Його вплив на структуру, стан, традиції та новації православ'я в Україні був досить значним. Проте з'ясування внутрішніх інтенцій митрополита в усіх сферах його життя, в тому числі управлінні Київською єпархією, залишаються на маргінесі студіювання біографії митрополита Арсенія. Це пов'язано з використанням дослідниками переважно офіційних указів, постанов та рішень Арсенія Могилянського. Прояв його «внутрішнього Я» залишається не дешифрованим. Це дозволяє зробити виключно розгляд «документів дня» — приватного листування митрополита з церковними та світськими діячами. Саме через призму листування «проступає» особистість Арсенія Могилянського — і як ієрарха, і як людини. Побачити в ієрарху Церкви XVIII ст. людину складно. Навіть у листуванні людина «захована» під кількома шарами етикетних форм і стилю епістолій образом преосвященного владики. Тож одним із завдань «історичної антропології» є пошук способів вирізнення саме людських якостей діячів конкретної доби, які постають переважно у світлі офіціозу та посадових функцій. На прикладі листування митрополита Арсенія можна виокремити персональні риси його характеру, інтересів, розуміння символів та непрямо проявлені жести.

Аналіз досліджень і публікацій. Основні роботи про Арсенія Могилянського були опубліковані у другій половині XIX — на початку XX ст. Значною мірою вони базувалися на свідченнях особистого секретаря митрополита кафедрального писаря Іакова Воронковського [4, с. 92—98]. Першою спеціальною публікацією стала стаття К. Королькова [27], опера на збірці офіційних наказів владики Арсенія. Лише за двадцять років потому Петро Орловський опублікував нову біографію Могилянського [33]. Протоієрей Софійського собору, П. Орловський зміг скористатися архівом ка-

федри та частково Київської духовної консисторії, відповідно й рукописом Іакова Воронковського. Головний фокус уваги дослідника, як і його попередника, був сконцентрований на публічній діяльності митрополита Арсенія. А вже за десять років після Орловського була видана фундаментальна праця священника Миколи Шпачинського, яка й понині є найкращим дослідженням про Арсенія Могилянського [44]. Автор чи не вперше спробував (у прикінцевих рядках) показати «людське обличчя» митрополита, сховане за шатами ієрарха, та використав кілька листів. Звісно, саме недостатнє залучення приватних джерел не дозволило М. Шпачинському деталізувати образ людини в особі ієрарха. У наш час загальні біографічні дані про Арсенія Могилянського присутні в численних енциклопедичних та довідкових виданнях, які концентровано подала у своїй студії Світлана Кагамлик [22]. І лише Олександр Надтока спеціально звернувся до листування Арсенія Могилянського, зосередившись на кількох листах до світських діячів [30, 31]. Фрагмент одного з листів ієрархів Сходу до митрополита опублікував Євген Чернухін [3]. У статті ми предметно проаналізуємо збережене у двох збірках [1; 2] листування Арсенія Могилянського з церковними (частина 1) та світськими (частина 2) діячами.

Мета дослідження. У статті здійснена спроба дешифрування проявів особистості в листуванні Арсенія Могилянського з духовними та світськими діячами, розкриття обраних ним самим та його адресатами символів та словесно й діями проявлених жестів. Це дозволить глибше осягнути постать митрополита та певною мірою пояснити його вчинки конкретної доби. Автори мають намір, скориставшись двома збірками листування митрополита (листи до нього — оригінали, а його власні — чернетки, записані кафедральним писарем Іаковом Воронковським), «побачити» Арсенія Могилянського через його спілкування з особами різного «калібру». Саме у цьому офіційному й приватному листуванні, яке не сепарувалося, митрополит постає іноді в доволі неочікуваному світлі. Через листи можна зрозуміти не лише його реальне чи етикетне ставлення до різних осіб (залежно від ступеня стосунків), його дії, оцінки й навіть емоції, але також прямо не проявлені жести (в широкому сенсі поняття). А загалом — усі листи несуть на собі відбиток найрізноманітніших проявів однієї особистості, яка в цих проявах набуває чимало «граней».

Виклад основного змісту. Ще священник Микола Шпачинський у додатку до своєї фундаментальної праці опублікував кілька листів Арсенія Могилянського та послань до нього [44, прил., с. 4—13]. Нині відомо дві великі корпусні збірки листування Арсенія Могилянського за 1762—1764 рр. [2] та 1765—1766 рр. [1]. На початку другої збірки секретар зробив повний реєстр усіх листів, який показує, що всі без винятку епістолії (вони пронумеровані в реєстрі й у самій збірці) збереглися. Вперше про обидва епістолярні комплекти згадав О.М. Надтока, який використав лише кілька

28 листів із другої збірки [30]. Нами було досліджене все це листування, яке автори поділили на кілька груп та підгруп за адресатами: листування з духовними діячами (в межах Російської імперії — від Московського та Петербурзького митрополитів, інших кафедральних архієреїв, царського духівника та настоятелів монастирів до священників й ієромонахів; із зарубіжним священством, починаючи від Патріархів та церковних ієрархів, закінчуючи листами монахів) та світськими імперськими державними діячами, козацькою старшиною і приватними особами. Сам стиль листування, звісно, залежав від «категорії» як соціальної, так і службової адресатів митрополита Арсенія. Однак у низці випадків цей стиль відходить від стандартних норм та етикетних формул архієрейської гідності, стає більш «олюдненим» через особливі стосунки між Могилянським¹ та його адресатами. Саме у цьому, забарвленому персональними зв'язками й дружніми стосунками, листуванні «розкривається» внутрішній світ митрополита Арсенія, як також емоційне ставлення до нього людей «близького кола» незалежно від соціального статусу. Проте спілкування на рівні ієрарх / духовний отець — віряни, архієрей — інші архієреї, митрополит — підлегле священство все ж превалюють.

Звісно, наша вибірка з означеного листування не буде тотальною. У цьому криється певний прояв «дослідницького волюнтаризму», оскільки автори оцінюватимуть, що саме наразі варте уваги. Проте, на наш погляд, вибірковий метод не спотворить загальної картини, оскільки вона від початку має персоналізовано-сюжетний принцип, в основі якого — листування з конкретними особами (і у цьому випадку ми використовуємо всі листи до кожної персони, які збереглися у двох збірках).

Для початку просто тезами нагадаємо кілька важливих віх життя Арсенія Могилянського. Він походив зі священницької родини з містечка Решетилівки Полтавського полку (народився 17 березня 1704 р.), де чоловіки його роду (принаймні від прадіда) послідовно були священниками Успенської церкви, до того ж по материнській лінії вони походили з роду Могили (звідси й прізвище Могилянський). Освіту Олексій отримав у Київській Академії (1721—1727) та Харківському колегіумі (1727—1735) [44, с. 3—12]. Врештешу дитинства та висока освіта, здобута в Україні, мали закласти у свідомість майбутнього митрополита чимало місцевих традицій і констант життя, що проявиться під час його перебування на Київській кафедрі. Проте, як і багато українських інтелектуалів, Олексій з 1738 р. зробив духовну кар'єру (після постригу в монахи) в Росії. Від 1741 р. він перебував у Московській слов'яно-греко-латинській Академії, де згодом (1742 р. у московському Законоспаському монастирі) прийняв монаший постриг з іменем

¹ В усьому тексті задля уникнення тавтології нам доведеться вживати прізвища ієрархів, хоча це неправильно із церковної точки зору, бо головним для них є лише приbrane монаше ім'я.

Арсеній. Тут він прославився як проповідник (чимало його проповідей вийшли друком у Москві впродовж 1742—1744 рр. [44, с. 20—23, 665—667]), був помічений імператрицею Єлизаветою Петрівною та призначений придворним проповідником (1742 р.). Саме ця служба Арсенія принесла йому чимало нових знайомств із впливовими людьми, з якими він підтримуватиме контакти і в Києві. Імператриця демонструвала прихильність до Могилянського: в 1744 р. з її наказу Арсеній став архімандритом Троїце-Сергієвої Лаври і членом Св. Синоду, затим того ж року хіротонований в архієпископа Переяславського і Дмитрівського, отримав від цариці дорогоцінну діамантову панагію (з її портретом, вартістю 60 тис. руб.) та діамантовий з рубінами хрест і по будинку в Москві (на Новій слободі) та Петербурзі (Головінський двір) [44, с. 68, 83—84]. Арсеній супроводжував Єлизавету Петрівну в її подорожі по Україні 1744 р. Увесь цей досвід перебування при дворі і у фаворі мав «навчити» Могилянського «премудростям» спілкування з російською елітою, дав можливість зрозуміти механізми влади та ще багато чому іншому (аж до особистих преференцій у побуті).

В Україну він повернувся несподівано (під приводом хвороби; тут не розбиратимемо різні версії й чутки із цього приводу) в 1752 р. як настоятель Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря в єпископському сані. Однак 22 жовтня 1757 р. так само несподівано Арсеній царським указом був призначений на Київську кафедру, якою й управляв до самої смерті (8 червня 1770 р.)². Ці короткі біографічні дані дають перший ключ / ключі для інтерпретації його листування — добір адресатів, давність / новизну зав'язків з різними особами, варіанти ініціативи в листуванні тощо.

Почнемо з категорії листування із **церковними діячами** різних рівнів.

Серед усього листування Арсенія Могилянського перше місце в усіх відношеннях посідає листування з Московським митрополитом Тимофієм Щербацьким [15; 23], якого владика Арсеній змінив на Київській кафедрі. Саме це листування, окрім формальних ознак, має доволі сильні персональні інтенції між адресатами. При цьому в більшості випадків ініціатором листування був владика Тимофій.

У першому ж з віднайдених в обох збірках листів (від 5 лютого 1763 р.) Щербацький після етикетних привітань, переданих з «оказією» (через межигірського архімандрита Никанора), констатує цікаву обставину: ректор Київської Академії Самуїл Миславський повідомив йому, що митрополит Арсеній «в чтению московских газет имеет охоту и просил о присылке их». Преосвященный Тимофій запропонував таку схему: після отримання й прочитання газет ним самим він пересилатиме їх до Києва «по синодальной почте» [2, арк. 41]. Могилянський відразу ж відгукнувся (5 березня, по

² За словами М. Шпачинського, владика Арсеній «дуже зрадів» цьому призначенню [44, с. 87—89].

отриманні кореспонденції). Після багатослівних вітань і побажань здоров'я владика Арсеній прийняв пропозицію про пересилку московських газет «за особое себе одолжение», вказавши, що потребує лише московських газет, бо петербурзькі йому надсилають («Санкт-Петербургские ведомости», виходили з 1728 р. двічі на тиждень, їх видавала Академія наук [43]) [2, арк. 42—43]. Мова йшла про «Московские ведомости», які почали виходити при Московському університеті з 1756 р. двічі на тиждень [18]. Як і столичні, вони містили урядові постанови, хроніку двору, перекладну інформацію із зарубіжної преси. Це бажання отримувати знання про поточні події в Російській імперії та закордоном через пресу, та ще й окремо московську для порівняння з петербурзькою, вказує на інтерес до поточної ситуації й намір бути в контексті всіх подій незалежно від тематики. Гадаємо, це доволі показовий напрям інтелектуальної діяльності Арсенія Могилянського, який не був зауважений його біографами.

Так само дуже цікавим було прохання Могилянського надати йому текст або список чину мироваріння, яке здійснювалося в Патріарших палатах у Московському кремлі, а також про давнє святкування «Чину Православ'я». Щербацький у травні 1764 р. наказав переписати ці тексти й переслати пресвященному Арсенію [2, арк. 341, 419]. Обидва чини Могилянський отримав, хоча й не відразу. «Чин в неділю Православ'я» був актуальним для всієї Церкви [9; 38], але митрополит Арсеній цікавився його старою формою, ймовірно, задля верифікації київського чину. Натомість у Києві тоді вже не варили миро — це обов'язок глави автокефальної церкви [6]. Тож навіщо цей чин був Могилянському? На наш погляд, це пояснювалося двома обставинами: в Київській митрополії до перепідпорядкування її Московській Патріархії здійснювався чин мироваріння та освячення мира, оскільки збереглися рукописні тексти цього чину, а в 1731 р. Св. Синод дозволив варити й освячувати миро в Києво-Печерській Лаврі [35, с. 124—133]; у Москві, де миро варилося з XV ст. [11], у 1763 р. почала діяти Мироваренна палата Патріарших покоїв у Московському кремлі, де застосовували поновлений чин. Тож для Арсенія Могилянського чин мироваріння, ймовірно, був потрібен у зв'язку з «прикладною» причиною його здійснення в Лаврі за поновленим московським варіантом. Зазначимо: Київський митрополит не просив тексти чинів у Св. Синоді, але приватно від митрополита Тимофія, що вказує саме на неофіційний контекст не лише цього прохання, але й інтересу владика Арсенія до обох дуже важливих у житті Церкви сакральних дійств.

Надалі Щербацький користувався кожною можливістю щось листовно повідомити Могилянському з киянами, які їхали додому через Москву. Те саме можна сказати й про владика Арсенія, однак митрополит Тимофій все ж частіше (якщо не переважно) був ініціатором листування між ними.

Проте були у владика Тимофія й спеціальні прохання, що спонукало його ініціювати нові листи. Зокрема, 10 травня 1763 р. Московський пре-

освящений піклувався про священницькі місця в Київській єпархії для певних осіб. Келійник колишнього Новгородського єпископа Стефана Микита Зіновійв просив про свого зятя священника борзенської церкви Різдва Христового Антонія, якого ще сам Щербацький ставив на половину приходу. Коли побудована Антонієм церква та дзвіниця згоріли, а найзаможніші люди перейшли в інші приходи, митрополит Тимофій видав йому патент на повний приход, аби він спромігся збудувати новий храм, але за умови, що син покійного священника Петра Кулаковського по закінченні навчання матиме право на половину приходу. Антоній побудував нову церкву на три престоли та дзвіницю. Однак 26 жовтня 1761 р. митрополит Арсеній затвердив рішення консисторії про позбавлення Антонія приходу через малу кількість дворів, а на його місце був призначений син Петра Кулаковського Олексій. Владика Тимофій просив «учинить верную справку»: хто нову церкву будував, чи мав до цього відношення Кулаковський та його сини (вони отримували половину з приходських прибутків). Затим Щербацький вказував, що Олексій ще не одружений, тож «чрез пристойное бракосочетание может легко сискать себе и лучшее место», щоб Антонію — будівничому храму — на схилі років «не скитаться без места». Митрополит Тимофій пропонував «уравновесить дело» так, щоб його розпорядження «силы своя совсем не лишилось». При цьому Щербацький наголошував, що «решенных антицессорами моими дела я, за единое толко к памяти оных предшественников моих почтение, никогда не перерешивал», крім тих, які за наказом із Синоду «рассмотреть принужден бывал» [2, арк. 91—91 зв.].

Увесь лист владика Тимофія присвячений виключно цій справі. Цікавим є його зауваження про те, що він ніколи не переглядав постанови своїх попередників, фактично вказуючи владичі Арсенію, що він мав би робити так само з поваги до свого попередника. Наголосимо: знаючи про особливі стосунки між митрополитами, духовенство Київської єпархії для вирішення своїх справ постійно зверталося за протекцією до Московського преосвященного, який безвідмовно просив свого наступника на Київській кафедрі допомогти прохачам. Могилянський ніколи не відмовляв Щербацькому, хоча й не завжди справу можна було вирішити в бажаному для прохачів ключі, в таких випадках владика Арсеній докладно пояснював митрополитові Тимофію всі обставини й закони.

Звернення митрополита Тимофія до владика Арсенія стосовно долі окремих представників духовенства Київської єпархії стало ледь не нормою для листів Московського преосвященного. Зокрема, Щербацький у 1763 р. надіслав Могилянському оду авторства вчителя кадетського сухопутного корпусу Володимира Золотницького, затим ще один його літературний твір — і все це заради прохання щодо надання місця батькові автора священнику Покровської церкви с. Ярославки Трохиму та опіки над ним владика Арсенія [2, арк. 421, 518]. Це прохання Щербацький повторив і в листі

від 16 вересня 1764 р. [2, арк. 524]. Відповідаючи на настійливі прохання, Могілянський описав усю історію, пов'язану з отцем Трохимом, від 1755 р., перипетії поділу приходу на двох священників, їх призначення й суперечки та намагання якось прилаштувати іерея з поваги до прохання Московського преосвященного [2, арк. 525—526]. У листопаді 1765 р. владика Тимофій просив за ключаря Севського собору Івана Яковлева, зять якого священник Покровської церкви с. Ромашки Іван помер, залишивши чотирьох дітей та трьох сестер, тож митрополит просив прийняти ключаря Івана в Київську єпархію на місце покійного зятя, щоб утримувати всю його родину [1, арк. 426]. При цьому з іереєм Іваном Щербацький послав горіхову олію. Владика Арсеній, отримавши всі необхідні презенти та свідчення про знання й здібності севського священника, здійснив бажане призначення. Він також дякував митрополиту Тимофію за олію та стверджував, що «с благодарным к вашему преосвященству сердцем и доброжелательным моим духом всегда пребуду» [1, арк. 427].

Знову наголосимо: владика Тимофій просив Арсенія за духовенство Київської єпархії, з яким і надалі підтримував зв'язки майже як зі «своїм» духовенством. Наприклад, у вересні 1764 р. Московський архієрей просив знайти священницьке місце для випускника класу богослов'я Київської Академії Івана Богатиренка, за якого клопотав його батько [2, арк. 544]. Більш того, софійський еклезіарх Сава, який виконував доручення митрополита Арсенія в Москві, писав своєму преосвященному, що 9 вересня Щербацький викликав його до себе «и с сожалением выговаривал: родственник де мой Богатыренко, человек учительный, промовался к построенной отцем его, который в вотчинах катедрального монастыря жительство имеет, церкви за силу данного ему концесса во иерея, но семь месяцев прося себе в катедральном соборе руги, ничего не получил, за чем принужден и промощию свою приостановить» [2, арк. 545]. Сава запевняв Щербацького, що владика Арсеній «всегда старание имеет, чтоб все были довольны» і Богатиренко також отримає бажане. Митрополит Тимофій запропонував Саві просити владика Арсенія, або дати Івану ругу, або призначити на інший приход єдиновладним священником. Тож Сава 16 вересня 1764 р. уже сам звертався до Могілянського з проханням про призначення Богатиренка «яко учителнаго, а притом и родственника его преосвященства», щоб через цю справу «и я был неложен, что мой архипастырь больше несравненно великодушен и милостив, нежели я уверяю» [2, арк. 545—545 зв.]. У цих фразах і словах «закладено» кілька характерних ознак особистості Арсенія Могілянського, про які загалом писав М. Шапчинський [44, с. 662—665].

Позірно складалося враження, що митрополити співправлять у Києві: настільки Щербацький залишався ангажованим у життя духовенства Київської єпархії, а Могілянський виконував його прохання. Однак при цьому митрополит Арсеній завжди підкреслював: «моя єпархія», «моя кафедра»,

«мій собор», ніби нагадуючи, що владика Тимофій уже тут зовсім не господар, й лише тому, що вони давні друзі, Могилянський старається виконувати прохання Щербацького.

Піклування Щербацького про свою колишню кафедру проявилось також у його намаганні допомогти в ремонті та прикрашенні Софійського собору. 21 липня 1763 р. владика Тимофій писав про отримання від софійського соборного еклезіарха Сави двох листів Арсенія, з яких найперше дізнався про «толь достохвальное и богоугодное предприятие» — «исправление ветхостей великия соборныя церкви святыя Софии Премудрости Божия». Тож на прохання Могилянського митрополит Тимофій наказав видати Саві з Московської духовної консисторії грамоту на збір пожертв у Московській єпархії та обіцяв і сам долучитися до цієї благої справи [2, арк. 114—114 зв.]. У відповідь владика Арсеній писав, що Софійський собор свого часу самим митрополитом Тимофієм був «облагодетельствован», а тепер і нове «благодеяние» від нього отримує. Могилянський констатував, що ієромонах Сава повідомив йому про добре ставлення й допомогу Щербацького, тож образно бажав митрополиту Тимофію: «да уготует вашему преосвященству Божия Премудрость нерукотворный храм» [2, арк. 115—115 зв.]. У відповідь (2 листопада 1763 р.) владика Тимофій стверджував, що старання Арсенія «о поправлении ветхостей соборныя церкви <...> с внутреным моим оукрашением тоя святыя церкви желанием сравниться совсем не может» [2, арк. 518]. Так, Щербацький встиг закінчити софійський іконостас, а Могилянський оновлював саму будівлю та її начиння, тож їхні успіхи в опорядженні собору справді були різного калібру³. Однак владика Арсеній не розвинув цю тему, скромно відмовчувався, лише постійно дякуючи митрополиту Тимофію за всіляку допомогу та підтримку в «софійській справі».

Обидва митрополити любили Софійський собор і шанували його як першосвятиню Церкви. Зокрема, 15 листопада 1763 р. Щербацький писав Могилянському про новий особистий дар Софійській кафедрі. Наведемо його слова: «Памятно мне, что в соборной великой Софийской церкви в ол-таре за святым престолом паникадила не имеется, а вместо того една толко висит серебрянная лампа; для того я посылаю при сем новое панекадило в два пуда и двадцать семь фунтов зеленой меди, которое прошу вашего

³ М. Шпачинський перерахував усі роботи часів Могилянського в Софійському соборі: нова мідна покрівля, на яку митрополит Арсеній передав із власних коштів 200 руб.; нові дорогоцінні оклади до намісних ікон Ісуса Христа та Богоматері головного іконостаса; нова кафедра; новий оклад на чудотворну ікону Миколая Мокрого; новий кіот на Куп'ятицьку ікону Богоматері; поновлення іконостасу, престолу й жертovníка в Миколаївському приділі з розтісуванням великого вікна, зображення сюжету про чудо св. Миколая; розписи на хорах — Страшний Суд, Всесвітній Потоп, покарання Содому й втеча Лота, 14 євангельських та апокаліптичних сюжетів; початок сюжетних розписів Вселенських Соборів [44, с. 472—475].

святительства приказать по намерению моему на место помянутой лямпы повесить, и незарить при том, что оное панекадило не сребренное, ибо такового достатка поистинне я не имею» [2, арк. 238]⁴. Кафедральний писар зробив примітку до цього листа, згідно з якою панікадило з наказу владика Арсенія 24 грудня 1763 р. було повішене у вказаному місці та «в книгу церковную записано» [2, арк. 238 зв.]. А сам митрополит Арсеній відписав преосвященному Тимофію 3 січня 1764 р. з подякою за панікадило. Київський владика писав, що повішене у вівтарі панікадило «много придало благолепия церкве» [2, арк. 240—240 зв.], підкресливши цим особливе значення дару та самого світла від нього як сакрального відблиску Божественної Слави.

Як доповідав посланець Могилянського до Москви софійський кафедральний еклезіарх Сава, Щербацький позичив з кафедральної казни кошти (327 руб. 50 коп.), щоб заплатити за мідь для соборної крівлі, утримував київську делегацію в архієрейському домі, сприяв збору коштів на срібно-позолочений оклад для софійської намісної ікони Богоматері (кошти надали архімандрит московського Донського монастиря Варлаам Лещевський [44, с. 473] та кн. Марія Олексіївна Голіцина — вона в нагороду просила надіслати з Києва ікону св. Макарія). А сам владика Тимофій передав 13 томів перекладених латиною творів Іоанна Златоуста до Софійської кафедральної бібліотеки [2, арк. 511—511 зв.]. Тобто благодіяння Щербацького показують його сильну прив'язаність до київської кафедри, її сакруму та священства, що добре розумів владика Арсеній та в численних словесах вихваляв турботу митрополита Тимофія про собор і софіян. Окрім того, Щербацький безоплатно поселяв посланців Могилянського в Чудовому монастирі Московського кремля. Зокрема, найчастіше — софійського еклезіарха ієромонаха Саву. Це спонукало митрополита Арсенія писати (11 жовтня 1766 р.) про «великое усердие вашего преосвященства к благотворению Киево-Софийской кафедральной моей (підкреслимо це означення. — *авт.*) обители». З усього попереднього, а також з оповідей Сави владика Арсеній вкотре переконався в «усердии» митрополита Тимофія щодо Св. Софії через «как имеющимися в здешней обители многии вашего преосвященства уклады, так и оказанный <...> оному иеромонаху Саве через всю бытность его тамо благодеяния и к исправлению порученнаго ему церковнаго дела пособствовавшие призрения знаками суть несумненными» [1, арк. 400—400 зв.]. Тож митрополит Арсеній із братією постійно за владика Тимофія зобов'язувалися в Софійському соборі Бога молити. Ця молитва про попереднього Київського митрополита в Софійській кафедрі ще більше на духовно-сакральному рівні поєднувала двох ієрархів та їх обопільне піклування про собор.

⁴ М. Шпачинський був упевнений, що панікадило срібне та називав ще один дар Щербацького — Євангелію московського друку 1759 р. [44, с. 476].

Свідченням особливих стосунків двох митрополитів були їхні гостинці. Наприклад, через колишнього пономаря домової церкви Арсенія, а на той час келійника Тимофія монаха Сергія, Щербацький передавав у Київ «чаю зеленого жулану два фунта», який просив «любительно принять не за достоинства презента, но для усердия презентующаго, с коим неотменяемо есмь навсегда пребуду» [2, арк. 138]. У грудні 1763 р. владика Тимофій надіслав «бочонок орехового масла» [2, арк. 283]. Преосвященний Арсеній також надіслав дари Щербацькому. 2 березня 1764 р. митрополит Тимофій додав до листа, написаного секретарем, власноручну записку про те, що давно отримав з Києва шість пляшок хорошого угорського вина, але так і не подякував владиці Арсенію, «донележе всего з добрим гостми и доброхотами не выпили». Щербацький дякував за вино і «дешевшим товаром, тоест маслом ореховим, в тие ж бутылки налитом» віддячував [2, арк. 234].

Відзначимо цікавий факт: 2 березня 1764 р. митрополит Тимофій «з некотораго разговора» дізнався, що 2 березня Церква святкує день ангела патрона Могилянського — св. Арсенія, єпископа Тверського⁵, тож Щербацький щиро вітав Київського архієрея й бажав при помочі святого патрона мати міцне здоров'я «до глубокой старости» і врешті «да причтет в лик святителский к неизменяемому и неувядаемому вкупе со святым вашим патроном наслаждению вечным блаженством». При цьому преосвященний Тимофій посилав у дар Арсенію ікону його святого патрона [2, арк. 457]. Владика Арсеній відповів подячним листом у вишуканих виразах [2, арк. 458]. Викликає подив, що Щербацький лише в 1764 р. почав вітати Могилянського з днем ангела його монашеського чину, однак владика Арсеній не вітав свого адресата з днем апостола Тимофія. Здається, це була разова акція, прив'язана до прохання Щербацького про свого племінника (див. далі). Проте вона маркує зміну сакральних пріоритетів минулого: день ангела витіснили інші свята навіть у середовищі ієрархів Церкви.

Тимофій Щербацький мав чимало родичів у Київській єпархії, про яких піклувався особливо. У березні 1765 р. Щербацький звертався з проханням про ще одного родича. Цей лист починався зі знакової фрази: «Многими и частыми прозбами утруждая я ваше святительство, довольно уже оными наскучил, уповаю, вашему преосвященству». Однак він і у цьому випадку сподівався на «благодетельскую ко мне любовь» [1, арк. 295]. Йшлося про «свойственника моего» Григорія Андрійовича Величковського, який мав намір стати другим священником при своєму батькові, тож владика Тимофій просив про висвяту Григорія до Успенської церкви с. Рашівки

⁵ Йдеться про святителя Арсенія, єпископа Тверського (помер 2 березня 1409 р.), який був пострижеником Києво-Печерського монастиря, звідки його забрав до Москви митрополит Кипріан та в 1390 р. хіротонісав у єпископи Тверські. Він став ініціатором створення редакції «Киево-Печерського патерика», утвердив культ преп. Антонія та Феодосія. Проголошений святим у середині XVII ст. [13; 26].

Гадяцької протопопії. Могілянський, як і в більшості випадків, виконав прохання владики Тимофія, однак із застереженням. Коли Григорій привіз презенти і всі необхідні документи та пройшов випробування на знання основ віри й здійснення літургій, виявилось, що йому «правильные к священству лета еще не исполнились» (тобто 30 років), це станеться лише 23 квітня 1767 р. Тож він був рукопокладений у диякони, а наприкінці квітня 1767 р. владику Арсеній обіцяв рукопокласти його у священника за умови, «ежели и впред никакова к удостоению его сана иерейскаго правильного препятствия не окажется» [1, арк. 296]. Усе це вказує на особливу увагу преосвященного Арсенія до закону в широкому сенсі слова, й до церковного закону (тобто канонічних правил) особливо.

Ще одним родичем Щербацького був воронезький протопоп Іван Пясецький, за якого владику також просив митрополита Арсенія. 23 березня 1766 р. Московський преосвященний писав Київському, що отець Іван, якого було відпущено на поклоніння «чудодействующим святителя Димитрия Ростовского чудотворца мощам», був у Москві й «хвалился архипасторскою вашего преосвященства милостию». Тож митрополит Тимофій дякував владиці Арсенію, вважаючи це проявом «благодетельской вашей ко мне любви и к ближним моим милостию и покровительством простирающейся» та висловив сподівання на подальше «благопризрение» як себе самого, так і «протчих моих свойственников» з боку Могілянського [1, арк. 197].

Проте найбільші інтенції преосвященний Тимофій мав до рідного племінника, за якого постійно просив митрополита Арсенія. Зокрема, 25 листопада 1763 р. владику Тимофій писав, що половинний священник Глухівського собору помер, там залишаються лише протоієрей Григорій Щербацький з вікарієм. Оскільки ж приход не багатий, Московський архієрей просив Київського не призначати нового настоятеля, а зробити Григорія «целопарохияльным настоятелем». Митрополит Тимофій писав, що всі благодіяння владики Арсенія «в благодарной имею я памяти», але це прохання «одолжит мене к большей еще и сугубейшей благодарности» і це «может быть последнее в рассуждении слабости моей прошение», сподіваючись на «благосклонное обрадование» від Київського архієрея [2, арк. 233]. На цей лист митрополит Арсеній відповів 21 січня 1764 р. Він сповіщав, що в покійного священника залишився син Павло, який претендує на батькове місце, і його підтримує дядько — архимандрит ставропігійного Межигірського монастиря, а старший син покійного служить при графі Олексію Розумовському в Петербурзі, всі вони добиваються указу Св. Синоду про призначення Павла. Прихожани ж його вважають «неспособным» та обрали на це місце вікарного священника Андрія. Усе це не дозволяє призначити Григорія Щербацького єдиним священником [2, арк. 235—236 зв.]. Митрополит Тимофій не міг не зважати на ці перепони, хоча й переймався долею племінника та його достатком.

Протоіерей Григорій Щербацький буде постійно згадуватись у листах митрополита Тимофія. Зокрема, у грудні 1763 р. Московський владика писав до Києва: «Желательно мне, чтоб сродственником моим протоиереем гадяцким Григорием повидеться може быть в разсуждение неизвестности нашея жизни последний раз», тому просив відпустити його терміново до Москви та видати паспорт [2, арк. 422—422 зв.]. А 3 травня 1764 р. він дякував владиці Арсенію «искренним сердцем» за відпущення Григорія [2, арк. 341, 419]. Племінник Щербацького Григорій був «при приключившейся болезни» преосвященного Тимофія в Москві з березня до червня, там, за словами митрополита, він «предо мною изяснил» всі благодіяння, отримані від владики Арсенія [2, арк. 421].

Згодом Григорій Щербацький отримав бажане підвищення — владика Арсеній призначив його протопопом гадяцьким. Тож 22 січня 1766 р. він вишукано вітав Київського архієрея з Новим роком. На початку листа отець Григорій філософствував/богословствував: «Время есть бремя жизни человеческой, и подлинно, а наипаче тем, кои проходят оное в трудах, обременяясь всесветными суетами. Сколко бо их живота продолжается, столко и бремя умножается. А кой проходят, обременяясь игом Христовым, тем время не есть бремя, но вселегчайший покой». Оскільки митрополит Арсеній провів 1765 р. «труждаясь» в несінні «іга» Христового «сколко чюства душевные и силы телесные понестъ могли», тож і в 1766 р. це «бремя» наповнить його душу «приятнейшим покоем», бо «иго Христово есть благо, и бремя Христово легко». При цьому протопоп надсилав владиці голову (10 фунтів) цукру [1, арк. 72, 74]. Цікаво, що відповідь отцю Григорію дав секретар митрополита Іаков Воронковський, переказуючи слова його самого. Зокрема, владика виснував, що «ваше превелебие полезными упражнениями занимаетесь и для того тот ваш труд <...> благовольтельно принято» [1, арк. 73]. Здається, ця відповідь указує на важливу обставину: філософствування/богословствування — це прерогатива ієрарха, особливо по відношенню до підлеглих, а от прояв цього з боку підлеглого духовенства — прояв самолюбства й неетичного вивищення. Відтак митрополит Арсеній особисто й не відповів на листа отця Григорія, а секретар переказав майже іронічні слова архієрея, які «ставили на місце» племінника Щербацького.

Листування Арсенія Могилянського з іншими духовними особами розглянемо в такому порядку: спочатку з ієрархами та священством Російської імперії й духовенством Київської єпархії, а затим — із зарубіжними духовними особами.

Серед листів усіх архієреїв РПЦ слід особливо виділити листування з Білоруським єпископом Георгієм Кониським. Воно стосувалось однієї справи: пошуку в архівах митрополії, Софійської кафедри та монастирів старих документів щодо охорони свобод Православної Церкви в землях, які відійшли до Речі Посполитої. Преосвященний Георгій у Варшаві за допомогою

38 цих документів (особливо від великих князів литовських та польських королів) намагався відстоювати православні монастирі, храми й вірян від переведення в унію та гонінь на релігійному ґрунті. Уродженець Ніжина, випускник, професор і ректор Київської Академії, в 1755 р. в Софійському соборі він був висвячений на єпископа Білоруського з резиденцією в Могильові й складав меморандуми на ім'я короля Станіслава Августа Понятовського з вимогою дотримуватися наданих старими королями прав Православної Церкви [12; 24; 39]. Найбільш відомий його твір — «Prawa y wolności Obywatelom Korony Polskiej y W. X. Litowskiego, Religii Greckiey Orientalney wuznawcom służące...» (виданий, імовірно, у Варшаві 1767 р., 78 с.) [7]. Цей текст готувався до сейму 1766 р. З метою збору історичних документів владика Георгій і писав митрополиту Арсенію 5 лютого 1766 р. [1, арк. 179—179 зв.]. Кониський упирав на те, що гоніння здійснюються переважно щодо «паствы вашего преосвященства принадлежащей», тож прошив у бібліотеці та архіві кафедрального Софійського монастиря, а також в інших «киевских знатнейших» обителях «поискать древних писанных документов на волное употребление в здешнем Полском государстве греческия благочестивыя веры», притому від 1500 р. і навіть давніших. Його особливо цікавили матеріали Віленського собору 1509 р. на чолі з митрополитом Йосифом Солтаном. Усі віднайдені документи Кониський прохав негайно надіслати йому до Варшави, закликаючи: «Не оставьте, владыко преосвященнейший, в крайней сей Церкви Христовой нужде» [1, арк. 179 зв.].

Арсеній Могилянський відразу повідомив про це прохання Чернігівського й Переяславського єпископів, всі монастирі, включно з Києво-Печерським, а також Київський магістрат. Усі ці духовні й світський органи мали надіслати віднайдені документи в Софійську кафедру. А 8 квітня 1766 р. преосвященний Арсеній уже відправив Кониському цілу добірку матеріалів з їх описом-реєстром та побажанням «в предпринятых Церкве Святой и всему православному народу полезных трудах благопоспешения» [1, арк. 180—183]. 23 червня 1766 р. преосвященний Георгій сердечно дякував Могилянському за швидкий пошук документів: «Благодарствую Вашему высокопреосвященству за принятое всеусердное о пособии страждущаго zde православия архипастырское попечение и чиненное по всей возможности в поискании потребных мне документов и книжек старательство» [1, арк. 312]. А вже сам митрополит Арсеній дякував, своєю чергою, також Переяславському єпископу Гервасію за допомогу в цій справі [1, арк. 110—112].

На основі надісланих матеріалів Георгій Кониський і написав свій польськомовний твір, орієнтований на короля та учасників сейму 1766 р., який містив 94 акти (великокнязівські й королівські привілеї, сеймові постанови тощо) починаючи від 1340 р. і до початку XVIII ст. Усі дослідники життя й діяльності Георгія Кониського атрибутують лише йому цю збірку й заслугу боротьби за православних у Речі Посполитій. Однак слід наголосити, що

якби до пошуку документів не долучилися митрополит Арсеній, підлеглі йому монастирі, Лавра й Переяславський та Чернігівський владики — цієї збірки не було б. Вона тривалий час слугувала для політичних дебатів російської та польської владних структур щодо «зарубіжних» православних обителів, церков та вірян.

Листування із Санкт-Петербурзьким митрополитом Гавриїлом [14; 37] стосувалося особливо дражливих для Арсенія Могилянського проблем. Навесні 1766 р. владики Гавриїл виправдовувався, чому так затягнув з відповідями на два листи з Києва: «Что поделать, когда чрез неосторожных людей при указах посылают грамотки случай утратился, а почта весьма неисправна, хотя и денги берет» [1, арк. 192]. Столичний владики мав важке завдання — пояснити Могилянському, чому його прохання не були виконані й справи вирішені не на його користь. «Нелицемерно изъяснясь», преосвященний Гавриїл писав, що розуміє «великое неудовольствие ваше» стосовно постанов по Пустинно-Миколаївському монастирю і роменському попу. Митрополит Гавриїл запевняв, що синодали хотіли піти назустріч проханням Могилянського, «да что делать, когда известная персона от прежде назначенного послушания почти паче чаяния не отказалась, а без того учинить нам самим собою отказ было и неблагопристойно, и с правилами несогласно, а от двора и не безопасно. Вдовых же попов ныне верх» [1, арк. 192—192 зв.]. Тож преосвященний Гавриїл закликав митрополита Арсенія, який «благоразумием и великодушием своим всей России довольно известен», «терпеливо сносить» реалії. При цьому столичний архієрей констатував: «Если ж бы что в тех случаях с нашей стороны вашему преосвященству показалось и грешное, однак совестно пишу, что совесть наша нас в том ничем не обличает, разве Сердцевидец (тобто Господь. — *авт.*) да ваше преосвященство что примечаете, за все то и за себя и за всю братию у вашего преосвященства прошу благоснисхождения и прощения» [1, арк. 192 зв.].

Про що йшлося? Насамперед про Гедеона Слонімського / Сломінського (бл. 1715—1772). Він закінчив Київську Академію, прийняв постриг (1744 р.) у Видубицькому Чуда архангела Михаїла монастирі, викладав у рідній Академії (піітику й філософію), в 1747—1754 рр. як член комісії працював у Москві та Петербурзі над новим перекладом Біблії й водночас створив перший посібник з літургії (1753—1758 рр.). Затим Гедеон був ректором Слов'яно-греко-латинської Московської Академії (1758—1761). Через формальні причини (постригав у монашество без дозволу Св. Синоду, приймав «бродячих чернецов») його перевели настоятелем Чернігівського Єлецького Успенського монастиря, однак Гедеон відмовився туди їхати, вийшов на покій та поселився в Московському Донському монастирі. У 1762 р. Гедеона призначили вікарієм Арсенія Могилянського та настоятелем Пустинно-Миколаївського монастиря, однак його хіротонія не відбулася через опір владики Арсенія. Під примусом Св. Синоду в 1764 р. Гедеону

довелося поїхати до Києва, де преосвященний Арсеній призначив його першим членом консисторії, але справу з хіротонією як вікарного єпископа тягнув [44, с. 113—114]. У 1768 р. Гедеона призначили у ставропігійний Межигірський Преображенський монастир, до якого Київський митрополит формально не мав стосунку, єпископом він так і не став [19].

А от щодо «роменського попа» — це, ймовірно, Григорій Романовський, відомий зі справи з Костянтином Крижановським. У 1760 р. отець Григорій був звинувачений писарем Лубенського полкового суду Дергаєм у непристойній поведінці, під час слідства він побажав прийняти монаший постриг, тож митрополит Арсеній звільнив його від служіння в Миколаївській церкві м. Ромни, призначивши на його місце Костянтина Крижановського. Однак отець Григорій поскаржився в Св. Синод, який у 1764—1766 рр. розглядав справу й виправдав Романовського та повернув його на приход [45]. Арсеній Могилянський обстоював отця Костянтина — брата гадяцького полковника Антона Крижановського, який закінчив Київську Академію, викладав у ній, служив у Конгрегаційній церкві, проповідував у Софійському соборі, затим отримав Миколаївський приход у Ромнах.

Митрополит Арсеній дуже сподівався, що обидві справи Св. Синод вирішить на його користь, тобто зважить на його побажання й прохання, однак не зміг добитися цього на рівні синодальних указів. Тоді він почав діяти сам: тягнути з призначенням Гедеона та видачею нового патенту на священство отцю Григорію. Однак Могилянський розумів, що слід і надалі підтримувати стосунки з владикою Гавриїлом. Тож новий лист преосвященного Арсенія спонукав митрополита Гавриїла думати, що той не сердиться й «прежнее усердие возвращено» в стосунках між ними, бажаючи, щоб так тривало, «пока еще живем на сем свете, и вовек непоколебимо» [1, арк. 192—192 зв.]. При цьому преосвященний Гавриїл на окремому аркуші дописав, що в надрукованій у Лаврській друкарні новій «Граматичі» на сторінці 171 є два приклади, які «весма предосудительни», можливо, є й інші недоречності. Погано й те, що на титулі не зазначено, що книга перекладена. Гавриїл додавав, що «сие осмелился я написать в надежде любви вашего преосвященства ко мне» [1, арк. 194]. Мова йшла про твір Якова Блоніцького, випускника та викладача Київської Академії, а потім Московської Академії, де він брав участь у виправленні нового перекладу Біблії, затим служив у Білгороді при єпископі Іоасафу Горленку. У 1751 р. його за якийсь (невідомий дослідникам) «духовний злочин» вислали у Святогірський Успенський монастир із заборорою священнослужіння, але в серпні Яків утік звідти на Афон до болгарського Зографського монастиря. На Афоні Яків створив кілька словників. Утікач повернувся до Москви в 1761 р. після маніфесту Петра III про прощення засуджених, де мав на меті завершити свої наукові праці. Св. Синод призначив Якова до Києва, спочатку в Пустинно-Миколаївський, а потім у Михайлівський Золотоверхий монастир

із завданням завершити роботу над словниками та граматиною. Навесні 1763 р. Яків закінчив «Граматику новую старого и славного языка словенского, в книгах церковных доселе не растлена состоящего». Гадаємо, саме про цю працю писав митрополит Гавриїл. При цьому дослідники стверджують, що «Грамматика» так і не була видана, а її рукопис знаходиться в синодальному архіві в Санкт-Петербурзі [17], тоді як з листа преосвященного Гавриїла випливає, що книга побачила світ у Лаврській друкарні.

У доволі тісному спілкуванні митрополит Арсеній перебував із царським духівником Феодосієм Дубянським⁶. Поважливі листи владики до протоієрея засвідчують бажання Могилянського мати прихильність царського духівника. Стосунки між ними були доволі довірливими. Свідчення тому — повідомлення митрополита Арсенія про свої хвороби та одужання, радісні почуття Феодосія з приводу одужання владики «от обдержимой тяжчайшей болезни»⁷. А сам Дубянський пояснював свої перерви в листуванні смертю улюбленого сина Захарії, з тим шлюбом доньки Єлизавети з кн. Яковом Долгоруким та іншими суто приватними причинами, про які можна говорити лише з близькими людьми [1, арк. 195]. Отець Феодосій не забував вітати митрополита Арсенія з днем його святого покровителя 2 березня, а владики з приємністю сприймав вияви його «любви и добротства» [1, арк. 196—196 зв.]. Дубянський міг звертатися до архієрея з проханнями (наприклад, щодо призначення сина покійного священника глухівської Преображенської церкви Єфимія Полошковського Василя, студента Київської Академії, на місце батька) та отримувати бажане [1, арк. 313]. Утім, якихось прохань з боку Арсенія до царського духівника аналізоване листування не містить, ймовірно, вони передавалися через відпоручників усно, щоб ніхто про це не дізнався з листів.

Більш діловими були стосунки митрополита Арсенія з архімандритом Троїце-Сергієвого монастиря Лаврентієм (Хоцятовським). Лаврентій був членом Св. Синоду й часто перебував у Петербурзі та Москві, тож листи до нього від владики Арсенія приходили із запізненням. Зокрема, в першому з виявлених листів Лаврентія від 12 вересня 1763 р. він повідомляв про дві попередні епістолії Могилянського (за липень та серпень). Архімандрит писав про виготовлення на замовлення митрополита портрета колишнього імператора Петра III — «весьма сходственно и хорошею работою»,

⁶ Дубянський Федір Якович — духівник Єлизавети Петрівни. Він потрапив до оточення тоді ще царівни Єлизавети в 1736 р. і відтоді весь час був її духівником та, як зазначали сучасники, мав на неї значний вплив [5].

⁷ М. Шпачинський на підставі доступних йому документів детально описав хвороби Арсенія Могилянського, які переслідували його на Київській кафедрі: біль у попереку, опухлість ніг, гемороїдальні та горлові кровотечі, митрополит не міг не лише провадити Літургії, але навіть ходити та стояти, підписувати документи, він просив висвячувати священників та дяконів для Київської єпархії єпископів Чернігівського Іларіона та Переяславського Гервасія [44, с. 658—660].

вартістю 50 руб., але портрети імператриці та спадкоємця ще не зовсім завершені — зокрема в імператриці не написані корона, скіпетр та держава. Лаврентій писав також, що в Москві чекають на Могильовського пресо священного Георгія Кониського, через якого обіцяв передати «абрис» з «Путника» у списку. Лаврентій зобов'язувався також виконати прохання владики Арсенія щодо представлення цариці архімандрита Київського Богоявленського братського монастиря (Самуїла Миславського) [2, арк. 48—49]. Відповідь Могильянського була «тривіальною»: він за все дякував, переказуючи лист Лаврентія як основу для подяки за кожен його пункт [2, арк. 50—51]. Здається, саме у цьому проступає деяке «прохолодне розчарування»: найважливіші завдання щодо портретів правлячих осіб і представлення братського архімандрита та ректора імператриці так і не були виконані, тож, повторюючи лист-обіцянку Лаврентія, преосвященний Арсеній ніби спонукав його здійснити обіцяне. При цьому не можна не задатися питанням: якщо портрет Катерини II та її сина Павла були актуальні для всіх підданих, то навіщо митрополиту Арсенію портрет Петра III, який лише півроку царствував (186 днів) і в 1762 р. був позбавлений престолу в результаті палацового перевороту та помер за загадкових обставин? Він був сином Анни Петрівни, онуком Петра I, племінником шведського короля Карла XII, його проголосила своїм спадкоємцем Єлизавета Петрівна. При цьому Петро III планував реформу Церкви за протестантським зразком, проголошував релігійну свободу [20; 21; 29], тож чому його так шанував Арсеній Могильянський? Складно відповісти на це запитання, однак сам факт є доволі важливим для характеристики архієрея.

Митрополит Арсеній все ж вважав Лаврентія «своєю людиною» в Синоді, тож і надалі звертався до нього. Зокрема, 18 лютого 1764 р. Могильянський писав архімандриту з проханням допомогти ігумену Пінського Богоявленського монастиря Феофану Яворському в його скарзі перед владними особами про захоплення уніатами належних до монастиря 14 церков. Про це було донесено в Петербург, і Колегія іноземних справ видала своє розпорядження ще 1763 р., але нічого не було зроблено, уніати захопили ще більше церков і власності, тож незабаром і сам Пінський монастир може бути ними відібраний. Окрім того, з 1758 р. Київський Пустинно-Миколаївський монастир перебуває без архімандрита, Синод призначив на це місце Гедена Слонімського, який і досі до Києва не прибув. Владика Арсеній ладен був передати йому якийсь інший монастир, а в Миколаївський призначити когось з гідних киян, які закінчили Академію й довгий час служили при митрополії. Про цю справу йшлося в листах митрополита Гавриїла. До цього офіційного листа владика Арсеній зробив власноручну приписку: «образ святителя нашего на финифте изрядно наипаче для того приятно, что художниками собственными Свято-Троецкия Сергиевы монастыря, где когдась и мои топтанные следы, может быть, хотя табло осталось, написанный, також

и фарфорную чашку с лавровым именем приятно получил» [2, арк. 442—443 зв.]. Цей спогад про своє перебування у Троїце-Сергієвій Лаврі, де залишилися «топтаные следы» та подарунки з лаврською символікою, для владики Арсенія був важливим як окремиий етап його життя [44, с. 51—73]. Щодо образу «святителя нашего», гадаємо, мова йшла про св. Димитрія Туптала, митрополита Ростово-Ярославського, мощі якого були явлені в 1752 р., — він став новим, дуже шанованим святим-чудотворцем. Із цитованого листа стає очевидним, що Арсеній Могилянський також шанував святителя Димитрія й отримав його ікону першої (найбільш ранньої) редакції.

Архімандрит Лаврентій не був лише «рупором» Могилянського в Св. Синоді. Він і сам звертався до митрополита. Наприклад, 11 квітня 1764 р. Лаврентій клопотав перед владикою Арсенієм за матір півного царської капели, «родом малоросиянина» з містечка Городища Пирятинської протопопії, сина покійного священника Преображенської церкви Семена Батієвського Тимофія, «которого я по его честному состоянию считаю себе приятелем». Агафія Батієвська продавала свічі при храмі, з чого й жила, але нині їй це заборонено чинним священником. Тож Лаврентій просив повернути їй це право [2, арк. 445—445 зв.]. Могилянський відповів 20 жовтня, вказавши, що дуже хотів виконати прохання архімандрита й доручив розібратися консисторії. З'ясувалося, що родина Батієвських доволі велика, й усі просять допомоги. Проте в жодному документі не вказано, щоб Агафії було надане право продавати свічі при церкві. А протоієрей Стефан отримав патент на повне священство, й він самостійно може давати чи не давати дозвіл на продаж свічок. Лише якщо прихожани й власник населеного пункту подадуть клопотання владиці про це, він дасть розпорядження про дозвіл Агафії продавати свічки [2, арк. 446—447 зв.]. Могилянський фактично вказував, що за законом ця вдова не має права на торгівлю свічками у храмі (право вдовам продавати свічі у храмах було надано указом Рафаїла Заборовського, хоча зберігалася неписана традиція, що продажем займаються сам священник та його дружина [44, с. 194—195]), але готовий був надати спеціальний дозвіл за окремою презентою від приходу. Це навряд чи було реальним, бо прихожани мали контракт зі Стефаном, однак завдяки такій штучній колізії владика Арсеній фактично не відмовляв у проханні Лаврентія, хоча й не задовольняв його.

Архімандрит діяв майже так само. 10 травня 1764 р. Лаврентій повідомляв, що намагається допомогти, на прохання владики Арсенія, ігумену заграничного Пінського монастиря Феофану Яворському в обороні від «римлян униатов» та щодо питання про Київський Пустинно-Миколаївський монастир. Як член Св. Синоду Лаврентій клопотав про обидві справи й обіцяв повідомити про рішення [2, с. 441—441 зв.]. Як уже було зазначено, в першому випадку синодали просто повторно звернулися до Колегії іноземних справ, а у другому — винесли рішення не на користь прохання

Могилянського. При цьому сам Лаврентій у жодному разі не відмовив й увесь час обіцяв зробити все, що зможе.

В усіх листах інших ієрархів РПЦ до митрополита Арсенія містилися переважно прохання щодо родичів, знайомих та сторонніх осіб, які перебували в Київській єпархії. Наприклад, єпископ Севський Тихон Якубовський (вікарій Московської єпархії, уродженець м. Коропа, випускник Київської Академії, постриженник Богоявленського братського монастиря, хіротонований в єпископи в 1764 р. [40]), який вдавався до штучної риторики й титулування Могилянського, в лютому 1766 р. просив про брата Євменія Яковлева Якубовського, що хотів замінити тестя в якості священника коропської Вознесенської церкви, притому «не так за его какое достоинство», вченість, але через приязнь до самого владика Тихона. Ба більше, єпископ Тихон просив дати дозвіл йому самому провести таїнство рукопокладення брата у священники [1, арк. 117—118]. Останнє прохання було доволі дивним: висвята священника в чужу єпархію заборонялася канонами, ймовірно, преосвященний Тихон чув про хворобливий стан Могилянського та залучення до рукопокладень Чернігівського і Переяславського владик. Однак митрополит Арсеній сам у березні здійснив рукопокладення Євменія на половину Вознесенського приходу [1, арк. 119—119 зв.]. За це владика Тихон дякував молитвами та «благодарнейшим сердцем моим» [1, арк. 122]. Тоді ж він клопотав ще й про свого зятя Миколу Андрієвського, якого просив висвятити в диякона тієї самої церкви, обіцяючи, коли «такую милость получить», то до віку буде постачати до цього храму все необхідне для церковнослужіння [1, арк. 141—142]. Проте цього разу прохання владика Тихона не могло бути задоволене. Митрополит Арсеній відписав, що місце диякона вже зайняте відповідно до презенти прихожан [1, арк. 143—143 зв.].

Єпископ Смоленський і Дорогобузький Парфеній (Соколовський, уродженець Мотовилівки під Києвом, навчався в Київській Академії) просив про відпущення його племінника священника сребрянського Іоанна [1, арк. 70]. Митрополит Арсеній відписав, що «в немощах моих» від теплого листа Парфенія «некую отраду» і «от сили в силе здравие» отримує [1, арк. 71]. Того ж року Смоленський єпископ просив Могилянського відпустити до нього іншого племінника — Семена Сергеева, який служив у київській подільській Іллінській церкві [1, арк. 517]. Владика Арсеній задовольнив і це прохання [1, арк. 518]. Єпископ Ростовський Афанасій Волховський (уродженець Полтави, навчався в Харківському колегіумі та Київській Академії, на Ростово-Ярославській кафедрі з 1763 р.) 30 березня 1766 р. клопотав про свого племінника Федора Павловича, випускника Київської Академії — спочатку про дозвіл йому на одруження, а затим висвятити в диякона та священника [1, арк. 282]. Все це було виконане преосвященним Арсенієм — Федора поставили священником полтавської Миколаївської церкви [1, арк. 283—283 зв.]. Преосвященний Афанасій клопотався також про свя-

щенника Покровської церкви м. Воронежа Стефана Новомлинського від його імені та «многих придворных», щоб митрополит призначив Стефана. Владика Афанасій сподівався на «особенную ко мне благосклонность» Могилянського, що й давало йому право клопотатися перед ним [2, арк. 90].

Лише кілька адресантів митрополита Арсенія ні про що не просили, а лише висловлювали свої дружні почуття. Це насамперед архієпископ Крутицький і Коломенський Амвросій Зертіс-Каменський (уродженець Ніжина, його батько, молдавський шляхтич, був перекладачем в Івана Мазепи, навчався в Київській Академії, у Львівському єзуїтському колегіумі та Московській Академії, вбитий натовпом москвичів у 1771 р. у Донському монастирі через заборону під час чуми цілувати чудотворну Боголюбську ікону Богоматері [10]). 3 січня 1766 р. владика Амвросій просто вітав Могилянського з Новим роком і бажав того, «чего желать Церковь Святая нас научила: то есть, да сохранит Вас десница Вышняго в мире целых, честных, здравых, долгоденствующих правоправящих слово истины» [1, арк. 68]. Відповідь владика Арсенія була такою ж. Але з неї дізнаємося, що Амвросій надіслав йому календар на 1766 р., за що Могилянський красно дякував та визнавав себе «должником вашего преосвященства» [1, арк. 69]. Владика Амвросій, своєю чергою, бажав йому «мира, здравия и спасения навсегда» зі сподіванням «ко мне любви и милости», передаючи чергове вітання «с оказией» (монахиною київського Флорівського монастиря Євлампією) [1, арк. 247]. Митрополит Арсеній листовно (31 липня 1766 р.) підкреслював радісні почуття від «неотменного ко мне усердия и добротства» владика Амвросія [1, арк. 248]. Усі ці висловлювання не були штучними чи етикетними, через них «просочуються» емоції й справжні дружні стосунки двох владик.

Суто вітальний характер — з Новим роком та іншими святами — був притаманний обміну листами між Арсенієм Могилянським та архімандритом московського Данилового монастиря Костянтиним Борковським («малорос» за походженням, навчався в Київській Академії [41]) [1, арк. 249], Тамбовським і Пензенським єпископом Пахомієм Симанським (зі шляхти, навчався в Київській Академії [25]), членом Св. Синоду [2, арк. 92–94].

Проте, гадаємо, слід зауважити показову обставину: серед привітань між ієрархами та від архімандритів і навіть царського духівника явно переважають новорічні. Кілька разів митрополита Арсенія вітали зі святим патроном, але мало привітань з Різдвом, Пасхою та іншими важливими релігійними святами. Таке «обмирціння» поступово увійшло у звичку з часів Петра I й маркувало «прив'язку» церковних структур і діячів до світської державної традиції з елементами секуляризму.

Іншим було листування з підлеглим Арсенію Могилянському духовенством, що й зрозуміло. З усіх збережених епістолій виділимо листи софійського еклезіарха Сави, який виконував доручення архієрея в Москві. Підкреслимо його московський лист від 23 березня 1766 р., оскільки у ньо-

му багато чого є про владику Арсенія та ставлення до нього. Сава із запізненням (через відсутність «оказии») вітав митрополита з днем Ангела — св. Арсенія. Він бажав Божої помочі в укріпленні «немоцных сил телесных» та довголіття до «Авраамених лет», писав про своє «Исааково безропотное послушание», яке «по обещанию моему до конца жизни моя сохранити долженствую» [1, арк. 198—199]. Сава констатував, що митрополит «богоприятными своими молитвами душу мою спасает от всякаго зла». Іеромонах надсилав владиці «бутылку чаю такого, котораго лучше в Москве сискать не можно», з побажанням «во здравие пить». При цьому він нагадував про добре ставлення митрополита Тимофія до нього й до митрополита Арсенія та просив, щоб «и впредь его (тобто Щербацького. — авт.) родственники милостию вашего преосвященства не были оставлены» [1, арк. 199 зв.]. З листа видно, що Сава служить двом митрополитам водночас, але свого владика шанує особливо, потребуючи його молитов, доброго ставлення, здоров'я тіла й пам'яті про особливі стосунки зі Щербацьким та його родичами. Все це міг писати лише той, хто мав близькі й довірливі стосунки з митрополитом Арсенієм.

А от архімандрит Петропавлівського глухівського монастиря Сильвестр Добриня (уродженець Гадяча, навчався і викладав у Київській Академії, автор посібників з риторики, був ігуменом київських Петропавлівського та Троїце-Кирилівського, Віленського Свято-Духова монастирів, у 1760—1767 рр. ігумен глухівського Петропавлівського монастиря) від свого та братії імені надіслав владиці Арсенію цілу «речь раболепную» [1, арк. 88—88 зв.]. Добриня намагався проявити свої риторські здібності як колишній викладач Академії, прославляючи митрополита різними літературними способами та висловлюючи запопадливі побажання з відсилкою до діянь святого патрона владики. Разом з цим текстом Сильвестр передавав митрополиту Арсенію гостинці, згадавши при цьому трирічний неврожай: куфу горілки, чотири осетри, сім «сгоруг», пуд свіжої ікри [1, арк. 90]. У відповідь владика Арсеній писав, що «речь» «с удовольствием нашим читали», за яку, як і за припаси, коротко дякував [1, арк. 89]. Насправді риторська вправа Сильвестра була посередньою в порівнянні з опублікованими проповідями самого Могилянського, тож її оцінка вочевидь й була такою лапідарною.

Східне духовенство (від Патріархів до простих монахів) надсилало Могилянському більш-менш однотипні листи з проханням про допомогу, милостиню і свої біди.

Адресатами Арсенія Могилянського були насамперед відомі православні ієрархи зарубіжних Церков. Серед них — Патріархи Сходу, послання яких ніхто не міг ігнорувати, вони (їхні титули, хоча власне особи нерідко були проблемними) надавали авторитету всьому, що там було сказано, а також людям, які від імені цих Престолів особисто навідували Київського митрополита.

Почнемо з Константинопольського Патріарха Кирила (титулатура в листі Могилянського — «Божиею милостию архиепископ Константинополя, Нового Рима и Вселенский Патриарх»). Його лист не зберігся в аналізованих збірках, але у відповіді владики Арсенія (12 серпня 1763 р.) згадується про цю епістолію (від 4 квітня 1763 р.). Традиційно йшлося про дозвіл на збирання милостині, який митрополит надав посильним разом із книгою для запису зібраних коштів ще в липні 1762 р. Ієромонах Парфеній, який збирав пожертви протягом року (термін дозволу закінчувався 18 липня), не надав Могилянському відомостей про суму зібраного й подався на Січ, а з тим пішов за кордон. Тож владики Арсеній писав Патріарху, що не знає ні про суму зібраного, ні про те, чи доставив Парфеній кошти. Київський митрополит бажав Патріарху здоров'я та стійкості духу, а також повідомляв, що сам «в немощах» сподівається на Божу допомогу та просить молитов святішого Кирила [1, арк. 140—141, 144—145]. Ця особистісна інформація про хворобливий стан, як і прохання молитов Вселенського Патріарха, маркує не стільки рівень стосунків, скільки сподівання владики Арсенія на одужання, зокрема й за допомогою поминань його святішим Константинопольським Патріархом. Таке містичне спілкування було нормою для ієрархів, але водночас засвідчує віру у спасенну силу молитов Вселенського Патріарха. Проте сам носій цього титулу на час листування Патріархом не був. Кирил V Каракалос (Патріарх у 1748—1757 рр.) кілька разів позбавлявся престолу через внутрішню боротьбу грецького духовенства, в 1763 р. він фактично не був Патріархом, а самовільно прибув із заслання до Стамбула й прагнув повернути кафедру, але йому це не вдалося. Тим не менше, в листах до Арсенія Могилянського він титулував себе Патріархом Вселенським.

Звертався до Могилянського також Антіохійський Патріарх Сильвестр Кіпрський (1724—1766 рр., майже 42 роки на престолі, про нього багато пише в записках про свої подорожі Василь Григорович-Барський). Про його лист також відомо з відповіді митрополита від 2 жовтня 1763 р., відправленої з патріаршим посланцем архімандритом Анфімом, який їздив до Петербурга за милостиною [2, арк. 166—166 зв.]. Єрусалимський Патріарх Парфеній Гереніс (1737/1739—1766 рр., відомий як «відвойовник» Святих Місць Палестини у французьких римо-католиків [34]) також просив дозволу для святогробського архімандрита Хрисанфа на збір пожертв, оскільки «Святы Гроб — похвала всея вселенная и матеръ всех церквей — не имеет никакаго спомоществования в превеликих иждивениях и ежедневных расходах его, кроме помощи Божией и милостыни благочестивых и православных и повсюду живущих християн». За дозвіл на збір милостині по всій Київській єпархії Парфеній обіцяв «вашего преосвящества вечные поминовения будут чинитися при Гробе Святом» та сам Христос нагородить владику Арсенія сторицею [1, арк. 510—510 зв.]. Молитва при Гробі

Господньому була чи не найважливішою для кожного християнина, в тому числі й для Арсенія Могилянського.

12 квітня 1762 р. з Цетиньє, столиці Чорногорії, до Арсенія Могилянського звернулися митрополит і правитель Чорногорський Василій III Петрович Негош (1744—1766 рр., борець за незалежність Чорногорії від османів, орієнтувався на політичну підтримку Російської імперії) разом із двоюрідним дядею митрополитом Скендеринським і Покорським Савою II Петровичем Негошем (1735—1750, 1766—1782 рр.) з подякою за піклування про преосвященного Василя, який повертався з Петербурга через Київ. Вони писали про тяжке життя «между турки и папезники венециани», від яких страждають православні віряни й мають єдину надію на «покрове високославнаго всероссийскаго скипетра». Владики також повідомляли, що передану Арсенієм через Василя ікону той, перебуваючи на аудієнції в цісаря, подарував йому. Цісар цікавився: «что знаменует сие изображение, старо ли или новое»? Владика Василій пояснив, що ікона стара та зображає видіння Іоанна Богослова, тобто «Апокалипсис написа тое» [2, арк. 34]. У листі-відповіді Арсеній Могилянський (23 лютого 1763 р.) висловив жаль з приводу утисків від іновірців та подякував, що подарована ним владичці Василю ікона «в так високие руки досталася и столь приятно принята» [2, арк. 35—35 зв.]. Йшлося про імператора Священної Римської імперії германської нації Франца I Стефана, співправителя (від 1745 р. до смерті в 1765 р.) імператриці Марії Терезії. Однак вибір особи, якій була передана ікона, не належав владичці Арсенію. Натомість саме він подарував ікону Страшного Суду Чорногорському митрополиту, коли той проїздив через Київ. Символіка іконографії страшносудних ікон складна, вони використовуються лише у храмах [16; 28; 42; 46]. То чому ж Могилянський подарував саме таку ікону митрополиту Василю? Гадаємо, це пов'язано з розписами Софії Київської. Вважається, що за владики Арсенія на південній половині західних хорів створювався розпис Страшного Суду з дуже деталізованою композицією [32, с. 162—167]. Ймовірно, владика Василій був свідком творення / завершення розпису, тож забажав отримати подібне зображення. Йому ж належить думка подарувати цю глибоко символічну ікону імператору-католику, можливо, як своєрідне нагадування про Суд Божий за всі благі й неблагі справи.

25 грудня 1765 р. митрополит Василій знову писав владичці Арсенію з Петербурга та просив виготовити для нього в Києві посох «хорошей работы», сподіваючись заплатити за нього після отримання пожертви від цариці. Чорногорський владика висловлював Київському архієрею «усердное поздравление с целованием» [1, арк. 27]. Митрополит Арсеній намагався віднайти сандалове дерево для архієрейського посоху в Лубнах, однак там не було сандалу, тож довелося шукати матеріал для патериці в Києві [1, арк. 28—28 зв.]. В Чорногорії не було такого дерева для цього й майстрів?

Ймовірно, преосвященний Василій хотів привезти символ своєї єпископської влади саме з древнього центру Руської Церкви, а може, сподівався на безкоштовне отримання посоху від Могилянського як дару.

12 березня 1766 р. до Арсенія звертався Далматинський митрополит Симеон Концаревич (єпископ Венеційської Далмації: 1750—1753 рр., позбавлений кафедри світською владою, емігрував до Російської імперії [8]), якому Синод і цариця дозволили обрати для проживання один з київських монастирів. Сам Симеон обрав Петропавлівський на Подолі, тож просив Київського митрополита віддати розпорядження про поселення його та свити (священник, два дякони і чотири послушники) та надати дозвіл на священнослужіння відповідно до сану [1, арк. 163]. Владика Арсеній просто написав, що відповідний указ про виділення келій та дозвіл архієрейського священнослужіння надісланий ігумену Віктору [1, арк. 166—167]. Розпорядження Св. Синоду, а тим більше царські укази виконувалися без обговорення. Проте митрополит Арсеній не проявив персонального інтересу до владики Симеона. М. Шпачинський, між тим, писав, ніби митрополит Арсеній дуже хотів зробити Симеона Концаревича своїм вікарним єпископом, але Св. Синод відповів, що той виїхав на батьківщину [44, с. 112—113]. Здається, автор користувався більш ранніми документами (1762 р.) про Симеона, тоді як станом на 1766 р. усе змінилося.

Грецький архієпископ Неофіт (Фермський, під Константинопольським Патріархом, з грецького острова Андрос, родич Александрійського Патріарха Матфея Псалтіса: 1746—1766 рр. [36]) у листі (від 22 серпня 1766 р.) висловлював «рабское мое поклонение» та «смиренно молил» владика Арсенія виконати його усне прохання. При цьому Неофіт писав про захоплення від святого місця / міста та численних реліквій і проявів святості у ньому, бажаючи тут «жити и умерети еще возможно было бы». Неофіт просив клопотати про нього перед Св. Синодом і висловлював надію, що владика Арсеній до рішення в Петербурзі й надалі утримуватиме його в Києві за рахунок кафедри. Він оповів, що коли почув про святі мощі в Києві, вирішив здійснити паломництво для поклоніння їм та майже відразу «возлюбих остатися жити zde и умерети, яко в христианском царстве и в земле христианской». Неофіт дуже сподівався, що Св. Синод дасть дозвіл на це, цариця виділить кошти й митрополит із «синклітом» не будуть проти, бо він вже не може «более видети проклятого народа одоманскаго» [1, арк. 82, 377]. Здається, Арсеній Могилянський не був у захваті від такої перспективи, тож не поспішав із клопотанням про Неофіта попри його неодноразові нагадування.

Митрополит Григорій листом від 1 березня 1766 р. просив про милість до посланця монастиря Успіння Богородиці Хрисанфа, який їхав також для збору пожертв на монастир, що має великі борги перед іновірною владою [1, арк. 463—463 зв.]. А ігумен монастиря підкреслював, що Хрисанф везе із

собою часточки мощей великих святих — апостола Андрія Первозваного, Федора Стратилата, мученика Христофора, Андрія Критського, чудотворну ікону Богоматері [1, арк. 464—464 зв.]. Це був давній «прийом» прохачів зі Сходу: мощі вселенських святих завжди «діяли» — їх приймали для поклоніння всі православні, давали пожертви. Ймовірно, Хрисанф мав їхати з ними до Петербурга, але в Києві вони також могли зібрати немалі пожертви.

Єпископ Радауцький Досифей (Молдавія) 10 квітня 1766 р. клопотав через владика Арсенія про дозвільні документи від польського короля на підтвердження безмитного провозу товарів для Воздвиженського ставропігійного Великоскитського монастиря та про допомогу в отриманні пожертв для монастиря Сучавиці. Він також спростовував чутки, ніби Воздвиженський монастир перейшов в унію [1, арк. 316—316 зв.]. Митрополит Молдавський Гавриїл, зі свого боку, підтверджував незмінне перебування обителі у православ'ї та просив митрополита Арсенія допомогти монастирській делегації дістатися до Петербурга для отримання відповідно до царської грамоти «жалования» за п'ять років. При цьому владика Гавриїл писав, що дружба з Могилянським передбачає регулярне довірливе листування, яке ускладнене тяжкою дорогою, тож він пише лише за крайньої потреби та за наявності людей, з якими можна передати листа [1, арк. 315—315 зв.].

Черговий лист від митрополита Гавриїла (лютий 1766 р.) також стосувався прохання, але вже про скит Верейський єпархії митрополита Верейського Дорофея в Македонії, який теж мав отримувати призначене російськими царями здавна щорічне «жалование». Тож тепер обитель спорядила для поїздки до Петербурга архімандрита Афанасія та ієродиякона Ананію. Митрополит Гавриїл засвідчував тяжкий стан скиту, на який здійснюють напади і грабують розбійники, влада обкладає непомірними податками, вони «в поистине есть достойно плача и сожаления состоянии». Владика Гавриїл писав, що сам там жив і особисто бачив бідність і розорення обителі, був архієреєм у Фессалоніках, які недалеко від Вереї в Македонії. Він просив владика Арсенія про допомогу в оформленні всіх необхідних для поїздки у столицю Російської імперії документів [1, арк. 124—124 зв.]. Арсеній Могилянський безвідмовно виклопотав потрібні документи від світської влади [1, арк. 125—125 зв.]. Він задовольнив подібне прохання й ігумена афонського Іверського монастиря Неофіта [1, арк. 108—109] та настоятеля і братії Синайського монастиря св. Катерини (15 травня 1766 р. зверталися до митрополита Арсенія з побільшеними означеннями — «словеснейший и богопроизведенный митрополит святейшия митрополии Киевския», з молитвою про дорогоцінне здоров'я «богохранимого преосвященства» в «отраду дерзновению и утешению нас смиренных рабов его и братии во Христе»). Синаїти писали про біди, яких вони зазнають на «всепустынной сей земле» від навколишніх «суровых и зверонравных арапов, которых злоба и хищение и лихоимствование достиже в крайность». Тож братія споді-

валася на допомогу від цариці та владики Арсенія. У листі міститься дуже цінна інформація про лаврського іконописця («живописець художеством») Аліпія Галика, який у травні 1765 р. склав заповіт: мав зароблених 3 тис. угорських червінців, з яких 1200 «освятил в монастир свой Печерский», а 1800 «освятил на три части» — на Святий Гроб, на Синайську гору і на Афон. Тож синаїти просили передати їхню частку — 600 червінців. Лист завершували вишукані слова про молитви за благоденствіє митрополита Арсенія й воздаяння йому від Бога [1, арк. 382—382 зв.]. Звісно, гора Синай, де Мойсею Бог дав скрижалі із заповідями, де йому з'явилася Неопалима Купина, де обитель св. Катерини, — все це були сакральні, знакові місця для кожного християнина. У Києві вже діяв Катерининський монастир, його шанували попередники Арсенія Могилянського на Київській кафедрі, як і він сам. Тож це прохання не залишилося без уваги митрополита. Зазначимо, що Євген Чернухін опублікував лист від 20 квітня 1761 р., підписаний Синайським архієпископом Кирилом, в якому йшлося про заміну ігумена Никифора як керівника київського монастиря св. Катерини та грецького конклаву в Ніжині протосинкелом Мельхиседеком [3, с. 69—71]. Йшлося про Кирила Каракалла, який від 1757 р. після позбавлення патріаршого престолу був відправлений на Синай та титулував себе архієпископом Синайським.

Тож яким постає Арсеній Могилянський у листуванні з духовенством? Як надійний і відданий друг щодо Тимофія Щербацького. Як добрий, товариський знайомий царського духівника. Як «колега по цеху» для ієрархів РПЦ і «м'який» пастир для єпархіального священства. Як помічник для духовенства Сходу, який сприймає зв'язки з головними Патріархатами, Синаєм та Афоном через власну молитву при святинях за посередництва грецького духовенства. Він різний у своїх персональних проявах (повна відкритість — відкритість — нейтральність — етикетність) в залежності від ступеня стосунків з адресантами. Спільне щодо всіх його листів — християнське, позитивне ставлення до всіх без винятку духовних осіб, намагання допомогти, але водночас слідування канонічним нормам та законам, які навіть для близьких знайомих владики Арсеній не хотів порушувати. Загалом можна висувати, що в усіх формах листування Арсеній Могилянський проявляється як людина сумління й сповнений відповідальності ієрарх Церкви. Наскільки це верифікується з іншою документацією доби — завдання подальших досліджень постаті митрополита Арсенія.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Документи

1. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Ф. 160. Од. зб. 424. Арк. 1—523.
2. Центральний державний історичний архів України в м. Києві. Ф. 182. Оп. 1. Од. зб. 8-б. Арк. 1—432.

3. Грецький Схід і Україна. Листи грецького духовенства XVIII ст. у фондах Інституту рукопису ЦНБ ім. В.І. Вернадського / упоряд. Є. Чернухін. Київ : Ін-т ареографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, Центр. наук. б-ка АН України, 1994. 91 с.
4. **Іаков Воронковський (1726—1774). Історія Софійської кафедри, монастирів, Київської Академії та біографії Київських митрополитів / упоряд. В.І. Ульяновський.** Київ : АртЕк, 2021. 208 с.
5. Материалы для биографии царского духовника протоиерея Феодора Дубянского // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. Часть неофициальная. 1881. № 27. 15 июля. С. 567.
6. Чин мироварения. Москва : Синодальная типография, 1894.
7. Prawa y wolności Obywatelom Korony Polskiej y W. X. Litewskiego Religii Greckiey Orientalney wyznawcom służące. Б. м., 1767. 78 с.

Дослідження

8. **Арсений (Иващенко), архим. Епископ Симеон Концаревич († ок. 1769) // Странник.** 1872. № 10. Отд. 1. С. 3—16.
9. **Афиногенов Д.Е. «Повесть о прощении императора Феофила» и Торжество Православия.** Москва : Индрик, 2003. 192 с.
10. **(Бантыш-Каменский Д.). Жизнь преосвященного Амвросия, архиепископа Московского и Калужского, убиенного в 1771 году.** Москва : Типография губернская у Решетникова, 1813. 104 с.
11. Бобров А.Г. Чин мироварения в автографе Ефросина Белозерского // Труды отдела древнерусской литературы Института русской литературы. Санкт-Петербург, 2007. Т. 58. С. 833—856.
12. **Булгаков М., свящ. Преосвященный Георгий Конисский, архиепископ Могилевский.** Минск : Виноград, 2000. 656 с.
13. Виноградов И.А. Свяtitель Арсений, епископ Тверскоф. Тверь : Типо-литография Н.М. Родионова, 1909. 33 с.
14. **Вопреки веку просвещения: Высокопреосвященный Гавриил (Петров), митрополит Новгородский и Санкт-Петербургский: Жизнь. Творчество. Кончина / сост. П.В. Калитин.** Москва : Паломник, 2000. 508 с.
15. Граевский И.С. Киевский митрополит Тимофей Щербацкий. Киев : Типография П. Барского, 1912. 241 с.
16. Григорак А.К. Світоглядні орієнтири українського соціуму у світлі іконографії Страшного Суду XV—XVIII ст. Дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2020. 262 с.
17. Дем'янюк М.П. Українське мовознавство XVIII ст. Дис. ... канд. філол. наук. Київ, 2006. 216 с.
18. Дергачева Л.Д. Очерки источниковедения отечественной периодической печати XVIII—XX веков. Москва : б/в, 2012. 175 с.
19. Елеонский Ф.Г. По поводу 150-летия Елизаветинской Библии: О новом пересмотре славянского текста Библии. Санкт-Петербург : Типография А.П. Лопухина, 1902. 130 с.
20. Иванов О.А. Екатерина II и Петр III: история трагического конфликта. Москва : Центрполиграф, 2007. 734 с.
21. Искуль С.Н. Год 1762: Документальная хроника. Санкт-Петербург : ЛИК, 2001. 282 с.
22. Кагамлик С.Р. Українська православна ієрархія XVII—XVIII ст.: інтелектуальний і духовний виміри. Київ : ТОВ «Корвус-Прінт», 2018. 776 с.

23. Кагамлик С.Р. Яскрава духовна особистість XVIII ст.: митрополит Тимофій Щербацький // Український церковно-історичний календар. 2002. Київ, 2002. С. 103—106.
24. Кашуба М.В. Георгій Кониський — світогляд та віхи життя. Київ : Укр. центр духовної культури, 1999. 228 с.
25. Климова М.А. Епископ Пахомий (Симанский): Проблемы биографии // Тамбовские епархиальные ведомости. 2008. № 8. С. 30—35.
26. Конявская Е.Л. Святитель Арсений Тверской, «богоизбранный епископ» // Вестник церковной истории. 2009. № 3—4 (15—16). С. 183—190.
27. Корольков К. Арсений Могилянский, митрополит Киевский, и его заботы об улучшении проповеднического дела (во второй половине XVIII века) // Киевские епархиальные ведомости. 1875. № 5. С. 162—172, № 7. С. 228—236, № 12. С. 405—414.
28. Лесів А. Іконографія Страшного Суду в українському малярстві: становлення і розвиток у контексті візантійського мистецтва // Народознавчі зошити. 2016. № 5 (131). С. 1044—1051.
29. Мьльников А.С. Петр III: Повествование в документах и версиях. Москва : Молодая гвардия, 2009. 510 с.
30. Надтока О. Листування Київського митрополита Арсенія Могилянського як джерело з історії відносин владичної кафедри і запорозького низового війська (1760-ті рр.) // Воєнна історія. 2013. № 2 (68).
31. Надтока О. Київський митрополит Арсеній Могилянський: суспільні погляди за доби політичних змін (1760-і рр.) // Київська старовина. 2010. № 3. С. 20—32.
32. Нікітенко Н. Бароко Софії Київської. Київ : Либідь, 2015. 272 с.
33. Орловский П. Материалы для биографии Киевского митрополита Арсения Могилянского (22 октября 1757 — 8 июня 1770) // Труды Киевской духовной академии. 1894. № 6. С. 280—323; № 7. С. 479—485; № 10. С. 301—322.
34. Панченко К.А. Иерусалимский патриарх Парфений (1737—1766) и Россия. Непонятый союзник // Вестник церковной истории. 2010. № 3—4 (19—20). С. 271—285.
35. Прилуцкий В. Частное богослужение в Русской Церкви в XVI и первой половине XVII в. Киев : Типография П. Барского, 1912. 471 с.
36. Соколов И.И. Избрание Александрийских Патриархов в XVIII и XIX веке // Христианское чтение. 1911. № 7—12.
37. Титлинов Б.В. Гавриил (Петров), митрополит Новгородский и Санкт-Петербургский // Христианское чтение. 1915. № 3. С. 334—357.
38. Успенский Ф.И. Синодик в Неделю Православия. Одесса, 1893. 101 с.
39. Фощан Я.І. Історія православ'я в науковому доробку Георгія Кониського: синтез теорії і церковної практики // Гілея. 2009. Вип. 26. С. 238—245.
40. Фролова Э.В. Епископ Тихон (Якубовский) — последний архиерей самостоятельной Суздальской епархии // «Любовью и единением спасемся» (Преподобный Сергей Радонежский). Суздаль, 2015. С. 224—226.
41. Харлампович К. Архимандрит Константин Борковский и его литературная деятельность. Казань : Центр. типография, 1909. 18 с.
42. Цодикович В.К. Семантика иконографии «Страшного суда». Ульяновск : Ульяновское обл. газетное изд-во, 1995. 297 с.
43. Шерих Д.Ю. Голос родного города: Очерк истории газеты «Санкт-Петербургские ведомости». Санкт-Петербург : Лениздат, 2001. 254 с.
44. Шпачинский Н., свящ. Киевский митрополит Арсений Могилянский и состояние Киевской митрополии в его правление. Киев : Типография Н.А. Гирич, 1907. 667 с.

45. Яременко М.В. Фрагменти архіву Роменської протопопії в колекції Національного музею історії України: подокументальний опис // В орбіті християнської культури. Львів : Вид-во Укр. католицького ун-ту, 2020. С. 239—272
46. Himka J.-P., Berezhnaya L. *The World To Come. Ukrainian Images Of The Last Judgment.* Cambridge : Harvard University Pres, 2014. 356 p.
47. Palmer E. *Peter III: der Prinz von Holstein.* Erfurt: Sutton, 2005. 123 p.

Отримано 6 січня 2025 р.

REFERENCES

Documents

1. Fond 160. Unit 424 (fols. 1—523). Institute of Manuscript of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
2. Fond 182. Unit 8-b (fols. 1—432). Central State Historical Archive of Ukraine in the city of Kyiv.
3. Hretskyi Skhid i Ukraina. Lysty hretskoho dukhovenstva XVIII st. v fondakh Instytutu rukopysu TsNB im. V.I. Vernadskoho [The Greek East and Ukraine. Letters of the Greek clergy of the 18th century in the collections of the Institute of Manuscript of the V.I. Vernadskyi Central Scientific Library] / Ye. Chernukhin (Comp.). Kyiv : M.S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies, Central Scientific Library of the Academy of Sciences of Ukraine, 1994. 91 p. [In Greek and Ukrainian].
4. Iakov Voronkovskyy (1726—1774). Istoriya Sofiiskoi kafedry, monastyriv, Kyivskoi Akademii ta biohrafii Kyivskykh mytropolytiv [Iakov Voronkovskyy (1726—1774). History of the Sophia Department, monasteries, the Kyiv Academy and biographies of the Kyiv Metropolitans] V.I. Ulyanovskyy (Comp.). Kyiv : ArtEk, 2021. 208 p. [In Ukrainian and Russian].
5. Materialy dlia biohrafii tsarskogo dukhovnika protoiereia Feodora Dubianskogo [Materials for the biography of the tsar's confessor Archpriest Feodor Dubyansky] // *Pribavlenie k Chernigovskim eparkhialnym izvestiiam. Chast neofitsialnaia* [Additions to Chernihiv eparchial news. The part is unofficial]. 1881. No. 27. July 15. P. 567. [In Russian].
6. Chin mirovareniia [Order of miro brewing]. Moscow : Synodal Printing House, 1894. 87 p. [In Russian].
7. Prawa y wolności Obywatelom Korony Polskiej y W. X. Litewskiego Religii Greckiey Orientalney wyznawcom służące [Rights and freedoms of the Citizens of the Polish Crown and the Grand Duchy of Lithuania serving the followers of the Greek Oriental Religion]. 1767. 78 pp.

Researches

8. Arsenii (Ivashchenko), arkhim. Episkop Simeon Kontsarevich († ok. 1769) [Arseny (Ivashchenko), archim. Bishop Simeon Kontsarevich († ca. 1769)]. *Strannik* [Wanderer]. 1872. No. 10, pt. 1, pp. 3—16. [In Russian].
9. Afinogenov D.E. “Povest o proshchenii imperatora Feofila” i Torzhestvo Pravoslaviia [Afinogenov D.E. “The Tale of the Forgiveness of Emperor Theophilus” and the Triumph of Orthodoxy]. Moscow : Indrik, 2003. 192 p. [In Russian].
10. (Bantysh-Kamenskii D.). Zhizn preosviashchennogo Amvroisia, arkhiepiskopa Moskovskogo i Kaluzhskogo, ubiennogo v 1771 godu [Life of the Most Reverend Ambrose, Archbishop of Moscow and Kaluga, killed in 1771]. Moscow : Reshetnikov's Provincial Printing House, 1813. 104 p. [In Russian].

11. Bobrov A.G. Chin mirovareniiia v avtografe Efrosina Belozerskogo [Bobrov A.G. The rite of miro-making in the autograph of Euphrosynus Belozersky]. *Trudy otdela drevnerusskoi literatury Instituta russkoi literatury* [Works of the Department of Old Russian Literature of the Institute of Russian Literature]. St. Petersburg, 2007. Vol. 58, pp. 833–856. [In Russian].
12. Bulgakov M., sviashch. Preosviashchennyi Georgii Konisskii, arkhiepiskop Mogilevskii [Bishop Georgy Konissky, Archbishop of Mogilev]. Minsk, 2000. 656 p. [In Russian].
13. Vinogradov I.A. Sviatitel Arsenii, episkop Tverskoi [Vinogradov I.A. Saint Arseny, Bishop of Tver]. Tver : Typo-lithography of N.M. Rodionov, 1909. 33 p. [In Russian].
14. Vopreki veku prosveshcheniia: Vysokopreosviashchennyi Gavriil (Petrov), mitropolit Novgorodskii i Sankt-Peterburgskii: Zhizn. Tvorchestvo. Konchina [Contrary to the Age of Enlightenment: His Eminence Gabriel (Petrov), Metropolitan of Novgorod and St. Petersburg: Life. Work. Death] / P.V. Kalitin (Comp.). Moscow, 2000. 508 p. [In Russian].
15. Graevskii I.S. Kievskii mitropolit Timofei Shcherbatskii [Kyiv Metropolitan Timofey Shcherbatsky]. Kyiv : Printing House of P. Barsky, 1912. 241 p. [In Russian].
16. Hryhorak A.K. Svitohliadni oriientyry ukrainskoho sotsiumu u svitli ikonohrafii Strashnoho Sudu XV—XVIII st. [Grigorak A.K. Clear landmarks of Ukrainian society in the light iconography of the Last Judgment of the 15th—18th centuries]. (Candidate's thesis). Kyiv, 2020. [In Ukrainian].
17. Demianiuk M.P. Ukrainske movoznavstvo XVIII st. [Demyaniuk M.P. Ukrainian language studies of the 18th century]. (Candidate's thesis). Kyiv, 2006. [In Ukrainian].
18. Dergacheva L.D. Ocherki istochnikovedeniia otechestvennoi periodicheskoi pechati XVIII—XX vekov [Essays on source studies of domestic periodicals of the 18th—20th centuries]. Moscow : without publishing house, 2012. 175 p. [In Russian].
19. Eleonskii F.H. Po povodu 150-letia Elizavetinskoi Biblii: O novom peresmotre slavianskogo teksta Biblii [On the occasion of the 150th anniversary of the Elizabethan Bible: On the new revision of the Slavic text of the Bible]. St. Petersburg : Printing House of A.P. Lopukhin, 1902. 130 p. [In Russian].
20. Ivanov O.A. Ekaterina II i Petr III: istoria tragicheskogo konflikta [Catherine II and Peter III: the history of a tragic conflict]. Moscow, 2007. 734 p. [In Russian].
21. Iskiul S.N. God 1762: Dokumentalnaia khronika [Iskiul S.N. Year 1762: Documentary Chronicle]. St. Petersburg, 2001. 282 p. [In Russian].
22. Kahamlyk S.R. Ukrainska pravoslavna iierarkhiia XVII—XVIII st.: intelektualnyi i dukhovnyi vymiry [Kahamlyk S.R. Ukrainian Orthodox hierarchy of the 17th—18th centuries: intellectual and spiritual dimensions]. Kyiv, 2018. 776 p. [In Ukrainian].
23. Kahamlyk S.R. Yaskrava dukhovna osobystist XVIII st.: mytropolyt Tymofii Shcherbatskyi [Kahamlyk S.R. The spiritual specialness of the 18th century: Metropolitan Timofy Shcherbatsky] // *Ukrainskyi tserkovno-istorychnyi kalendar* [Ukrainian Church-Historical Calendar. 2002]. Kyiv, 2002. Pp. 103—106. [In Ukrainian].
24. Kashuba M.V. Heorhii Konyskyi — svitohliad ta vikhy zhyttia [Heorhii Konyskyi — a luminary and milestones of life]. Kyiv: Ukrainian Center of Spiritual Culture, 1999. 228 p. [In Ukrainian].
25. Klimova M.A. Episkop Pakhomii (Simanskii): Problemy biografii [Bishop Pakhomiy (Simansky): Problems of biography]. *Tambovskie eparkhialnye vedomosti* [Tambov diocesan news]. 2008. No. 8, pp. 30—35. [In Russian].
26. Koniavskaia E.L. Sviatitel Arsenii Tverskoi, “bohoizbrannyi episkop” [Saint Arseny of Tver, “God-chosen bishop”]. *Vestnik tserkovnoi istorii* [Bulletin of Church History]. 2009. Nos. 3—4 (15—16), pp. 183—190. [In Russian].

27. Korolkov K. Arsenii Mogilianskii, mitropolit Kievskii, i ego zaboty ob uluchshenii propovednicheskogo dela (vo vtoroi polovine XVIII veka) [Arseniy Mogilyansky, Metropolitan of Kyiv, and his concerns about improving preaching (in the second half of the 18th century)]. *Kievskie eparkhialnye vedomosti* [Kyiv Diocesan Gazette]. 1875. No. 5, pp. 162—172, No. 7, pp. 228—236, No. 12, pp. 405—414. [In Russian].
28. Lesiv A. Ikonohrafiia Strashnoho Sudu v ukrainskomu maliarstvi: stanovlennia i rozvytok u konteksti vizantiiskoho mystetstva [Iconography of the Last Judgment in Ukrainian painting: formation and development in the context of Byzantine art]. *Narodoznavchi zoshyty* [People's Art]. 2016. No. 5 (131), pp. 1044—1051. [In Ukrainian].
29. Mylnikov A.S. Petr III: Povestvovanie v dokumentakh i versiiakh [Peter III: Narrative in documents and versions]. Moscow, 2009. 510 p. [In Russian].
30. Nadтока O. Lystuvannia Kyivskoho mytropolyta Arseniia Mohylianskoho yak dzherelo z istorii vidnosyn vladychnoi kafedry i zaporozkoho nyzovoho viiska (1760-ti rr.) [Correspondence of Kyiv Metropolitan Arsenii Mohylianskyi as a source for the history of relations between the ruling department and the Zaporozhian rank-and-file army (1760s)]. *Voienna istoriia* [Military History]. 2013. No. 2 (68). [In Ukrainian].
31. Nadтока O. Kyivskiy mytropolyt Arsenii Mohylianskyi: suspilni pohliady za doby politychnykh zmin (1760-ti rr.) [Kyiv Metropolitan Arsenii Mohylianskyi: Social Views in the Era of Political Changes (1760s)]. *Kyivska starovyna* [Kyiv Antiquity]. 2010. No. 3, pp. 28—29. [In Ukrainian].
32. Nikitenko N. Baroko Sofii Kyivskoi [Baroque of Sophia of Kyiv]. Kyiv, 2015. 272 p. [In Ukrainian].
33. Orlovskii P. Materialy dlia biografii Kievskogo mitropolita Arseniia Mogilianskogo (22 oktiabria 1757 — 8 iunia 1770) [Materials for the biography of the Kyiv Metropolitan Arseniy Mohyla (October 22, 1757 — June 8, 1770)]. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii* [Works of the Kyiv Theological Academy]. 1894. No. 6, pp. 280—323, No. 7, pp. 479—485, No. 10, pp. 301—322. [In Russian].
34. Panchenko K.A. Ierusalimskii patriarkh Parfenii (1737—1766) i Rossia. Neponiatyi soiuznik [Jerusalem Patriarch Parthenius (1737—1766) and Russia. Misunderstood Ally]. *Vestnik tserkovnoi istorii* [Bulletin of Church History]. 2010. Nos. 3—4 (19—20), pp. 271—285. [In Russian].
35. Prilutskii V. Chastnoe bogosluzhenie v Russkoi Tserkvi v XVI i pervoi polovine XVII v. [Private worship in the Russian Church in the 16th and first half of the 17th century]. Kyiv : Printing house of P. Barsky, 1912. 471 p. [In Russian].
36. Sokolov I.I. Izbranie Aleksandriiskikh Patriarkhov v XVIII i XIX veke [Election of the Alexandrian Patriarchs in the 18th and 19th centuries]. *Khristianskoe chtenie* [Christian Reading]. 1911. Nos. 7—12. [In Russian].
37. Titlinov B.V. Gavriil (Petrov), mitropolit Novgorodskii i Sankt-Peterburgskii [Gabriel (Petrov), Metropolitan of Novgorod and St. Petersburg]. *Khristianskoe chtenie* [Christian reading]. 1915. No. 3, pp. 334—357. [In Russian].
38. Uspenskii F.I. Sinodik v Nedeliu Pravoslavia [Synodicon on the Sunday of Orthodoxy]. Odesa, 1893. 101 p. [In Russian].
39. Foshchan Ya.I. Istoriia pravoslavia v naukovomu dorobku Heorhiiia Konyskoho: syntezy teorii i tserkovnoi praktyky [The history of Orthodoxy in the scientific context of Georgy Konyskyi: synthesis of theory and church practice]. *Hileia* [Gileya]. Kyiv, 2009. Iss. 26, pp. 238—245. [In Ukrainian].

40. Frolova E.V. Episkop Tikhon (Iakubovskii) — poslednii arkhierei samostoiatelnoi Suzdalskoi eparkhii [Bishop Tikhon (Yakubovsky) — the last bishop of the independent Suzdal diocese] // “Liuboviu i edineniem spasemsia” (Prepodobnyi Serhii Radonezhskii) [“We will be saved by love and unity” (St. Sergius of Radonezh)]. Suzdal : Museum, 2015. Pp. 224—226. [In Russian].
41. Kharlampovich K. Arkhimandrit Konstantin Borkovskii i ego literaturnaia deiatel'nost' [Archimandrite Konstantin Borkovsky and his literary activity]. Kazan : Central Printing House, 1909. 18 p. [In Russian].
42. Tsodikovich V.K. Semantika ikonografii “Strashnogo suda” [Semantics of the iconography of the “Last Judgment”]. Ulyanovsk : Ulyanovsk regional newspaper publishing house, 1995. 297 p. [In Russian].
43. Sherikh D.Iu. Golos rodnogo horoda: Ocherk istorii gazety “Sankt-Peterburgskie vedomosti” [Voice of the native city: Essay on the history of the newspaper “Sankt-Peterburgskie Vedomosti”]. Saint Petersburg, 2001. 254 p. [In Russian].
44. Shpachinskii N., sviashch. Kievskii mitropolit Arsenii Mogilianskii i sostoianie Kievskoi mitropolii v ego pravlenie [Metropolitan of Kyiv Arseniy Mohylyansky and the state of the Metropolitanate of Kyiv during his reign]. Kyiv: Typography N.A. Hyrych, 1907. 667 p. [In Russian].
45. Yaremenko M.V. Frahmenty arkhivu Romenskoï protopopii v kolektsii Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy: podokumentalni opys [Fragments of the archive of the Romny Protopopy in the collection of the National Museum of History of Ukraine: documentary description] // V orbiti khrystyianskoi kultury [In the orbit of Christian culture]. Lviv: History of the Ukrainian Catholic University, 2020. Pp. 239—272. [In Ukrainian].
46. Himka J.-P., Berezhnaya L. The World To Come. Ukrainian Images Of The Last Judgment. Cambridge : Harvard University Pres, 2014. 356 p.
47. Palmer E. Peter III: der Prinz von Holstein. Erfurt: Sutton, 2005. 123 s. [In German].

Received on January 6, 2025

Vasyl Ulianovskyy

Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)

ORCID: 0000-0003-0536-8835

E-mail: ulianovsky@knu.ua

Viktor Korotkyi

Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)

ORCID: 0000-0003-0448-1967

E-mail: korotkyi@knu.ua

TWO COLLECTIONS OF LETTERS
OF KYIV METROPOLITAN ARSENIÏ MOHYLIANSKYI
1762—1766: PERSONS, EVENTS, SYMBOLS AND GESTURES

Part 1. Correspondence with church leaders

The purpose of the study is showing the difference in the metropolitan's personality towards persons of varying degrees of closeness and importance to him, with special attention to facts of emotional connection (through special phrases, terms, intimate details of the content, gifts) on the basis of the correspondence of Arsenii Mohylianskyi from 1762—1766, revealing the

58 manifested and unmanifested symbols and gestures in the epistles of His Eminence Arsenii and his addressees. **Methodology** is based on modern developments in epistolary studies, history of everyday life, intellectual history' and historical anthropology. **Novelty.** The study introduces a corpus of letters, only few of which have been previously published and included in specialised works. Through the prism of the correspondence reveals the traits of character, interests, intellectual intentions, sacred and material priorities of Arsenii Mohylianskyi. For the first time, the symbolism of the sacred and secular things and artefacts associated with him is considered. **Conclusions.** In his correspondence with church leaders, Arsenii Mohylianskyi manifested himself in different ways: in relation to close persons (Metropolitan Tymofii Shcherbatskyi, the royal confessor) quite openly in the "person to person" system, in relation to other hierarchs according to etiquette (as required by the communication between bishops), with the subordinate clergy as demanding but a lenient leader. When trying to fulfil the requests of the addressees, the metropolitan nevertheless (even in relation to very close people) did not violate the established norms, looking for legal ways to achieve the desired result. His attitude towards the clergy of the East was focused not so much on the individuals themselves, but on their status and personification of iconic Orthodox centres (Jerusalem, Sinai, Athos). Forms and gestures of the sacred world of Arsenii Mohylianskyi are especially evident in his veneration and promotion of the shrines of St. Sophia Cathedral. In all cases, he acted exclusively as a bishop whose human manifestations are 'hidden' behind the symbolism of words, gifts, and gestures.

Key words: Arsenii Mohylianskyi, correspondence, Kyiv Metropolis, St. Sophia Cathedral, persons, events, symbols, gestures.

<https://doi.org/10.15407/rksu.38.059>
УДК: 766:656.835.91(477)«1963/1968»

Ірина Гах, кандидат мистецтвознавства,
керівник навчально-практичного центру
«Вітражне мистецтво», Львівський професійний коледж
прикладного мистецтва та дизайну (Львів, Україна)
ORCID: 0000-0002-5627-7039
E-mail: gachiruna@gmail.com

Борис Гаврилюк, доктор філософії,
асистент кафедри графіки та мистецтва книги,
Національний університет «Львівська політехніка» (Львів, Україна)
ORCID: 0000-0002-3803-2441
E-mail: borisgavryljuk@gmail.com

РУКОТВОРНІ ПОШТІВКИ ЛЕВА ГЕЦА 1963—1968 РОКІВ

Мета роботи. Здійснити комплексний аналіз та залучити до широкого суспільного простору рукотворні поштові листівки українсько-польського художника Лева Геца (1896—1971), які зберігаються в Історичному музеї Сянока і становлять цінне джерело інформації про життєвий і творчий шлях мистця, зокрема — його графічну та епістолярну спадщину. **Методологія** дослідження базується на застосуванні хронологічно-тематичного, системного, ретроспективного та порівняльного методів. **Наукова новизна** полягає в уведенні до наукового обігу невідомих раніше поштівків Лева Геца, створених у 1963—1968 роках, що розкривають сторінки його життя й творчості та ніколи не були предметом наукових студій. **Висновки.** Весь наявний рукописний матеріал — 20 поштівків з рисунками та рукописними текстами Лева Геца досліджено вперше. Пропоновані до аналізу оригінальні пам'ятки демонструють виразний мистецький та історичний характер і слугують інформаційним джерелом для глибшого й ретельнішого вивчення творчого спадку художника. Кожна листівка — це окремий твір мистецтва, сповнений художньо-образного виразу, що представляє не лише важливу інформацію, а й у графічній формі відтворює події,

Цитування: Гах І., Гаврилюк Б. Рукотворні поштівки Лева Геца 1963—1968 років. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2025. № 3 (38). С. 59—71. <https://doi.org/10.15407/rksu.38.059>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

60 властиві певним середовищу і часу, в яких жив і працював автор. Цінність поштівок полягає в наявності та унікальності пропонованого ілюстративно-мистецького матеріалу, що репрезентує широкий діапазон образно-виражальних художніх засобів, які не лише переконливо засвідчують фаховість Геца-графіка, але й суттєво доповнюють його образотворчий спадок.

Ключові слова: Лев Гец, листи-поштівки, рукописний текст, рисунок, культурна спадщина України.

Актуальність теми дослідження. Останніми роками, на противагу періодові другої половини ХХ століття, творчий спадок польсько-українського мистця Лева Геца (1896—1971) неодноразово ставав об'єктом дослідження вітчизняних істориків та мистецтвознавців. Після Першої світової війни художник жив і працював у Польщі, де зберігається значна частина його мистецької спадщини. Живописні та графічні твори Геца є в Історичному музеї і Музеї народної архітектури та побуту Сянока, а також в Історичному музеї Кракова (Польща). Твори художника представлено також й у приватних колекціях Польщі, України, Америки, Канади та інших країн.

«Щоденники» і «Спомини» — рукописне надбання Лева Геца — зберігаються в Інституті Національної Пам'яті (Польща) та бібліотеці оо. Василіян у Римі (Італія). Виявлені в архівах Історичного музею Сянока рукописні поштові листівки мистця 1960-х років (20 аркушів) ніколи й ніде не публікувалися та не були об'єктом наукового дослідження, що визначає їхню цінність та унікальність для сучасної національної історії культури.

Аналіз досліджень і публікацій. Переважна складова образотворчого спадку Лева Геца — це графічні твори. Ранні рисунки (олівець, перо, акварель), які частково увійшли до рукописних книг автора: «Антологія стрілецької творчості» (1915—1918) [1] та «Домбе 1918—9», і значна за обсягом колекція графічних творів періоду 1915—1919 років [2] знаходяться в бібліотеці оо. Василіян у Римі; повоєнні рисунки стали художньо-ілюстративним матеріалом книги-альбому «Давні дворики та подвір'я Кракова» («Dawne dziedzińce i podwórza Krakowa», 1958) [3], а чисельна колекція — 426 графічних зображень повоєнного Кракова, які репрезентують академічну майстерність автора — зберігається у фондовій колекції Історичного музею цього польського міста. Упродовж творчого життя мистець займався ліногравюрою, дереворитом; працював у техніці сухої голки; робив різні начерки й карикатури. Ескізи, які Лев Гец створював під час прогулянок, мандрівок чи за будь-якої іншої нагоди, були його повсякденною звичкою, а фахово відпрацьований академічний рисунок багато років залишався основою творчої діяльності, що підтверджує повноту закладеного природою непересічного таланту Геца-рисувальника.

Метою дослідження є комплексний аналіз унікальних рукописних поштових листівок українсько-польського мистця Лева Геца (1896—1971),

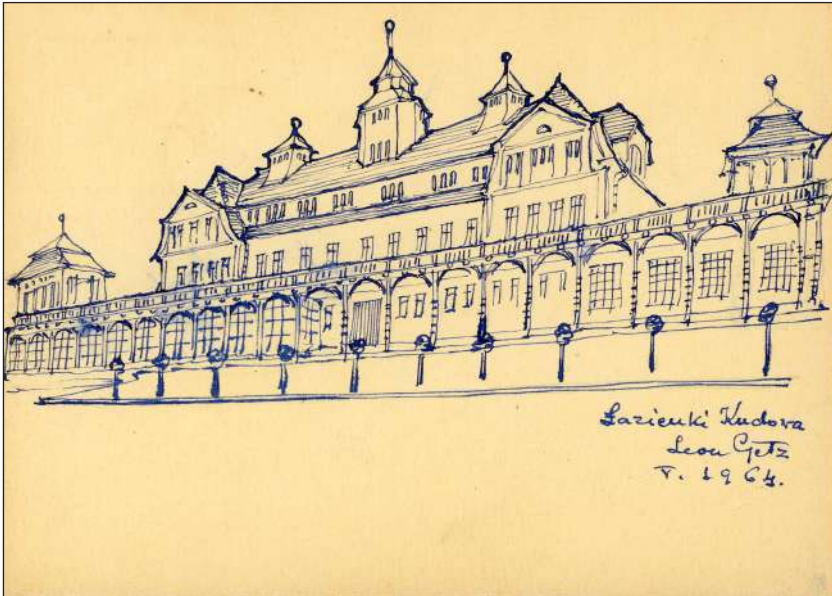
що зберігаються у фондах Історичного музею Сянока. Ці артефакти вперше розглядаються як багаточисельні джерела, що не лише висвітлюють особливості графічної майстерності художника, але й відкривають невідомі аспекти його творчої спадщини. Дослідження спрямоване на введення до наукового обігу раніше не публікованих зразків графічно-епістолярного доробку Лева Геца періоду 1963–1968 років, що дозволяє реконструювати важливі фрагменти його біографії та творчого шляху і значно збагатити мистецтвознавчий дискурс новими відомостями про українсько-польські культурні взаємини другої половини ХХ століття.

Виклад основного матеріалу. Після завершення Першої світової війни та й упродовж усього життя Лев Гец мав проблеми зі здоров'ям: кульові поранення, кількарізові арешти, постійний нагляд спецслужб серйозно вплинули на фізичний стан художника. Гец роками боровся з різними захворюваннями, які потребували постійного лікування в санаторіях, переважно в тих, де пропонували курс оздоровлення «водами». Перебуваючи в лікувально-оздоровчих закладах, далеко від міста Кракова, де мистець оселився після Другої світової війни, він доволі активно листувався поштівками з авторськими рисунками. Усе, що побачив на курортах, трансформувалося в оригінальні ідеї, які розрослися до тематичних циклів і стали цінною колекцією авторських поштових листівок, присвячених темі відпочинку.

У 1960-х роках широко використовувалися поштові картки (10,5 × 14,5 см) із цупкого прямокутного паперу, на лицевій стороні яких передбачалося місце для адреси та розміщувалася друкована поштова марка, а другий бік залишався порожнім і призначався для рукописного тексту. Листи-поштівки нейтрального — світло-вохристого «картонного» кольору мали доволі непримітний вигляд, але були зручні у використанні та «міцні» щодо якості паперу. Саме ці скромні невеликі аркуші картону стали для Геца засобом оригінального творчого самовираження.

Рукотворні поштівки, що зберігаються в архіві Історичного музею Сянока, логічно згруповані в тематичні цикли відповідно до зафіксованої автором дати: це 5 листівок, позначених липнем 1963 року; 8 листівок — травнем 1964-го, 3 — травнем 1965-го, ще 4 — травнем 1967-го і лише одна поштівка позначена жовтнем 1968-го. Авторські рисунки на цих рукотворних пам'ятках виконані кульковою ручкою (часом кольоровими стержнями) та пером, тексти й коментарі написані винятково польською мовою. Збереженими залишилися 20 аркушів, отож можемо припустити, що це лише частина оригінальних листівок Лева Геца, які дійшли до наших днів.

П'ять зображень на поштівках 1963 року цілковито присвячені враженням художника від перших днів перебування на відпочинку. Виконані червоним стержнем рисунки розповідають про щирі почуття до дружини Анни та відображають глибоко особистісні емоції Лева Геца: автопортрет художника на повний зріст та з великим букетом квітів; рисунок пари —

Лл. 1. Лев Гец. «Łazienki Kudowie» («Купальні-Кудова»), 1964

чоловіка та жінки, які «завмерли» у складному русі танцю. Два наступні зображення — це жіноча фігура, яка вийшла з дверей кімнати і спускається сходами, а також сходові клітки у вигляді коротких горизонтальних ліній, що, скорочуючись у перспективі, піднімаються вгору — до дверей з табличкою, на якій великими літерами написано: «ANNA» («АННА»). У правому нижньому куті цієї композиції Гец намалював чоловічу постать у ліфті, що візуально дуже нагадує його власний силует. Сюжети згаданих листівок промовисто розповідають про те, як мистець сумував за домівкою та дружиною.

На п'ятій — останній поштівці, датованій 1963 роком, художник зобразив чоловіка, який несе на плечах мішок з вугіллям, з промовистим авторським коментарем: «Pijany weglarz zniost węgiel za 40 zł.» («П'яний носій приніс вугілля за 40 зл.»), втіливши у графічний рисунок сюжет побутової, «домашньої» сцени, яку запам'ятав з подій, що відбувалися тогорічної зими у краківському будинку Геца по вул. Реторика, 24.

Ця серія рисунків засвідчує майстерність автора у творенні швидких настроєвих графічних малюнків, до сюжетів яких увійшли спогади про затишну квартиру у Кракові, дружину Анну, побутові спомини.

Листівки, датовані квітнем 1964 року, присвячені архітектурним пейзажам відомого курорту в містечку Кудова-Здруй (Kudowa-Zdrój) у південно-західній частині Польщі, в якому Гец оздоровлювався. З восьми поштівок лише одна присвячена інтер'єру концертного залу з рукописним коментарем: «Koncert w Zdrój — Kudowa. 21.V.1964» («Концерт в Кудова-Здруй. 21.05.1964»). На звороті Гец коротко описав сюжет зображення: «Перший рисунок першого

дня. Публіка старувата, товста, не маю з ким потанцювати. Що далі — то побачимо. Цілюю Лев...».

Решта сім поштівок зображають архітектурні споруди та фрагменти вулиць цього давнього курортного містечка й виконані кульковою ручкою синього кольору: затишний куточок старого парку зі вкритою квітами клумбою та коротким підписом у нижньому лівому куті: «Кактуси і квітки»; двоповерхова вілла-готель «Ognisko» («Вогнище»), в якій під час оздоровлення проживав Гец; найвідоміший у містечку комплекс XIX століття «Łazienki Kudowie» («Купальні-Кудова») (Іл. 1). Не менш фахово представлено й архітектурну споруду під авторською назвою «Sala Koncertowa i pialnia» («Концертний зал і бювет»), будинок на вулиці Пятаського, 46 (Putaskiego, 46) та фрагмент вулиці Варшавської (Warszawska) — дорога, дерева та одноповерхові будівлі. Компонуючи вертикальне зображення невеличкого будинку на Варшавській, у правому куті художник розмістив фігуру чоловіка, який малює, з написом: «То ја!» («Це ја!») (Іл. 2).

Іл. 2. Лев Гец. «То ја!» («Це ја!»), 1964

Рисунки архітектурних споруд Кудова-Здруй відображають образ затишного провінційного містечка — окремі архітектурні споруди, їхні лінійно-конструктивна побудова та характерні риси екстер'єру. В цій серії поштівок Гец розкривається повною мірою як майстер пейзажного жанру, що досконало вивчає та графічними засобами ретельно фіксує окремі деталі фасадів, пластичними лініями чи легким штрихуванням увиразнює й підкреслює своєрідність забудови курортного містечка Кудова-Здруй. Він навмисне не прикрашає і не ідеалізує зображення, а лише виявляє характерні особливості будівель, граційні обриси старих стін, графічними фактурами виділяє окремі елементи. Авторські пластичні ходи представлені з дотриманням пропорцій, раціональним членуванням великих геометричних площин, що влучно відстежені та відображені Гецом графічними засобами.

Три поштівки, створені у квітні 1965 року, сприймаємо як спробу Геца проявити себе художником-карикатуристом, який у графічно-гумористичній формі зображає своє «парубоцьке» життя у Кракові, коли дружина перебувала на відпочинку в Криниці-Здруй (Krynica-Zdrój) — курорті в мальовничих карпатських Бескидах.

Іл. 3. Лев Гец. «Na, to odemne» («Тримай, це від мене»), 1965

Три поштівки мальовані пером (чорним та коричневим чорнилом) і цілковито присвячені особистісним емоціям, які Гец переживав, залишившись сам на «господарці». Ці листівки візуалізують непристосованість художника до побуту і через сатиричний малюнок фіксують ситуативність дій головного персонажа — автора, який у графічній формі висміює свою безпорадність у кухарській справі. У підкреслено карикатурній манері мистець влучно зображає місце події та характерно відтворює побутові сцени. Особливо емоційно й критично він змалював власну зовнішність, що надало графічному образу гротескного відтінку: висока худорлява фігура, довгий з горбинкою ніс та дещо випукле й загострене підборіддя.

На наступній картці Гец зображає себе в сидячій позі, у профіль, із квіткою у простягнутій руці. Поряд напис-пояснення: «Na, to odemne» («Тримай, це від мене») (Іл. 3). Відверто комічно виглядають і дві наступні поштівки із сюжетами побутового життя «без Анни». На одній художник зобразив себе під час оглядання медалі з власним портретом, який підписав: «Глянь, яка гарна медаль. Це твій любий. Твій коханий»; на іншій — два власних зображення: Гец стоїть біля електричної плити «Mleko kipi jak cholera!» («Молоко кипить як холера!»), далі — сидить у м'якому кріслі і п'є (найімовірніше, каву, забілену молоком, що кипіло «як холера»), бо підпис під цим зображенням повідомляє, що сніданок вийшов смачним, лише трохи пахне «горілим», і що життя без дружини — «як wojna» («як війна»). Описуючи та зображаючи своє повсякдення «без Анни», Гец цікавився, як дружині ведеться «на водах»: чи вона має там відповідне товариство, як проходить лікування і чи добре та смачно харчується?

Малюнки, створені Левом Гецом у жовтні 1967 року в курортному місті Криниця (карпатські Бескиди) (кульковими ручками, червоним, зеленим, синім кольорами), — це сюжетні картинки, які розповідають про життя відпочивальників. У звичній манері лінійного рисунка художник відтворив сцени, в яких для підсилення комічно-сатиричного акценту виділив, чи навіть перебільшив сатиричний характер зображень. Листівки під промовистими назвами «Wszyscy chlasa wode do picia z rurke...» («Усі п'ють воду з

Ил. 4. Лев Гец. «Deszcz w Krynicy» («Дош в Криниці»), 1967

труби...»), «Deszcz w Krynicy» («Дош в Криниці») (Ил. 4) чи «Sunie naród na górec» («Суне народ під гору») представляють картини, які, окрім теми лікування цілющими водами, змальовують сюжети веселого та безтурботного курортного життя, коли відпочивальники насолоджуються вільним часом. Мистець влучно передає атмосферу, що панує під час оздоровлення: романтичні прогулянки та зустрічі (біля бювета чи навіть під час дощу). Графіка Геца рясніє комічними етюдами, що дотепно наповнюються іронією та сатирою: професійно оперуючи лінією, він влучно відтворює динамічні ракурси чи найменші порухи постатей, характерні вигини силуетів, жестикуляцію, акцентує на перебільшеннях, фіксує найприкметніші риси персонажів.

У цій серії листівок 1967 року присутній міський пейзаж «Krynica» («Криниця»), в якому (кульковою ручкою, двома кольорами — червоним та зеленим) художник зобразив фрагмент вулиці з багатопверховими готелями «Triumf» та «Zwiazkowiec» (Ил. 5).

Єдина поштівка, датована 20 травня 1968 року, була створена також у Криниці та присвячувалася розповіді автора про своєрідну красу містечка. У своїй звичній манері щодо вирішення просторової композиції художник зобразив сходи, що в перспективному скороченні простягаються вгору. До сюжету Гец вводить фігуру чоловіка, що піднімається цими сходами, несучи об'ємну валізу. Авторський рукописний текст роз'яснює: «Так йдеться по сходах до "Святовида"» (Ил. 6). Найімовірніше, що художник зобразив свій маршрут, яким користувався кожного дня, мандруючи до місця призначення, піднімаючись сходами.

Іл. 5. Лев Гец. «Triumpf» і «Zwiazkowiec» («Тріумф» та «Зв'язковець»), 1967

Двадцять листівок, створених художником у 1960—1970-х роках, становлять надзвичайно цінний і змістовний рукописний матеріал, що вкотре засвідчує високу професійну майстерність Геца як графіка і карикатуриста.

У всіх поштівках переважає ілюстративність, яка підсилена не лише фаховим художнім матеріалом, але й емоційним, виразно-експресивним трактуванням сюжету, достовірною фіксацією конкретної події, вміло відтвореними характерними рисами, що свідчить про високий рівень майстерності їхнього автора. Проста й лаконічна композиційна побудова, обмежена кольорова гама, віртуозне володіння графічною лінією та вдале використання тональних переходів — це ті мінімальні художні засоби, якими він вправно оперує. Віртуозно мальовані рисунки є провідним засобом художньої виразності у творчості Лева Геца, адже саме через них мистець уміло передає оригінальність пошукових рішень, віртуозну контурну лінію, витончену гру світлотіні, просторовість і легкість.

Графічна манера Лева Геца спрямована на образно-мистецьке дослідження природи в сюжетних зображеннях, ретельну проробку окремих деталей, уміле використання світлотіньових ефектів. Він вправно володіє композицією, перспективою, фахово оперує художніми графічними засобами, передаючи образно-мистецьку глибину змісту зображення. У рисунках лінія залишається головним знаряддям художньої виразності, якою Гец професійно передає оригінальність пошукових рішень, витончену гру силуетів, просторовість та легкість, доречно користуючись хроматичним

контрастом. Рисунки на поштівках представляють широкий діапазон образно-виражальних можливостей, закладений у найпростішій техніці, що руйнує усталені стереотипи, коли швидкий малюнок сприймається як підготовча стадія до «справжніх» художніх творів.

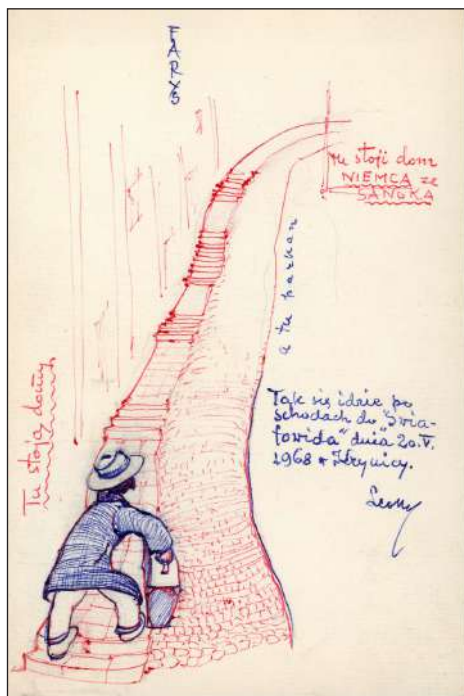
Прикрашені графічними зображеннями листи-поштівки переконливі в мистецьких можливостях техніки рисунка: в різноманітності використання товщини чи насиченості лінії, яка здатна створити образ, підкреслюється характер, наголошується на важливому художньому елементі.

Художник, фіксуючи різноманітні сюжети, майстерно відтворює місце та атмосферу події, людські емоції. Усі, без винятку, роботи перейняті особистісним критичним аналізом та вмילו відтворюють довікілля й архітектурні пейзажі маленького курортного містечка, побут людей, що приїхали «на води», та ін. Рисунки присвячені досвіду, спогадам, спостереженням, яким Гец умילו та фахово надає індивідуальні характеристики. У зображеннях архітектури, людських постатей чи сюжетних сцен прослідковуються авторські пересмислення, адже у процесі роботи мистець вільно аналізує, імпровізує та порівнює художні образи чи вправно фіксує обставини.

Лев Гец влучно вишукує та показово виділяє характерні образи, акцентує на прикметних рисах окремих персонажів. Відтворюючи окремі постаї, він залишає глядачеві можливості для роздумів, фантазії, власних почуттів. Показовими у цьому сенсі є рукописні коментарі до малюнків, просякнуті дотепністю та самоіронією.

Оригінальні ідеї Геца, втілені в ескізній техніці на поштівках, склали значну колекцію тематичних циклів. Ці малюнки сміливо й доказово можна віднести до самобутніх творів образотворчого мистецтва.

Практично на всіх листівках певне місце відведене критичному спостереженню, відтворенню та мистецькому трактуванню дійсності, в якій художньо-ідейний формат та власна сюжетна лінія мають виключно авторське графічне трактування.

Лл. 6. Лев Гец. «Tak się idzie po schodach do Światowida» («Так йдеться по сходах до «Святовіда»»), 1968

Поштівки Лева Геца мають ще одну характерну специфіку — художню авторську мову. Це форма безпосереднього звертання до адресата: прагнення і рисунком, і письмом донести власні почуття чи бажання. Художник не лише логічно та лаконічно викладає свої думки, спостереження чи пояснення до графічних зображень, він заочно-писемно спілкується з близькою людиною на побутові, ситуативні теми, веде активний діалог, передає власні почуття, глибоко особистісні емоції. Безпосередньо звертаючись до адресата, прагне залучити кохану дружину до подій, що відбувалися з художником на відпочинку.

У творчому спадку Лева Геца рукописні листи-поштівки з художніми текстами мають не лише родинно-побутове значення, а несуть у собі загальнолюдський зміст, виконують пізнавальну та естетичну функції, розкривають «світ» автора-художника, особливості його творчої натури, змальовують його багатогранний портрет. Письменницький епістолярій Геца є безцінним джерелом глибокого пізнання його творчості, в якому морально-етичною парадигмою виступають авторські мистецькі поштівки. Перечитуючи тексти, бачимо перед собою талановиту, мудру й толерантну людину в безперервному прагненні творити, ділитися власним досвідом у найкращих етико-естетичних спостереженнях і враженнях. Адже всі рисунки, які супроводжуються текстами, є результатом суб'єктивної чи емоційної реакції художника, що виявляється в оцінці інформації та роз'ясненні власної поведінки, настрою чи констатації фактів.

Атмосфера відпочинку, прийомного та «легкого» лікування (курорти мінеральних вод), в якому багато вільного часу для «програмування» сюжетності рисунків, пояснює їхні настроєність та мистецьке трактування. Ці рисунки — відображення дійсності, «душевного стану» курортного містечка. Від уважних спостережень за всім, що відбувається навколо, художник поступово приходив до власних розробок найцікавіших, на його думку, тем — архітектурного середовища, атмосфери дозвілля, образів відпочивальників та ін.

Наукова новизна проведених аналітичних студій полягає в тому, що це перше в українському мистецтвознавстві комплексне дослідження колекції рукотворних поштівок Лева Геца 1963—1968 років з фондів Історичного музею Сянока. Вперше здійснено мистецтвознавчий аналіз 20 унікальних артефактів, які не лише розкривають графічну майстерність художника, а й висвітлюють невідомі дотепер сторінки його біографії. До наукового обігу введено значний корпус епістолярно-графічних матеріалів, які суттєво розширюють уявлення про творчий доробок мистця пізнього періоду. Проаналізовано образно-стилістичні особливості поштівок, їхні композиційну структуру та технічні характеристики. Виявлено тематичні доміанти, що прослідковуються у графічних мініатюрах, та їхній зв'язок з життєвими обставинами художника. Систематизовано та класифіковано

поштівки за хронологічним і тематичним принципами, а також за технікою виконання, що дозволило проаналізувати графічну манеру автора та простежити особливості його творчого мислення.

Обґрунтовано культурно-історичну та мистецьку цінність досліджуваних артефактів у контексті українсько-польських культурних взаємин другої половини ХХ століття та в загальному контексті творчої спадщини Лева Геца.

Висновки. Поштівки Лева Геца — унікальні пам'ятки, збережені в архівах Історичного музею Сянока, становлять важливу частину образотворчого спадку художника. Невідомі до сьогодні матеріали дозволяють суттєво доповнити та глибше прослідкувати творчі напрацювання майстра за останні десять років мистецької діяльності й проаналізувати пізню графіку Лева Геца.

Поштівки Лева Геца — це ілюстративний матеріал з текстами, які посідають особливе місце у творчій спадщині художника. Більше того, супроводжувані лаконічно-влучними підписами рисунки стали джерелом глибокої, злободенної інформації про життя та особистісні переживання, зрозумілі без додаткових пояснень, адже багата мова візуальних образів представляє тлумачення, оцінку та емоційне сприйняття суспільства, в якому мистець перебував у 1960—1970-х роках. Рисунки Геца, у своєрідний спосіб, у підкреслено карикатурному вигляді, являли собою мініатюрні твори, в яких засобами іронії та гумору в дотепній формі передавалися й підкреслювалися певні риси самого автора.

Увесь текстовий матеріал художника в авторських поштівках із графічними зображеннями відносимо до унікального і неповторного явища в різноманітних планах: духовному, мистецькому, історичному та екзистенційному.

Тексти Лева Геца в поштівках є витонченими та образними. Вони насичені роздумами, оцінками та самоіронією, що несуть у собі заряд внутрішньої енергії автора і стали формою виявлення таланту художника, якісним літературним продуктом його творчості. Двадцять мистецьких поштівок — це більше ніж документи — це фаховість художника-графіка, виразно представлена в епістолярній творчості.

Протягом усього життя рисунок надавав Гецові широке поле для практичних пошуків і став ще одним напрямом його художньо-образного таланту. Роками вдосконалюючись, художник винайшов «власну лінію», що стала особливим матеріалом художньої виразності в його графічному спадку. Завдяки високому професіоналізму та витонченому естетичному смаку твори Геца вирізняються своєю характерністю та образно-художньою експресією. Усі «курортні» рисунки 1960-х сприймаються як майстерні, фахово мальовані ілюстрації до «курортних» вражень, де увага автора зосереджена на правдивості відтворення й особистісних переживаннях. Усі двадцять створених художником листів-поштівок вкотре засвідчують високу майстерність Геца-графіка.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Гак І.С. Лев Гець. «Антологія стрілецької творчості»: історія та художні особливості рукотворної книги-альбому Українських Січових Стрільців // Рукописна та книжкова спадщина України. 2023. Вип. 31. С. 82—98.
2. Гак І.С., Гаврилюк Б.А. Книга-альбом «Давні подвір'я та завулки Кракова» («Dawne dziedzińce i podwórza Krakowa») Лева Геца: історія та художні особливості // Art and Design. 2024. № 4. С. 102—110. <https://doi.org/10.30857/2617-0272.2024.4.8>
3. Гак І.С. Рання творчість Лева Геца (1915—1919) // Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку / Рівненський державний гуманітарний університет. Рівне, 2024. Вип. 48. С. 87—94. <https://doi.org/10.35619/ucpmk.v48i.754>

Отримано 7 жовтня 2024 р.

REFERENCES

1. Gakh I.S. Lev Gets "Antolohiia strilets'koi tvorchosti": istoriia ta khudozhni osoblyvosti rukotvornoii knyhy-albomu Ukrainykykh Sichovykh Striltsiv [Lev Gets "Anthology of Riflemen's Creative Works": History and Artistic Features of the Handmade Book-Album of Ukrainian Sich Riflemen]. *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy* [Manuscript and Book Heritage of Ukraine]. 2023. Iss. 31, pp. 82—98. [In Ukrainian].
2. Gakh I.S., Havryliuk B.A. Knyha-albom "Davni podviria ta zavulky Krakova" ("Dawne dziedzińce i podwórza Krakowa") Leva Getsa: istoriia ta khudozhni osoblyvosti [Book-Album "Ancient Courtyards and Alleys of Krakow" ("Dawne dziedzińce i podwórza Krakowa") by Lev Gets: History and Artistic Features]. *Art and Design*. 2024. No. 4, pp. 102—110. [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.30857/2617-0272.2024.4.8>
3. Gakh I.S. Rannia tvorchist Leva Getsa (1915—1919) [Early Works of Lev Gets (1915—1919)]. *Ukrainska kultura: mynule, suchasne, shliakhy rozvytku* [Ukrainian Culture: Past, Present, Ways of Development]. 2024. Iss. 48, pp. 87—94. [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.35619/ucpmk.v48i.754>

Received on October 7, 2024

Iryna Gakh

Lviv Professional College of Applied Arts and Design (Lviv, Ukraine)

ORCID: 0000-0002-5627-7039

E-mail: gachiruna@gmail.com

Borys Havryliuk

Lviv Polytechnic National University (Lviv, Ukraine)

ORCID: 0000-0002-3803-2441

E-mail: borisgavryljuk@gmail.com

HANDCRAFTED POSTCARDS BY LEV GETZ FROM 1963—1968

The goal of the research. The handcrafted postcards of the Ukrainian-Polish artist Lev Gets (1896—1971), preserved in the Historical Museum in Sanok, serve as valuable sources of information about the artist's life and creative journey, particularly his graphic and epistolary legacy. **Methodology.** The study is based on the application of chronological-thematic, systemic, retrospective, and comparative methods. **Scientific novelty.** The scientific contribution

lies in introducing previously unknown postcards by Lev Gets, created between 1963 and 1968, into academic circulation. These postcards unveil pages of his life and creativity that have never been subject to scholarly research. **Conclusions.** The entire presented handwritten material — 18 postcards with drawings and handwritten texts by Lev Gets — is researched for the first time. The analyzed original artifacts exhibit a pronounced artistic character and act as informational resources for a deeper and more thorough study of the artist's creative heritage. Each postcard represents an individual piece of art imbued with artistic expression. They not only convey essential information but also reproduce events specific to the environment and era in which the artist lived and worked. The value of these postcards lies in their unique illustrative and artistic content, offering a broad spectrum of expressive artistic possibilities. This material convincingly demonstrates Lev Gets' expertise as a graphic artist while significantly enriching his previously unknown artistic legacy.

Key words: Lev Gets, letter-postcards, drawing, ballpoint pen, quill, handwritten text, the cultural heritage of Ukraine.

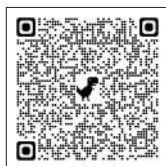
<https://doi.org/10.15407/rksu.38.072>

УДК 32+8](092)(477)"1906/1963"Багрянний:930.25:82-6"1945/1963"
:070((430+73)=161.2)"1945-2000"

Сергій Козак, доктор філософії (PhD),
науковий співробітник Науково-інформаційного відділу,
Інститут літератури імені Т. Шевченка НАН України (Київ, Україна)
ORCID: 0000-0002-5849-9612
E-mail: detr19411@gmail.com

**ЧАСОПИС «УКРАЇНСЬКІ ВІСТІ»
В ЕПІСТОЛЯРНІЙ СПАДЩИНІ
ІВАНА БАГРЯНОГО (З АРХІВУ ЛИСТІВ
ПИСЬМЕННИКА І ГРОМАДСЬКО-
ПОЛІТИЧНОГО ДІЯЧА: 1945—1963 РОКИ)**

Мета статті полягає в аналізі змісту документів з епістолярного архіву письменника і громадсько-політичного діяча Івана Багряного (1906—1963) як джерела з історії газети «Українські вісті» (1945—2000), яка впродовж 55-ти років виходила в Німеччині та США, задля поглиблення відомостей про це еміграційне видання і визначення його проблемно-тематичних напрямів, а також збільшення кола тих персоналій, які у штаті або поза ним співпрацювали з часописом. Щодо **методології**, то дослідження спирається на методи історико-наукового аналізу, систематизації, а також біографічний, хронологічний, джерелознавчий і текстологічний методи вивчення архівних документів, що, своєю чергою, дало можливість визначити їхню інформаційну структуру й зміст. **Наукова новизна.** Серед матеріалів епістолярного архіву І. Багряного виявлено невідомі раніше відомості з історії часопису «Українські вісті», зокрема листи про низку культурно-організаційних заходів, які становлять нову джерельну базу стосовно функціонування цього видання, систематизовано головні тематичні напрями діяльності газети. Уперше впорядковано найповнішу базу архіву (листи І. Багряного і до нього, включно з біографічними довідками про адресатів). **Висновки.** Спираючись на аналіз змісту документів епістолярно-

Цитування: Козак С. Часопис «Українські вісті» в епістолярній спадщині Івана Багряного (з архіву листів письменника і громадсько-політичного діяча: 1945—1963 роки). *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2025. № 3 (38). С. 72—90. <https://doi.org/10.15407/rksu.38.072>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

го архіву, які стосуються часопису «Українські вісті», вдалося відтворити малознані факти з історії видання як одного з головних учасників українського пресового руху в Європі після Другої світової війни, здійснити систематизацію листів з матеріалами про газету (створення хронологічного списку листів, визначення їхньої кількості, біографічних довідок адресатів, реконструкцію низки подій і фактів з історії видання, зокрема про додаток до часопису «Ми ще повернемось!»), визначити її роль і місце у процесі формування національної ідентичності в колі української еміграції.

Ключові слова: архів Івана Багряного, листи, «Українські вісті», епістолярна спадщина, часопис.

Актуальність теми дослідження. Ім'я Івана Багряного — письменника-емігранта, борця за незалежність України, одного з найпомітніших творців її державності, лауреата Шевченківської премії (помертено) — відоме в наукових колах насамперед завдяки дослідженням різних аспектів його прозових творів (романи «Тигролови», «Сад Гетсиманський» та ін.), поезії (збірка «Золотий бумеранг» та ін.), драматургії («Морітурі», «Генерал» та ін.), а також публіцистики («Чому я не хочу вертатись до ССРСР?», «Дніпро впадає в Чорне море» та ін.). Однак ще один масив творчості письменника і громадсько-політичного діяча — його епістолярна спадщина — дотепер, на жаль, залишався в затінку наукових інтересів дослідників.

Отже, це перша розвідка з архіву листування Івана Багряного в контексті матеріалів до історії часопису «Українські вісті» (далі — «УВ») (1945—2000), актуальність якої не лише не втрачена, а й нині залишається вкрай важливою як з огляду на літературну й публіцистичну творчість знаного автора, так і у форматі всього громадсько-політичного і культурно-мистецького життя українців на чужині після Другої світової війни. Варто наголосити, що дискурс газети «УВ» в епістолярній спадщині Івана Багряного цілком природний уже хоча би тому, що письменник тривалий час був її головним редактором, а чи не всі його адресати були передплатниками й читачами видання.

Аналіз досліджень і публікацій. Щодо публікацій на цю тему, то нам відома тільки одна стаття, присвячена проблематиці листування Івана Багряного, в якій, щоправда, часопис «УВ» згадується лише побічно. Йдеться про статтю відомого дослідника української діаспори зі США Олексія Коновала «Дещо про Івана Багряного, його творчість та листування», яка побачила світ спочатку в газеті [5], а згодом — у форматі передмови до книжки [4, с. 5—8]. Натомість, якщо брати до уваги актуальність усього руху з повернення в український науковий простір епістолярної спадщини відомих діячів української діаспори, то варто зауважити, що, окрім листів І. Багряного, в Україні, зокрема завдяки зусиллям Оксани Забужко, видрукувано частину листовної спадщини Юрія Шевельова [3]. Стала ближчою нам й епістолярна творчість Ігоря Костецького [27, с. 106—155], чії листи

опрацював науковець з Канади Марко Стех. Долучилися до повернення закордонної епістолярної спадщини й полтавські дослідники: доктор філологічних наук Микола Степаненко видав листування Юрія Шевельова до Олекси Ізарського [24], а Олександр Ротач опрацював листи Григорія Костюка до Олекси Ізарського [1]. Тут варто згадати й листи Євгена Маланюка, які побачили світ книжковим виданням в американському Детройті [24], тощо.

І хоча це неповний перелік повернутої епістолярної спадщини, однак варто зазначити, що він усе ж таки незначний. Але це пов'язано не з відсутністю наукового інтересу серед дослідників, а переважно з проблемою важкодоступності архівів для їх опрацювання. Мало того: якщо за советських часів наші науковці, зрозуміла річ, не могли вивчати артефакти еміграційних авторів, то за часів незалежності на заваді вже була інша проблема, а саме — утрудненість доступу до цих матеріалів. Ось, приміром, листування Івана Багряного, як ми змогли з'ясувати, в різні роки зберігалось (аж поки не вдалося підготувати його до друку) в низці архівів та ще й у різних країнах: УВАН (США), приватній збірці Олексія Коновала (США), приватній колекції родини І. Багряного (Німеччина), архіві УРДП — Фондації ім. І. Багряного (США).

Мета дослідження. Завданням статті є акцентування проблеми епістолярної спадщини відомого українського письменника Івана Багряного (1906—1963) та інших авторів української еміграції, зокрема визначення того місця, яке, в контексті архіву листування знаного автора, посідає тема часопису «УВ» (1945—2000) — одного з найважливіших періодичних видань української діаспори. У процесі дослідження ми ставили завдання встановити точну кількість листів, які нині зберігаються в різних архівах, зокрема тих, де йдеться про газету, їхню тематичну розмаїтість, вплив матеріалів на формування національної ідентичності тощо.

Виклад основного матеріалу. Особливістю цього дослідження, зокрема, є те, що йдеться про жанр, який, на думку деяких науковців, якщо не зникає, то поволі відходить у минуле [25]. Мало того: у процесі опрацювання нам вдалося простежити історію створення епістолярного архіву письменника, місця його зберігання, переміщення різними адресами в різних країнах, а відтак з'ясувати те, що значна частина його листів (у копіях, адже оригінали були надіслані адресатам) і листів до нього (оригінали) від початку зберігалася в родинному архіві письменника в баварському місті Нювий Ульм (Німеччина). Однак після смерті І. Багряного його дружина Галина Багряна, беручи до уваги суспільну значущість архіву, а також художню вартість матеріалів, переслала його до США, на адресу відомого діяча української діаспори Олексія Коновала, який тоді мешкав неподалік Чикаго, в штаті Іллінойс, у містечку Arlington Heights за адресою: 811 S, Roosevelt Ave.

Звідтоді впродовж майже трьох десятиліть епістолярний спадок автора сотень прозових, поетичних, драматичних і публіцистичних творів збері-

гався (спочатку окремо, а згодом як складник архіву УРДП) у цій приватній колекції. Варто наголосити, що саме в той період (1967—1996) архів листування Івана Багряного був суттєво доповнений за рахунок тих матеріалів, які надійшли від ще живих на той час адресатів письменника або ж від представників їхніх родин — як відповіді на листовні або ж опубліковані у пресі, насамперед у газеті «УВ» і журналі «Нові дні», звернення Олексія Коновала. Власне, саме цю постать і слід вважати першим дослідником та упорядником листування Івана Багряного, автором приміток і численних уточнень до них.

Натомість тему історії часопису «УВ», проблематику його матеріалів у листуванні Івана Багряного та його адресатів уперше дослідив автор цих рядків, який, працюючи після проголошення незалежності України головним редактором цієї газети, редакція якої містилася в сусідньому з Іллінойсом штаті Мічиган (США), мав можливість неодноразово бувати в Олексія Коновала, а відтак крок за кроком ознайомлюватися зі змістом цього цінного листування.

Насамперед привертає увагу надзвичайно широка тематична парадигма епістолярної спадщини Івана Багряного, що увійшла до цього архіву: від сторінок історії України (УНР, Голодомор 1932—1933 рр.), доби перебування в таборах Ді-Пі (1945—1950), змісту діяльності діаспорних установ (1945—1963), зокрема науково-освітніх закладів, — до біографічних портретів діячів українського закордоння та розлогої панорами літературно-мистецького життя української еміграції, подробиць книжкового руху, функціонування видавництв, інших важливих складників українського життя в різних куточках світу, про які йдеться на сторінках листів. Водночас однією з найголовніших тем, що формувала зміст листування, так би мовити, його напрямним і об'єднуючим стрижнем була і залишається тема української еміграційної преси загалом і часопису «УВ» зокрема.

Нам вдалося з'ясувати, що з усього масиву епістолярної спадщини (а це — понад шістсот листів) кожен п'ятий лист містить згадку щодо історії та діяльності часопису «УВ», а відтак розкриває ті чи ті факти (часто малознані або й зовсім невідомі) з історії 55-річної життєдіяльності редакції. Якраз ці листи, зміст яких присвячено різноманітним темам газети, стали об'єктом нашої уваги, а плекання національної ідентичності на їхніх сторінках, відповідно, — предметом дослідження. Зокрема, вісянською проблематикою позначене листування І. Багряного з Федором Пігідо, Віталієм Бендером, Михайлом Воскобійником, Дмитром Андрієвським, Юрієм Лавріненком, Григорієм Костюком, Григорієм Китасти́м та багатьма іншими.

Закономірно, що в першій шерезі згаданих — імена редакторів видання, зосібна Віталія Бендера, Юрія Лавріненка, Андрія Глиніна, Павла Маляра та інших очільників, чий внесок у творення «УВ» особливо значимий. Йдеться, отже, про своєрідний «форум» головних редакторів і той

«колективний досвід», репрезентований через роки і відстані в листах тих, хто очолював газету, а відтак не лише символічно, а й на практиці щоденною працею вирішував почесне й важливе завдання українського майбутнього — творення преси рідною мовою в умовах чужини, щоб плекане ними слово перетворилося на слово-зброю, а слово-зброю, своєю чергою, ствердилось опором у боротьбі за «своє і рідне».

Відтак закономірно, що в листах, так би мовити, на «найвищому рівні», тобто вустами редакторів, обговорюється ціла низка проблем, де питання української державності і національної ідентичності, місії еміграції — найважливіші. Приміром, у листі до Віталія Бендера від 15 серпня 1956 р. І. Багрянний, на той час один з лідерів Української Національної Ради в екзилі, дає, можливо, доволі жорстку, але водночас справедливую оцінку українству: «Найганебнішим у нашій національній психіці було оте знамените “моя хата скраю”. Це хохлацька, когутська мораль. І через цю мораль ми, власне, не маємо ані свободи, ані держави, ані пошани у світі. І, може, ніколи і не матимем цього, якщо цю етичну засаду не випечемо з когутської психіки вогнем. Якщо не вийдемо до високостей отого справжнього, великого вселюдського гуманізму, йдучи за прикладом таки наших же світочів, великих синів [і доньок] нашого народу (правда, тим самим народом зневажених і зі світу зживаних за життя), — таких, як Шевченко, Франко, Леся Українка, Коцюбинський... Тільки з мораллю цих людей ми можемо здобути собі свободу й пошану у світі, і співчуття, й допомогу в нашій боротьбі» [9, с. 20—21].

Продовження теми боротьби «За Україну державну», яка посіла стале місце на шпальтах видання, знаходимо і в листуванні І. Багряного із С. Витвицьким, М. Воскобійником, В. Гришком та ін. Порушено це питання і в листуванні письменника із Семеном Підгайним та ін. А відповідаючи, приміром, на лист Федора Пігідо від 8 липня 1954 р., І. Багрянний зазначає: «Цей номер “УВ” мене дуже порадував. Але й тут же убив, майже наповал убив! Прочитав “Лекції для молоді!”, і увесь день і вечір не знаходжу собі місця. Що це у вас там за “лекції для молоді”, в яких доводиться, що “Хвильовий належав не до національного табору” (підкреслення І. Багряного. — Авт.)... Бо ми доводили і доводимо, що Хвильовий належав до національного табору, й це історична правда, бо вже в самім початку двадцятих років, цебто ще юнаком, Хвильовий був найкращим українським національним письменником і публіцистом...» [19, с. 11—12].

Варто уточнити, що це не просто автори листів, а представники тієї спільноти, на творення якої мав безпосередній вплив сам І. Багрянний, причому звідтоді, як наприкінці 1945-го разом з однопумцями він став творцем УРДП, а незабаром — і часопису «УВ». Звідси — й довірливий тон між авторами листів (хоча й непорозуміння також, зрозуміла річ, траплялися), свідками чого ми є нині, коли ознайомлюємося зі змістом цієї епістолярної спадщини.

Однією з найважливіших практик у листуванні було обговорення тих чи тих публікацій щодо перспектив їх друку на шпальтах видання. Під цю дискусію потрапили, зосібна, не тільки вже згадані статті «Лекції для молоді», а й такі публікації, як «Троєкутний торг», а ще — підписані псевдонімом «Дон Кочерга» тощо. Ще одним прикладом такого аналізу був лист Віталія Бендера до Івана Багряного [11, с. 22], де автор (на той час — редактор газети), висловлюючи думки щодо видання «Репортажу з Москви», не тільки пропонує І. Багряному надрукувати цей свій твір на шпальтах часопису, а й видати його в повному обсязі окремою брошурою. До слова, така практика, коли в «УВ» друкувався скорочений варіант статті, яка набула певного розголосу, а згодом книжкою виходив її збільшений варіант, була в той час поширеною. Приміром, саме так побачили світ спочатку статті, а згодом і брошури Юрія Лавріненка, Василя Гришка, Михайла Воскобійника та інших відомих авторів газети. Сторінки листування нагадують нам, що такий спосіб публікацій, які, до слова, зробили помітний внесок у формування ідейного обличчя видання і ствердження «лінії газети», був особливо популярним тоді, коли часопис мав власну друкарню, а це 1940-ві—1960-ті роки.

Значна частина архіву листів засвідчує, що подеколи такі обговорення переростали в дискусії. Причому, як нам вдалося відзначити, дискусійний запал у листах формувався не тільки під впливом різності того журналістського досвіду кожного з адресатів, який вони отримали в минулому, тобто ще до еміграції, а й завдяки обставинам того нового часу, з якими вони зустрілися на чужині, вже під час творення часопису «УВ». Особливого запалу такий обмін думками набував, коли мова заходила про одну з найголовніших проблем — збереження газети, власне її виживання у складних умовах чужини і пов'язані із цим проблеми перенесення її редакції з Нового Ульма до Мюнхена, або ж пізніша за часом дискусія щодо необхідності переїзду редакції часопису з Нового Ульма (Німеччина) до Детройта (США), що, зрештою, й відбулося. Принагідно зазначимо, що одна з рубрик видання мала назву «Дискутуємо» й безпосередньо вказувала на зміст її матеріалів.

Уже сам факт, що мали місце щонайменше дві листовні дискусії (чи їх спроби) стосовно перенесення редакції до іншого міста, підтверджує пошуки вістянським середовищем шляхів поліпшення редакційного становища. «Найбільша проблема сьогоднішнього дня» посідає вагоме місце в листах різних адресатів. Такою «проблемою» для прихильників часопису був його порятунок в умовах майже сталої скрути. «Катастрофальне становище “УВ” спричинене, панове, цілою низкою хибних ходів, але не перегинаймо тут палиці, відкиньмо особисті приватні амбіції й дивімося в корінь коренів» [15, с. 23], — писав і водночас закликав прибічників «УВ» до мудрих дій відомий письменник і публіцист І. Багрянний. Сила духу, наука, волонтерство — все це стало тими складниками, які підбадьорювали, додавали сил і снаги і, зрештою, давали можливість рухатися далі.

Таким чином, обговорювалося питання не тільки змісту матеріалів, а й найпекучіші проблеми існування часопису. А з-поміж інших тем, які звучали в листах, і питання внутрішньої політики газети, зокрема «штатного розпису», організації праці редакції. Відтак ми отримуємо відомості про підготовку й відзначення ювілеїв «УВ», а ще — про вплив політичного життя еміграції на зміст видання, подробиці творчого життя відомих в еміграції постатей. Серед тем, яких торкалися, також питання кадрових призначень у редакції часопису та друкарні (щодо А. Гудзовського, П. Шаєнка, Ф. Пігідо та ін.), навіть дискусія, спричинена такою темою, як вартість газетного паперу, що набула особливої актуальності в Німеччині після грошової реформи 1948 р. і позначилася на економічному становищі редакцій видань, актуалізувала тему труднощів книговидавничої та загалом поліграфічної справи, зосібна на сторінках тієї української преси, яка виходила в Баварії.

Слід зазначити, що тема «УВ» посідає вагоме місце і в контексті діяльності УРДП. Відтак закономірно, що мова про роль і значення УРДП у житті видання виникає і в листуванні І. Багряного з іншими провідними діячами цієї еміграційної партії. Ми довідуємося, що одним з важливих тематичних напрямів часопису є, приміром, участь середовища УРДП, яка на певному етапі була, вважай, видавцем газети, в тій громадсько-політичній дискусії, що особливо жваво тривала в колі еміграції одразу після Другої світової війни. Так, скажімо, в листі до публіциста Дмитра Андрієвського від 14 листопада 1958 р. Іван Багряний згадує про статтю (передовицю) «Чітка крапка над замураним “і”» («УВ», 2 жовтня 1952 р.) Анатолія Гудзовського, в якій автор, відповідаючи на низку публікацій в «Українському слові» (Париж), зокрема на твердження, що «на націоналізм нібито можуть претендувати лише окремі партії», наголошував, що позиція УРДП полягала в тому, що «націоналізм — це зовсім не партійне членство», а «загальноприйнята антитеза до політичного поняття інтернаціоналізму» [12, с. 16—17].

Порушують автори листування і проблему «трактування ролі церкви» на шпальтах видання. Приміром, відповідаючи на листовне запитання Петра Волиняка, який писав з Торонто, І. Багряний зазначає: «І от якби я висловлював свої погляди на питання церкви в Україні, то сказав би те саме, що й ви: *національна церква*. І призначення її великою мірою полягало би в тім, щоб для українського народу направити те зло й ту шкоду, що йому заподіяла російська церква... Отже — *національна церква*. Призначення її — бути будівничим українського національного духу, рушієм і помічником нашого народу в його становленні себе в історії. І наша церква національна мусила би мати свій центр не в Москві і не в Римі, а в Києві, на святих горах...» [17, с. 23]. Нам вдалося простежити, що така позиція письменника і громадсько-го діяча із цього питання знайшла свій відбиток і на сторінках «УВ».

Прикметно, що саме з епістолярію І. Багряного, зокрема з його листування з Михайлом Воскобійником, ми несподівано отримуємо цілий масив

відомостей про додаток до часопису «УВ» — бюлетень-газету «Ми ще повернемось!», який з'являвся як друкований орган так званої Спеціальної комісії при ЦК УРДП. Створений на противагу виданню Берлінського про-советського комітету «За возвращение на родину!», що закликав українців еміграції повертатися на «щасливу, квітучу батьківщину», виходив у світ упродовж п'яти років (1955—1959 рр.). Варто наголосити, що мова про цей додаток до «УВ» не випадково йде саме в листах І. Багряного до Михайла Воскобійника, адже саме він був редактором бюлетеня.

Як стає відомо з листування, усього побачили світ тридцять чисел додатка «Ми ще повернемось!». «УВ» таким чином стали одним з небагатьох джерел, що взагалі містять бодай якісь відомості щодо цього видання. Прикметно, що на першій сторінці бюлетеня видавці розмістили ось цю цитату Івана Багряного: «Я вернуся до своєї Вітчизни з мільйонами своїх братів і сестер, що перебувають тут, в Європі, і там, по сибірських концтраках, тоді, коли тоталітарна кривава большевицька система буде знесена так, як і гітлерівська. Коли НКВД піде вслід за Гестапо, коли червоний російський фашизм щезне так, як щез фашизм німецький...». Ці слова слугували, так би мовити, колективною відповіддю на терор і нищення українців руками Кремля й одночасно були стимулом до згуртування в боротьбі супроти потужного пропагандистського московського верстата.

Утім, починаючи із сьомого числа бюлетеня «Ми ще повернемось!» ці рядки І. Багряного редакція замінила іншою цитатою письменника: «Кості мільйонів твоїх братів і сестер, український політичний емігранте, кров і сльози батьків і матерів, безліч замучених голодом, замордованих у тюрмах і концентраційних таборах неосяжної “родіни” волають до Тебе! Так само, як очі мільйонів живих Твоїх братів і сестер, змучених на комуністичній каторзі, звернені на Тебе! Їм ти присвятив життя! Їм ти клявся, ідучи на Захід, шукати Правди й Волі для них, для обездолених окупантом робітників і селян, — їм Ти клявся в вірності до останнього зідхання! Тож мусиш свого дотриматися».

Обидва ці інформаційні масиви (їх складно назвати просто «цитатами») як частина змісту титульної сторінки додатка до «УВ» «Ми ще повернемось!» стали свідченням волі українців до відкритого й тривалого фронту на шляху боротьби супроти Москви, який вони утримували, вважаючи, на очах у всього світу. Прикметно, що Американський комітет визволення від більшовизму, який, попри назву, перебував під впливом проросійських (нехай і еміграційних) сил, так званих «єдинонеділимців», пропонував часопису фінансову підтримку у виданні бюлетеня, натомість прагнув позбавити його проукраїнської сутності. Якраз про небезпеку такого сценарію йдеться в листі Івана Багряного до М. Воскобійника від 7 травня 1955 р. [23, с. 23, 25].

Утім, уже наступного дня, ніби по гарячих слідах цієї теми, І. Багряний захоплено пише на адресу редактора додатка «Ми ще повернемось!»

Михайла Воскобійника: «Ти читав в “УВ” прекрасний лист до того комітету? Яка чудесна річ. От в такому тоні мав би бути увесь бюлетень. Спокійно, розумно, без помий, без пінявості, і б’є в точку... Золота стаття!» [16, с. 23]. Зміст таких листів — підтвердження того, що і часопис, і додаток до нього докладали всіх зусиль, щоб «антиукраїнська лінія» так званого Американського комітету не була втілена в життя. Натомість робили все для того, аби реалізувати зміст рядків з памфлету І. Багряного «Чому я не хочу вертатись до ССРСР?», що, як ми вже згадували, були розміщені на титульній сторінці видання.

Бюлетень «Ми ще повернемось!» варто сприймати як вагомий складник історії часопису й особливий тип додатка «УВ» загальнополітичного характеру, а відомості про нього, які знаходимо в листуванні, — як одне з небагатьох джерел про це видання взагалі.

Ще одна прикмета цього архіву прозирає в тому, що маємо підстави розглядати його й у таких, щонайменше двох, масивах. По-перше, як вагому частину творчості видатного письменника, а по-друге, як помітний складник епістолярного набутку всієї української еміграції, про повернення якого на батьківщину нам варто подбати.

До слова, вже згаданий нами Юрій Шевельов — один з найбільших інтелектуалів українського закордоння, який свого часу дав високу оцінку творчості Івана Багряного [28] і який, демонструючи увагу до епістолярного жанру впродовж усього життя, в одному з листів занотував: «Господи, як усе непросто на цьому світі. І видання, і життя, і смерть...» [24]. І ці рядки напрочуд влучно передають атмосферу місць перебування як авторів листування з І. Багряним, так і самого письменника, зокрема із санаторію в Сант-Блазієні, де він вимушений був лікуватися від набутих у советських в’язницях недуг і звідки йшли у світ його листи.

Загалом топоніміці в архіві листування Івана Багряного належить прикметне місце. І це природно, адже йдеться про розділ науки (ономастики), який за традицією увібрав у себе відомості географічно-адресного характеру, відтак збагачує дослідників інформацією про місця сталого або ж тимчасового перебування адресатів, уводить їх у контекст культурної спадщини української еміграції (наприклад, пресо-, літературо-, журналістикознавства, видавничого руху тощо). Приміром, Михайло Воскобійник, листуючись з І. Багряним, брав участь у творенні часопису, надсилаючи листи із Сиракуз (Нью-Йорк, США), Олекса Гай-Головко дописував з Британської Колумбії (Канада), Улас Самчук спрямовував свої епістоли з Торонто, а Н. Григорів пересилав кореспонденцію не з однієї, а з двох адрес: Брукліна (Нью-Йорк), де жив, і з редакції «Голосу Америки», де працював. Ця нова інформація доповнювала біографії діячів української еміграції, допомагала орієнтуватись у процесі формування українських культурних центрів, що мав місце після Другої світової війни.

Що ж до самого І. Багряного, то, окрім згаданої адреси санаторію в Сант-Блазієні (Шварцвальд), в архіві листів знаходимо ще два топоніми, з якими пов'язане листування письменника, а саме: редакції часопису «УВ», яку він часто зазначав як зворотню адресу, а також хатню адресу, де він мешкав з родиною (цю останню вдалось уточнити зовсім нещодавно завдяки праправнуку літератора і громадського діяча Леону Багряному, який живе в Баварії) [20].

Особливість матеріалів листування, яке ми дослідили, полягає і в тому, що його учасниками були відомі постаті, причому не лише у вимірі еміграції. Серед них, зокрема, голова Мистецького українського руху Улас Самчук, очільник ОУП «Слово» Григорій Костюк, диригент і художній керівник Капели бандуристів ім. Т. Шевченка Григорій Китастих, режисер низки театральних колективів в Австралії й Канаді, актор і педагог Ростислав Василенко, професор історії, університетський викладач Михайло Воскобійник, автор книжок «Острови смерті» та «Українська інтелігенція на Соловках» Семен Підгайний, багатолітній експерт радіо «Свобода» Василь Гришко (в етері виступав під псевдонімом Василь Гринько) та інші творчі особистості, які працювали на авторитет «УВ».

Прикладом того, що участь у творенні часопису брали відомі діячі української культури, скажімо, є лист, надісланий із французького містечка Мужен, від колишнього голови Директорії УНР Володимира Винниченка [7, с. 12], в якому він говорить про намір «дати газеті ряд статей на тему, так би мовити, історичного характеру — тему початків нац[іонально]-державного відродження України доби перед революцією і перших часів революції 1917—1918 рр.». І далі автор обґрунтовує це своє бажання: «Наскільки я можу судити, укр[аїнська] еміграція, а надто Нова, дуже мало поінформована про ту добу, і їй було б і цікаво, і корисно почути слово про неї з уст одного з наочних свідків і навіть учасників у її подіях» [8, с. 14].

У цьому ж листі письменник і політичний діяч, «розуміючи непрості редакційні будні», зазначає: «Скажу одверто: мені було б дуже-дуже сумно, коли б редакція відмовилася надрукувати через непогодження з її деякими тезами. Не тому, що не було б надруковано, а тому, що ця відмова була б тої газети, яку я в українській еміграційній пресі вважаю за щиро демократичну» [6, с. 25].

Відтак співпраця з редакцією часопису цілої когорти відомих постатей, які листувалися з І. Багряним, — одна з особливостей цього архіву. Утім, епістолярна спадщина письменника — це насамперед його голос, його національно-патріотична позиція, присутність на сторінках «УВ» тих ідей і смислів, які вперше з'явилися саме в листах, а вже згодом набули продовження і розвитку в його художній і, можливо, насамперед публіцистичній спадщині. У цьому, до слова, полягає ще одна роль листування як своєрідного випробувача для тих думок і образів, які народилися на рівні листів,

а згодом, ставши на повен зріст, відіграли суттєве значення вже в текстах книжок і статей, відтак були своєрідним посередником між творами письменника різних жанрів або ж офіційно потверджували позицію автора чи його адресатів з того чи того питання.

Особливо важлива роль І. Багряного полягала у справі об'єднання зусиль авторів навколо різних потреб часопису «УВ». Його участь як у матеріальному, так і в ідеологічному загартуванні видання, а також усебічна підтримка тих, хто працював над забезпеченням його змісту, незаперечна. Письменник і журналіст завжди переймався творчим запасом газети. «Змобілізувати людей для праці в “УВ” — надалі це буде моя справа. Так само як і мобілізувати кошти», — задекларує він у листі до Федора Пігідо. Натомість згодом, уже в іншому листі, І. Багрянний продовжує цю тему ще більш емоційно: «Чому взагалі ніхто не підтримує “УВ” матеріалами? Що ви собі, панове, думаєте? Не можу ж я за всіх репрезентувати нашу журналістику в “УВ”! Я написав кілька статей та й роблю перерву. Натисніть на ближчих до вас редакторів і авторів. Або завалиться газета (маю на увазі завал авторитету через зниження актуальності, ударности та якості)» [18, с. 34].

Те, що Іван Багрянний безнастанно дбав про газету, засвідчує й лист, в якому він укотре повертається не тільки до теми забезпечення «УВ» змістовними дописами, а й опікується надійним матеріальним тилом, наголошуючи: «Зараз першочерговою задачею є з усієї сили розвинути кольпортаж “УВ” в Америці і підтримати видавництво й центр в Європі» [13, с. 12—13]. Постановка такого завдання в час, коли основні передплатні сили виїхали до США і Канади (йдеться про другу половину 1940-х), була цілком природною: І. Багрянний докладав надзусиль для того, щоб уквістянська спільнота, залишивши Європу (насамперед ідеться про передплатників газети), й надалі гуртувалася навколо часопису, продовжувала плекати рідне слово й допомагати «УВ», використовуючи досвід минулих Ді-Пі, однак вже з нових, переважно заокеанських адрес. Насамперед ішлося про організацію мережі власних кореспондентів і кольпортерів (представників).

Не забуваймо, що листи І. Багряного — це ж водночас і листи головно-го редактора «УВ», а ще — одне з джерел, з яких черпав своє натхнення сам Багрянний-письменник. Ось, приміром, як він скористався змістом листа Петра Шинкаря, якому пише: «Але сни часом бувають “талановиті”, смислові, гарні, поетичні. Такими є й ті, що Ви навели у своєму листі. І я їх конче десь використаю (це буде плагіат, але зарані прошу Вас не гніватися, якщо я десь ті сни використаю, в якомусь творі). Навіть, може, напишу спеціальну в'язанку найхімерніших, найсимволічніших та найпоетичніших снів, чутих від людей і пережитих самим, давши їм оригінальний заголовок, щось на зразок “Тисячі й однієї ночі”» [10, с. 12—13].

Зауважимо, що одним з найбільш плідних було листування Івана Багряного з Миколою Степаненком. Хронологія цієї, до прикладу, кореспон-

денції така: перший лист — 16 березня 1948-го, останній — 15 січня 1961-го. Отже, епістолярна історія між цими особами, як засвідчує архів, тривала більше тринадцяти років, а це — понад 50 листів, значна частина яких присвячена темі «УВ». Зокрема, в їхньому листовному спілкуванні відбувається обговорення ділових якостей претендентів на посаду очільників редакції на різних етапах її діяльності, проголошується ініціатива будівельного фонду «УВ», йдеться про роль кольпортерів у становленні часопису. Така листовна активність насамперед пояснюється тим, що обидва були чільними діячами в лавах еміграційної УРДП, яка від початку створення газети чи не найбільше опікувалась її існуванням. «УРДП робить велику національну справу», — наголошував Іван Багряний у листі до того ж таки М. Степаненка [14, с. 22]. Таку ж «велику національну справу» вершили й «УВ».

Варто зауважити, що на сторінках архіву ми, так би мовити, віч-на-віч зустрічаємося з наративом «духовної спраги по втраченій Батьківщині», увагу до якого привернув свого часу академік Микола Жулинський, наголосивши: «Кожен з нас повинен повсякчасно гордо і невтомно тримати в руках духовний жезл національного обов'язку — набувати втрачену Батьківщину для себе і для свого ближнього. Бо якщо не набудеш власної Батьківщини, втратиш увесь світ» [2, с. 38].

Важливо, що поруч з темою часопису «УВ» у листуванні присутній доволі широкий контекст громадсько-політичного та культурного життя повоєнної еміграції: від діяльності Української Національної Ради (УНР) і видань громадсько-політичного звучання («Біла книга про чорні справи Кремля»), які з'являлися поза Україною, вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932—1933 рр. у різних куточках планети — до широкої панорами літературно-мистецьких заходів і творення українських культурних центрів спочатку в Західній Європі, а згодом і за океаном.

Інколи листування Івана Багряного нагадує документальний фільм, відзнятий у чорно-білому форматі, зітканий з подій і фактів, де одна з найголовніших ролей належить темі часопису «УВ». Особливо цінною в такій уявній стрічці є хроніка з облаштування (насамперед культурно-політичного, а не лише матеріально-побутового) українців у різних країнах світу. Цікаво, що така тема, присутня в листах архіву, нагадує й рух громадян сучасної України до країн Заходу. Але якщо тоді він стосувався вже переважно повоєнного часу (1945—1950 рр.), то нинішній рух спричинений війною московського режиму супроти незалежної України, яка ще триває. Прикметно й те, що і тоді, і тепер йдеться про перебування сотень тисяч українців на теренах тих самих країн — Австрія, Англія, Німеччина, США, Франція, Швейцарія та ін.

Варто зазначити, що кожен із цих листів має свою, так би мовити, «приватну» історію. На жаль, це історія не тільки «збережень», а і «вtrat». Епістолярний архів І. Багряного мав би бути значно більшим кількісно, та, на

превеликий жаль, значна частина листів, написаних письменником і надісланих адресатам, була втрачена. Ось як про це говорить дослідник української діаспори Олексій Коновал: «Багрянний майже весь час перебував не в дуже сприятливій для літературної творчості чи політичної діяльності атмосфері, зокрема більше місяців у році лікувався в санаторії. Тому з багатьох його листів, писаних із санаторію від руки чи на друкарській машинці, він не залишав собі копії, хоча й листувався з багатьма особами з багатьох континентів. Натомість після смерті осіб, які були активними в громадському чи політичному житті української діаспори й вели кореспонденцію з І. Багряним, через недбальство їхніх родин листи були втрачені...» [4, с. 8].

Нам вдалось уточнити й те, що, окрім листів І. Багряного, в його архівній збірці знайдено вісім листів різних авторів, що написані самому письменнику і політичному діячеві. За винятком уже згаданих листів В. Винниченка, це дві кореспонденції від Уласа Самчука (27 лютого 1946 р. та 15 серпня 1946 р.) [21, с. 23—25] та одна — від Юрія Шевельова (18 січня 1947 р.) [22, с. 24], а також листи інших авторів.

Наукова новизна. Серед матеріалів епістолярного архіву І. Багряного виявлено невідомі раніше відомості з історії часопису «УВ», зокрема листи про низку культурно-організаційних заходів, які становлять нову джерельну базу стосовно функціонування цього видання, систематизовано головні тематичні напрями діяльності газети. Уперше впорядковано найповнішу базу архіву (листи І. Багряного і до нього, включно з біографічними довідками про адресатів).

Висновки. Таким чином, ми встановили загальну кількість листів епістолярного архіву І. Багряного, місця їхнього зберігання, уточнили тематичну розмаїтість матеріалів, які стосуються часопису «УВ», імена працівників редакції, принципи кадрової політики та інші особливості редакційної політики видання, яке проіснувало 55 років (1945—2000). Одним з підсумків нашого дослідження стала підготовка до друку (разом із видавництвом «Фоліо») листування Івана Багряного, яке щойно (2024 р.) побачило світ у прифронтовому (на час видання) Харкові.

Працюючи з архівом відомого письменника і публіциста, нам вдалось з'ясувати, що його епістолярна спадщина зберігається, зокрема, в архіві УРДП — Фондації ім. І. Багряного в УВАН (США), приватному архіві Ол. Коновала та за деякими іншими адресами і загалом становить 613 листів. З них 34 — листи до різних організацій та установ, які можна назвати «офіційним листуванням» (наприклад, «До представників українських партій в УНРаді», «До головної управи ДОБРУСу в Аргентині», «До всіх членів УРДП...» тощо), а решта 579 — це листи І. Багряного адресатам з різних куточків планети (Австралія, Канада, Аргентина, США, Англія та ін.). Однак навіть беручи до уваги те, що заадресовані вони конкретним персоналіям і подеколи таки містять відомості про особисте життя письменника

і публіциста (приміром, лікування в шпиталі, згадки про дружину і дітей — сина Нестора і доньку Роксолян, повідомлення про перебування в советських в'язницях у 1930-ті тощо), віднести їх до категорії «приватних» немає підстав. Річ у тім, що зміст майже кожного із цих листів виходить за межі приватного життя письменника і стосується справ громадсько-політичних, які відповідають тогочасній добі й присвячені різним аспектам життя української політичної еміграції, де однією з головних є тема української преси поза Україною, зокрема часопису «УВ».

Серед тем матеріалів, які нам вдалося простежити в листах, зокрема, такі: роль часопису у формуванні громадсько-політичного й культурного життя повоєнної еміграції, дискурс незалежної України в діяльності Української Національної Ради, одним з лідерів якої був І. Багряний, вирішення кадрових проблем редакції, створення серед читачів газети будівничого фонду задля збереження часопису та цілого комплексу інших заходів, що були спрямовані на 55-річне утривавлення легендарного видання. Загалом маємо підстави зробити висновок, що сторінки часопису були вагомим джерелом у формуванні національної ідентичності в колі української еміграції після Другої світової війни.

Водночас листування Івана Багряного — важлива сторінка подробиць з історії «УВ», іще один зразок подорожі глибинами часу в українській культурі, де листи є свідками і своєрідним літописом того періоду. Епістолярний архів відомого письменника підтверджує, що оповідь про це видання, зафіксована в рядках листів, — суттєве джерело нової інформації, яка окреслює контури боротьби за державність, національну ідентичність і є підтвердженням того, що, oprіч спогадів, щоденників, саме епістолярна спадщина є тим інформаційним масивом, який допомагає чітко визначити, за словами Івана Багряного, «лінію газети» і нагадує нам про ту роль видання, яку важко назвати другорядною або ж переоцінити, адже йдеться про своєрідний звіт для історії, що його складали у скрутних умовах, огорнуті спрагою боротьби за державність, численні автори газети.

Опрацьовуючи листи Івана Багряного та його адресантів у контексті діяльності часопису «УВ», ми водночас отримуємо можливість знайомства читачів не тільки з подробицями редакційного життя одного з найзнаніших періодичних видань української еміграції, а й з цілою когортою відомих імен українського закордоння, про які в Україні ще не мовлено останнього слова, зокрема з Володимиром Винниченком, Юрієм Лавріненком, Уласом Самчуком, Григорієм Костюком, Іваном Дубинцем, Семеном Підгайним та іншими знаковими постатями діаспори, зосібна тими, хто свого часу пройшов шлях заслань і арештів, а згодом, уже в еміграції, творив плацдарм боротьби, насамперед інформаційний, за незалежну Україну. Частка такого чину — в рядках листів, які ми розглянули, а саме тих, які досі зберігаються в архівних анналах і таким чином є стимулом для подальшого вивчення.

86 СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. «До вас я маю особливу симпатію...» Листи Григорія Костюка до Олекси Ізарського: 1955—1995 / упоряд. О.П. Ротач. Полтава : Дивосвіт, 2019. 292 с. +14 іл.
2. Жулинський Микола. Духовна спрага по втраченій батьківщині. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2000. С. 38.
3. Забужко Оксана, Шевельов Юрій. Вибране листування на тлі доби : 1992—2002. Київ : Комора, 2013. 500 с.
4. Коновал О. Дещо про І. Багряного, його творчість та листування // Багрянний І. Листування. Том 1. Київ : Смолоскип, 2002. С. 5—8.
5. Коновал О. З листування Івана Багряного. Українські вісті. 1996. 29 верес.
6. Лист Володимира Винниченка до Івана Багряного за 12 грудня 1950 р. Приватний архів Ол. Коновала. Форт Маерс. США. Скринька 3. Док. 4. С. 25.
7. Лист Володимира Винниченка до Івана Багряного за 12 грудня 1950 р. Архів УРДП — Фондації ім. І. Багряного в УВАН. Скринька 3. Док. 3. С. 12.
8. Лист Володимира Винниченка до Івана Багряного за 12 грудня 1950 р. Архів УРДП — Фондації ім. І. Багряного в УВАН. Скринька 3. Док. 3. С. 14.
9. Лист І. Багряного до В. Бендера за 15 серпня 1956 р. Архів УРДП — Фондації ім. І. Багряного в УВАН. Нью-Йорк. Скринька 5. Док. 15. С. 2—21.
10. Лист Івана Багряного до Петра Шинкаря за 20 серпня 1957 р. Архів УРДП — Фондації ім. І. Багряного в УВАН. Скринька 4. Док. 4. С. 12—13.
11. Лист Івана Багряного до Віталія Бендера за 15 серпня 1956 р. Архів УРДП — Фондації ім. І. Багряного в УВАН. Нью-Йорк. Скринька 5. Док. 15. С. 22.
12. Лист Івана Багряного до Дмитра Андрієвського за 14 листопада 1958 р. Архів УРДП — Фондації ім. І. Багряного в УВАН. Скринька 5. Док. 10. С. 16—17.
13. Лист Івана Багряного до Миколи Степаненка за 28 грудня 1949 р. Приватний архів Ол. Коновала (США). Зшиток 3. С. 12—13.
14. Лист Івана Багряного до Миколи Степаненка за 6 листопада 1954 р. Архів УРДП — Фондації ім. І. Багряного в УВАН. Скринька 3. Док. 3. С. 22.
15. Лист Івана Багряного до Михайла Воскобійника за 7 липня 1955 р. Приватний архів Ол. Коновала. Флорида, США. Зшиток 2. С. 23.
16. Лист Івана Багряного до Михайла Воскобійника за 8 травня 1955 р. Приватний архів Ол. Коновала. Зшиток 2. Док. 2. С. 23.
17. Лист Івана Багряного до Петра Волиняка за 17 жовтня 1954 р. Архів УРДП — Фондації ім. І.Багряного в УВАН. Скринька 5. Док. 12. С. 23.
18. Лист Івана Багряного до Федора Пігідо за 17 квітня 1956 р. Приватний архів Ол. Коновала. Форт Маерс. США. Зшиток 2. С. 34.
19. Лист Івана Багряного до Федора Пігідо за 8 липня 1954 р. Архів УРДП — Фондації І. Багряного в УВАН. Нью-Йорк. Скринька 4. Док. 4. С. 11—12.
20. Лист праправнука Івана Багряного Леона Багряного (Leon Bahryany) з Німеччини в Україну до Сергія Козака за 2 жовтня 2024 р. Приватний архів автора статті.
21. Лист Уласа Самчука Івану Багряному за 27 лютого 1946 р.; лист Уласа Самчука Івану Багряному за 15 серпня 1946 р. Архів УРДП — Фондації ім. І. Багряного в УВАН. Скринька 4. Док. 4. С. 23—25.
22. Лист Юрія Шереха (Шевельова) за 18 січня 1947 р. Архів УРДП— Фондації ім. І. Багряного в УВАН. Скринька 2. Док. 3. С. 24.
23. Листи Івана Багряного до Михайла Воскобійника за 7 травня і 19 червня 1955 р. Архів УРДП — Фондації ім. І. Багряного в УВАН. Скринька 4. Док. 3, 5. С. 23, 25.

24. Листи Юрія Шевельова до Олекси Ізарського / упоряд. М. Степаненко. Полтава : Шевченко Р.В., 2014. 385 с.
25. Наєнко Михайло. Листування — плюс. Київ : ФОП Самченка А.М, 2024. 356 с.
26. Сембай-Галицька О. Весна на віки. Листи Є. Маланюка : з нашої переписки 1953—1968. Детройт (США), 1997. 243 с.
27. Стех М.-Р. Вікно у будні культуротворення (Листи І. Костецького до Ю. Лавріненка). Київська Русь. Літературно-критичний часопис. Захід. 2008. С. 106—155.
28. [Шевельов Юрій про Івана Багряного]. Багряний Іван Павлович (1906—1963). До 25-річчя відзначення (посмертно) Державною премією України ім. Т.Г. Шевченка (Виставка у школі, коледжі, університеті). Київ : ЛітУкраїна книжкова; УкрВид-Спілка ім. І. Багряного, 2017. 24 с.

Отримано 21 жовтня 2024 р.

REFERENCES

1. “Do vas ya maiu osoblyvu sympatiiu...” Lysty Hryhoriia Kostiuka do Oleksy Izarskoho: 1955—1995 [“I have a special sympathy for you...” Letters of Hryhoriia Kostiuk to Oleksa Izarskyi: 1955—1995] / O.P. Rotach (Comp.). Poltava, 2019. 292 p. +14 ill. [In Ukrainian].
2. Zhulynskiy Mykola. Dukhovna spraha po vtrachenii batkivshchyni [Spiritual thirst for the lost homeland]. Kyiv, 2000. P. 38. [In Ukrainian].
3. Zabuzhko Oksana, Shevelov Yurii. Vybrane lystuvannia na tli doby: 1992—2002 [Selected correspondence against the background of the day: 1992—2002]. Kyiv, 2013. 500 p. [In Ukrainian].
4. Konoval O. Deshcho pro I. Bahrianoho, yoho tvorchist ta lystuvannia [Something about I. Bahrianyi, his work and correspondence] // Bahrianyi I. Lystuvannia [Bahrianyi I. Correspondence]. Vol. 1. Kyiv, 2002. Pp. 5—8. [In Ukrainian].
5. Konoval O. Z lystuvannia Ivana Bahrianoho [From the correspondence of Ivan Bahrianyi]. *Ukrainski Visti* [Ukrainian News]. 1996. September, 29. [In Ukrainian].
6. Lyst Volodymyra Vynnychenka do Ivana Bahrianoho za 12 hrudnia 1950 r. [Letter from Volodymyr Vynnychenko to Ivan Bahrianyi dated December 12, 1950]. Private archive of Ol. Konoval. Fort Myers. USA. Box 3. Doc. 4. P. 25. [In Ukrainian].
7. Lyst Volodymyra Vynnychenka do Ivana Bahrianoho za 12 hrudnia 1950 r. [Letter from Volodymyr Vynnychenko to Ivan Bahrianyi dated December 12, 1950]. Archive of the URDP (Ukrainian Revolutionary Democratic Party) — Foundation named after I. Bahrianyi at UVAN (Ukrainian Free Academy of Sciences). Box 3. Doc. 3. P. 12. [In Ukrainian].
8. Lyst Volodymyra Vynnychenka do Ivana Bahrianoho za 12 hrudnia 1950 r. [Letter from Volodymyr Vynnychenko to Ivan Bahrianyi dated December 12, 1950]. Archive of the URDP (Ukrainian Revolutionary Democratic Party) — Foundation named after I. Bahrianyi at UVAN (Ukrainian Free Academy of Sciences). Box 3. Doc. 3. P. 14. [In Ukrainian].
9. Lyst I. Bahrianoho do V. Bendera za 15 serpnia 1956 r. [Letter of I. Bahrianyi to V. Bender dated August 15, 1956]. Archive of the URDP (Ukrainian Revolutionary Democratic Party) — Foundation named after I. Bahrianyi at UVAN (Ukrainian Free Academy of Sciences). New York. Box 5. Doc. 15. Pp. 20—21. [In Ukrainian].
10. Lyst Ivana Bahrianoho do Petra Shynkaria za 20 serpnia 1957 r. [Letter from Ivan Bahrianyi to Petro Shynkar dated August 20, 1957]. Archive of the URDP (Ukrainian

- Revolutionary Democratic Party) — Foundation named after I. Bahrianyi at UVAN (Ukrainian Free Academy of Sciences). Box 4. Doc. 4. Pp. 12—13. [In Ukrainian].
11. Lyst Ivana Bahriano do Vitaliia Bendera za 15 serpnia 1956 r. [Letter of Ivan Bahrianyi to Vitalii Bender dated August 15, 1956]. Archive of the URDP (Ukrainian Revolutionary Democratic Party) — Foundation named after I. Bahrianyi at UVAN (Ukrainian Free Academy of Sciences). New York. Box 5. Doc. 15. P. 22. [In Ukrainian].
 12. Lyst Ivana Bahriano do Dmytra Andriievskoho za 14 lystopada 1958 r. [Letter from Ivan Bahrianyi to Dmytro Andriyevskiy dated November 14, 1958]. Archive of the URDP (Ukrainian Revolutionary Democratic Party) — Foundation named after I. Bahrianyi at UVAN (Ukrainian Free Academy of Sciences). Box 5. Doc. 10. P. 16—17. [In Ukrainian].
 13. Lyst Ivana Bahriano do Mykoly Stepanenka za 28 hrudnia 1949 r. [Letter from Ivan Bahrianyi to Mykola Stepanenko dated December 28, 1949]. Private archive of Ol. Konoval (USA). Notebook 3. Pp. 12—13. [In Ukrainian].
 14. Lyst Ivana Bahriano do Mykoly Stepanenka za 6 lystopada 1954 r. [Letter from Ivan Bahrianyi to Mykola Stepanenko dated November 6, 1954]. Archive of the URDP (Ukrainian Revolutionary Democratic Party) — Foundation named after I. Bahrianyi at UVAN (Ukrainian Free Academy of Sciences). Box 3. Doc. 3. P. 22. [In Ukrainian].
 15. Lyst Ivana Bahriano do Mykhaila Voskobiinyka za 7 lypnia 1955 r. [Letter from Ivan Bahrianyi to Mykhailo Voskobiynyk dated July 7, 1955]. Private archive of Ol. Konoval. Florida, USA. Notebook 2. P. 23. [In Ukrainian].
 16. Lyst Ivana Bahriano do Mykhaila Voskobiinyka za 8 travnia 1955 r. [Letter from Ivan Bahrianyi to Mykhailo Voskobiynyk dated May 8, 1955]. Private archive of Ol. Konoval. Notebook 2. Doc. 2. P. 23. [In Ukrainian].
 17. Lyst Ivana Bahriano do Petra Volyniaka za 17 zhovtnia 1954 r. [Letter from Ivan Bahrianyi to Petro Volyniak dated October 17, 1954]. Archive of the URDP (Ukrainian Revolutionary Democratic Party) — Foundation named after I. Bahrianyi at UVAN (Ukrainian Free Academy of Sciences). Box 5. Doc. 12. P. 23. [In Ukrainian].
 18. Lyst Ivana Bahriano do Fedora Pihido za 17 kvitnia 1956 r. [Letter from Ivan Bahrianyi to Fedir Pihido dated April 17, 1956]. Private archive of Ol. Konoval. Fort Myers. USA. Notebook 2. P. 34. [In Ukrainian].
 19. Lyst Ivana Bahriano do Fedora Pihido za 8 lypnia 1954 r. [Letter from Ivan Bahrianyi to Fedir Pihido dated July 8, 1954]. Archive of the URDP (Ukrainian Revolutionary Democratic Party) — Foundation named after I. Bahrianyi at UVAN (Ukrainian Free Academy of Sciences). New York. Box 4. Doc. 4. Pp. 11—12. [In Ukrainian].
 20. Lyst praprapnuka Ivana Bahriano Leona Bahriano (Leon Bahrianyi) z Nimechchyny v Ukrainu do Serhii Kozaka za 2 zhovtnia 2024 r. [Letter from Ivan Bahrianyi's great-great-grandson, Leon Bahrianyi, from Germany to Ukraine to Serhii Kozak, dated October 2, 2024]. Private archive of the author of the article. [In English].
 21. Lyst Ulasa Samchuka Ivanu Bahrianomu za 27 liutoho 1946 r.; lyst Ulasa Samchuka Ivanu Bahrianomu za 15 serpnia 1946 r. [Ulas Samchuk's letter to Ivan Bahrianyi dated February 27, 1946; letter of Ulas Samchuk to Ivan Bahrianyi dated August 15, 1946]. Archive of the URDP (Ukrainian Revolutionary Democratic Party) — Foundation named after I. Bahrianyi at UVAN (Ukrainian Free Academy of Sciences). Box 4. Doc. 4. P. 23—25. [In Ukrainian].
 22. Lyst Yurii Sherekha (Sheveliova) za 18 sichnia 1947 r. [Letter of Yurii Sherekh (Sheveliov) dated January 18, 1947]. Archive of the URDP (Ukrainian Revolutionary Demo-

- cratic Party) — Foundation named after I. Bahrianyi at UVAN (Ukrainian Free Academy of Sciences). Box 2. Doc. 3. P. 24. [In Ukrainian].
23. Lysty Ivana Bahrianoho do Mykhaila Voskobiynka za 7 travnia i 19 chervnia 1955 r. [Letters from Ivan Bahrianyi to Mykhailo Voskobiynk dated May 7 and June 19, 1955]. Archive of the URDP (Ukrainian Revolutionary Democratic Party) — Foundation named after I. Bahrianyi at UVAN (Ukrainian Free Academy of Sciences). Box 4. Doc. 3, 5. P. 23, 25. [In Ukrainian].
 24. Lysty Yurii Shevelova do Oleksy Izarskoho [Yurii Sheveliov's letters to Oleksa Izarskyi] / M. Stepanenko (Comp.). Poltava, 2014. 385 p. [In Ukrainian].
 25. Naienko Mykhailo. Lystuvannia — plus [Correspondenceis a plus]. Kyiv, 2024. 356 p. [In Ukrainian].
 26. Sembai-Halytska O. Vesna naviky. Lysty Ye. Malaniuka: z nashoi perepysky 1953—1968. [Spring forages. Letters of Ye. Malaniuk: from our correspondence 1953—1968]. Detroit, USA, 1997. 243 p. [In Ukrainian].
 27. Stekh M.-R. Vikno u budni kulturotvorennia (Lysty I. Kostetskoho do Yu. Lavrynenka). [A window into the weekdays of cultural creation (Letters of I. Kostetskyi to Yu. Lavrynenko)]. *Kyivska Rus. Literaturno-krytychnyi chasopys. Zakhid* [Kyivan Rus. Literary and critical magazine. West]. 2008. Pp. 106—155. [In Ukrainian].
 28. [Shevelov Yurii pro Ivana Bahrianoho]. Bahrianyi Ivan Pavlovych (1906—1963). Do 25-richchia vidznachennia (posmertno) Derzhavnoiu premiieiu Ukrainy im. T.H. Shevchenka (Vystavka u shkoli, koledzhi, universyteti). [Bahrianyi Ivan Pavlovych (1906—1963). To the 25th anniversary of being awarded (post humously) the State Prize of Ukraine named after T.H. Shevchenko (Exhibition at school, college, university)]. Kyiv, 2017. 24 p. [In Ukrainian].

Received on October 21, 2024

Serhii Kozak

T. Shevchenko Institute of Literature
of National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

ORCID: 0000-0002-5849-9612

E-mail: detr19411@gmail.com

“UKRAINIAN NEWS” NEWSPAPER IN EPISTOLARY HERITAGE
OF IVAN BAHRIANYI (FROM ARCHIVE OF LETTERS OF WRITER
AND PUBLIC-POLITICIAN FIGURE: 1945—1963)

The goal of the article is to analyze the content of documents from the epistolary archive of the writer and public-politician Ivan Bahrianyi (1906—1963) as a source from the history of the newspaper “Ukrainian News” (1945—2000), which was published in Germany and the USA for 55 years in order to deepen the information about this emigration publication and determine its problem-thematic directions, as well as to increase the circle of those personalities who cooperated with the newspaper in the state or outside it. As for the **methodology**, the research is based on the methods of historical-scientific analysis, systematization, biographical, chronological, as well as source and textological methods of studying archival documents, which in turn made it possible to determine their informational structure and content. **Scientific novelty**. Among the materials of the epistolary archive of I. Bahrianyi,

previously unknown information on the history of the newspaper “Ukrainian News” was discovered, in particular, letters about a number of cultural and organizational events, which constitute a new source base for the functioning of this publication, the main thematic areas of the newspaper’s activity were systematized. For the first time, the most complete base of the archive has been organized (letters of I. Bahrianyi and to him, including biographical information about the addressees). **Conclusions.** Based on the analysis of the content of the documents of the epistolary archive, which relate to the newspaper “Ukrainian News”, it was possible to reproduce little-known facts from the history of the publication as one of the main participants of the Ukrainian press movement in Europe after World War II, to systematize letters with materials about the newspaper (creation of a chronological list of letters, determination of their number, biographical references of addressees, reconstruction of a number of events and facts from the history of the publication (in particular, about the supplement to the newspaper “We will return!”), determine its role and place in the process of formation of national identity in the circle of Ukrainian emigration.

Key words: archive of Ivan Bahrianyi, letters, “Ukrainian News”, epistolary heritage, newspaper.

<https://doi.org/10.15407/rksu.38.91>
УДК 27-47](438+477.8)"11/12":[930.2:003.072]

Viacheslav Korniienko

National Conservation Area “St. Sophia of Kyiv” (Kyiv, Ukraine)

ORCID: 0000-0002-0670-9382

E-mail: v.korniienko.1979@gmail.com

Liudmyla Hnatenko

V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

ORCID: 0000-0001-5287-0081

E-mail: gnatenko.manus@gmail.com

Viktor Moisiienko

Zhytomyr Ivan Franko State University (Zhytomyr, Ukraine)

ORCID: 0000-0002-3513-1807

E-mail: v.moisiyenko@ukr.net

**SCRIBES OF ANCIENT
UKRAINIAN VIENNA OCTOECHOS:
TOWARDS ACTUALIZATION OF ISSUE**

The purpose of the study is to identify the scribes who worked on the creation of the Old Ukrainian Codex of Vienna (kept in the Austrian National Library, Vindob. Slav. 37). **The methodological foundations** of the study are based on the principles of historicism, scientific objectivity, and systematicity; the applied codicological, paleographic, and linguistic methods and a special methodology for analysing marginal records helped to obtain the latest data and critically analyse the previously obtained data, and allowed to systematically present information about the scribes of the Vienna Octoechos and the texts they wrote. **The novelty of the work** is due to the systematic multidisciplinary identification of the scribes of the Vienna Octoechos. For the first time, based on the results of a codicological and paleographic study of the writing, spelling, and language of the main part of the manuscript, marginal texts, and 121 records, nine scribes, the boundaries of their work, and, with a certain probability, the names of individuals have

Cite: Korniienko, Viacheslav, Hnatenko, Liudmyla, & Moisiienko, Viktor (2025). Scribes of ancient Ukrainian Vienna Octoechos: towards actualization of issue. *Manuscript and Book Heritage of Ukraine*, 3 (38), 91—107. <https://doi.org/10.15407/rksu.38.091>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

been identified. The correctness of the attribution of the texts written by the scribes has been proved, which made it possible to clarify the dating of various parts of the codex. **Conclusions.** The Vienna Octoechos — a prominent ancient Ukrainian (Galician-Volyn) monument from the princely period — is a special convolute codex of the late 12th — early 15th centuries. The problem of the need for a new identification of the scribes of the Vienna Octoechos has not been raised before due to the established opinion in science that the manuscript was mainly worked on by two anonymous scribes. Our newest data show that different generations of scribes, probably nine scribes, were involved in the creation of the codex: five scribes worked on the main text — two scribes of the late 12th and early 13th centuries (most of the text was probably written by Petro) and three scribes who later supplemented the texts of the lost notebooks; three scribes worked on the texts in the margins (one of them is probably Polkoo), and another scribe wrote the title of the book and the text on the insert. Further research in this direction will contribute to a greater argument about the number of scribes of the codex.

Key words: Octoeuch, codex, Church Slavonic of the Old Ukrainian (Galician-Volynian) edition, scribe, uncial writing, marginal texts.

The relevance of the research topic is due to the importance of solving the latest problem of identifying the scribes of the Vienna Octoechos, which is written on parchment in the Church Slavonic language of the Old Ukrainian (Galician-Volynian) edition, kept in the Austrian National Library, Vindob. Slav. 37. This problem has not been raised before, due to the established scholarly opinion that only a few anonymous scribes worked on the codex. Resolving this issue is important for the codification of an uncertainly localised and undated monument, such as the manuscript. Research in this area of the outstanding manuscript, the return from oblivion of its scribes, whose efforts created it, is important for Ukrainian history, religion, culture, for the study of writing centres and the development of bookkeeping in the ancient national ethnic territories.

Analysis of research and publications. The Vienna Octoechos has been studied for more than 200 years, but the most important questions about its attribution remain ambiguous resolved and insufficiently studied. Scholars have not agreed on the final dating of the codex, nor have they established the number of scribes who worked on the main text of the manuscript and marginal texts, nor have they attempted to identify the names of the scribes. The codex became more accessible for scientific research when it was acquired by the Vienna Court Library (now the Austrian National Library) after the death of its owner Johann Alois Hanke von Hankenstein († 25 March 1806), who was also its first researcher [1] and provided the codex for study by professional scholars. Since then, the codex has acquired a significant historiography [2; 2a]. The study of the codex has changed dramatically only in our time with its digitisation and the first facsimile edition, which was published in Ukraine in autumn 2019 by the Kyiv publishing house “Horobets”, accompanied by a research part [3—6]. The website of the Austrian National Library contains a digital electronic copy of the

manuscript (URL: <http://data.onb.ac.at/rec/AC14375711>) and its Kyiv facsimile edition (URL: <http://data.onb.ac.at/rec/AC15686221>); unfortunately, the books are not freely available.

Until recently, the issue of identifying the scribes of the Vienna Octoechos has not been systematically addressed by researchers. Most scholars paid attention to the attribution of the time of writing and the study of the main part of the codex, written in the statutory script, and less attention was paid to marginal texts. Thus, in 1841, S. Stroiev attributed the manuscript to the 13th century, and considered the texts written in cinnabar in the margins to be younger in time, respectively written by another scribe [7, p. 52—55]. In 1882, G. Voskresenskyi, dating the codex to the 13th and 14th centuries, for the first time distinguished the handwritings of two scribes and noted that on fols. 203—240, the second handwriting is not as clear and the uncial is not as large; perhaps the second scribe later made cinnabar marginalia in the margins of the sheets, because the handwriting of these parts is very similar [8, p. 37]. S. Smal-Stotskyi, who was the first to thoroughly study the codex in 1886, dated the main part of the manuscript to the 13th century, texts in the margins to the 14th century, and texts on two sheets pasted at the beginning of the manuscript to the 15th century. The scholar was the first to observe that the paleographic and linguistic features are close to the Dobrylo Gospel of 1164, and thus the book is of Galician-Volynian origin. He also published individual texts written by different scribes, and planned a special paleographic study, which was not carried out [9]. The authoritative opinion of these scholars was used by their followers. Significant works appeared in the late 1990s by J. Zapasko and V. Liubashchenko, who date the codex to the late 12th and early 13th centuries in their archaeographic description, and also distinguish the uncial in two handwritings in its ancient part. V. Liubashchenko notes texts added in wide margins in small uncial, and Sunday stichera for 8 voices attributed in the first half of the 15th century by the senior semiuncial, as well as numerous marginalia records dating from the end of the 13th — first half of the 15th century [10, p. 218; 11, p. 79—80]. The work done by A. Khmelevska (in a number of articles), O. Zholobov, and H. Molkova in joint collaboration on the electronic edition of the text of the Vienna Octoechos on the basis of the Manuscript Internet platform enabled scholars to narrow the dating of the manuscript to the early 13th century. However, attention is mainly paid to the main text, which, according to the researchers, was worked on by two scribes: the first on fols. 1—202b., 241—290b., and the second on fols. 203—240 [12; 13; 14, p. 321—322]. In this, the scholars followed H. Voskresenskyi and did not conduct their own handwriting analysis of the text to determine the number of scribes, in particular the texts of the insertion of fols. 203—240, in which more than one scribe participated. They also note that the marginalia were made by another scribe in the 14th century. Although the results obtained by the scientists in their 2019 work are new and important, they are general in terms of the graphic and

orthographic features of the main text of the manuscript, inaccurate in terms of the scribes and, accordingly, in terms of the paleographic and orthographic features of the texts they wrote. In his work of 2019—2020, A. Turilov tends to date the main text of the manuscript and the liturgical texts in the margins and the Menologium to the end of the 13th century, and possibly the last quarter of the 13th — early 14th century, emphasising that it is likely that the main and marginal parts of the Vienna Octoechos are contemporary with each other [15, pp. 293, 294—295, 296]. The scientist radically changed his position on the dating of the codex, which he had previously made in 2005: the main text dates back to the early 13th century, the textual additions in the margins — to the late 13th — early 14th century and the first half of the 15th century [16]. In 2021, more attention was paid to this issue in an international collective monograph, with the participation of Ukrainian and Austrian scholars, “The Vienna Octoeuch. Codex Vindobonensis Slavicus 37 / Studies”, with the latest attribution of the time of writing of the codex by L. Hnatenko, its linguistic features by V. Moisiienko, and marginal records by V. Korniienko [17—20].

In solving the problem of identifying the scribes of the Vienna Octoeuch and the texts they wrote, the authors of this article analytically combined their previously acquired scientific data and obtained new reasoned results. This made it possible to take a systematic approach to this issue, which is presented below.

Summary of the main material. The manuscript received its modern name “The Vienna Octoechos” at the place of storage in Vienna, in the Austrian National Library. It is also commonly known, mainly in the West, as the Hankenstein Codex, as it belonged to Johann Alois Hanke von Hankenstein (1751—1806), a well-known bibliophile and collector, amateur researcher. The Vienna Octoeuch originates from Galicia-Volynia and is an extremely valuable ancient Ukrainian book, which is connected to the princely period of Rus-Ukraine by religious and written traditions. It is a kind of convolute codex [21] (as discussed below, when considering the dating of its parts). It is a 2° manuscript, 279 × 205 mm in size, consisting of two paper sheets inserted later to replace the faded text and 289 parchment sheets of good quality. The artistic design of the manuscript is simple, typical of the time of its composition. The main text opens with an initial polychrome teratological background made by a cinnabar: a wickerwork of two snakes and plants, with stylised flowers in the middle and sides. There are numerous capital initials of different periods of Old Byzantine, Balkan, and teratological types. The manuscript is written in various types of script, cinnabar, and dark brown ink. The large side margins of the pages were intended for writing additional texts necessary for worship, which was done later. The state of preservation of the manuscript is satisfactory, in line with its age. The main ancient text is well preserved, while the texts in the margins suffered more. The manuscript is in a 15th—century frame. For a description of the manuscript, see [9—11; 18]. The monument belongs to the oldest type of liturgical collections of mixed composi-

tion, which were quite popular in Rus-Ukraine from the earliest written period. At the same time, it has a general homogeneity of content, despite the different time of appearance of the main and marginal texts.

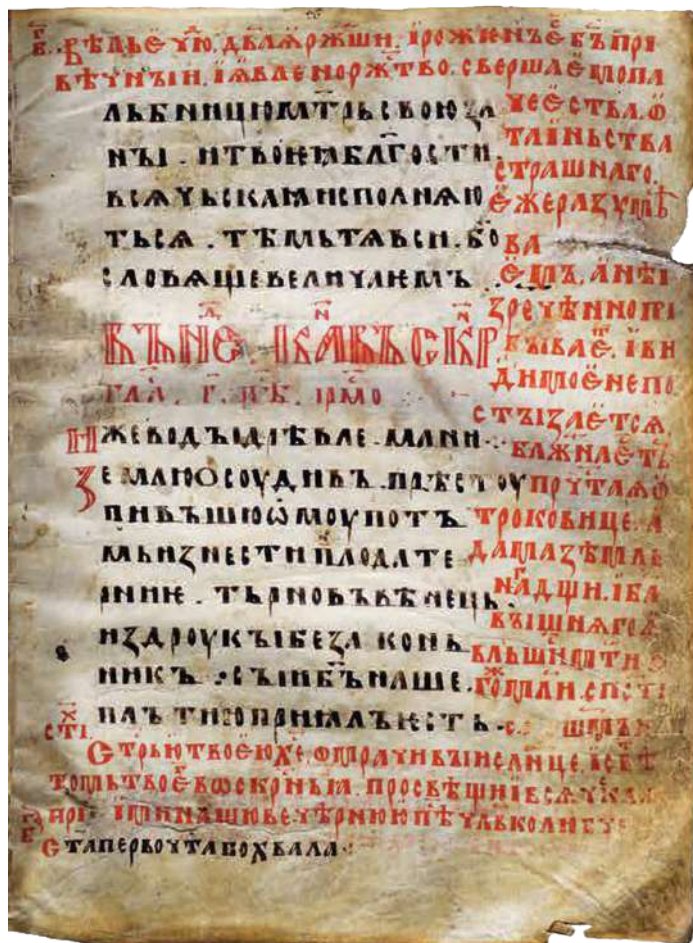
Our study of the manuscript, working with the original (V. Moisiienko) and a digital copy (L. Hnatenko, V. Korniienko), allowed us to identify many more scribes of the main text and marginalia in the margins, as has been proposed in Slavic studies devoted to the analysis of this manuscript. Most researchers distinguish three differently dated parts of the codex, which are dated accordingly: the oldest part of the codex is dated to the 12th / 13th century, the later inscribed texts in the margins to the 14th century, and the first two leaves to the 15th century.

We have established that the oldest part is actually the main text, on fols. 1—202b., 241—290b. (canons, apostolic, gospel readings, kontakia) — was most likely written by two scribes, in our study we mark this part as *Text I*; apparently, later it was rewritten by three scribes, the texts on folios 203—240 (apostolic, gospel readings) are marked as *Text II*; the newer part, the texts of which are inscribed by three scribes in the margins of separate leaves (Steps, Sittings, Stichy, Stichyra, Canons, and Menologium), are labelled *Text III*; and the newest part, the text of which is written by one scribe on two insertion leaves, is labelled *Text IV*.

Text I of the late 12th — beginning of the 13th century or early 13th century (fols. 1—202b., 241—290b.) — the main text of the manuscript is written in large, clear uncial of various sizes. The work was supervised by a scribe who wrote most of the texts; the handwriting of the second scribe is more distinct on fols. 158b.—202b. We believe that it could have been the scribe Petro (see Ill. 1), based on the marginalia with a prayerful appeal, which mentions a person named Peter: «ПОМОЗИ ГН РВВУ СВОЕМОУ ПЕТРОВИ» (on the upper margin of folio 279b.), whose handwriting is similar to other marginalia of this scribe [20, p. 179]. This scribe could have made an entry in the margin of fol. 289b., which repeats the entire text of the first eight lines of the main text and was made before the appearance of the main text: «ІАКО ДГНА ВОДИМЪ НА [Z]Δ[CO]ΛΤΗΝΥЄ БЗИ [Χ]ΒΑ ΜΓΗЦЄ И БΛΓΟ[Π]ΡΗΔΤΗΝΑ ВСΕΧЪ [T]ВОРЦЮ ЖЪРТВА [Π]ΡΙΝΕСЕНА БЗИ ΠΡΥΤΟЄ ТВОЄ ΤΒΛΟ ΙЄГО ЖЄ [Π]ΡΙΛΕЖНО МОЛИ СПΕΤИ [Δ]ΟΥША НАША». According to our observations [18, p. 42], the writing graphics of this marginalia are very similar to the prayer record of the graffiti of St. Sophia Cathedral in Kyiv, which were studied and dated by V. Korniienko: “According to the form of writing β, γ and π with a protrusion from above, μ and λ with upper serifs, a straight ρ with a loop with an upward angle, and a straight ρ with a loop with an upward angle, the graffiti is most likely to be dated within the mid—12th to first quarter of the 13th century”. Interestingly, the record indicates that «Ϛ[ε ψ](Δ)λ[ζ] ΠЕТРЪ» [22, p. 110, graffiti No. 190 i 190a, table CXXXVII].

Text I is generally well transcribed, although with a considerable number of errors and corrections and probably with the least deviations from the protograph:

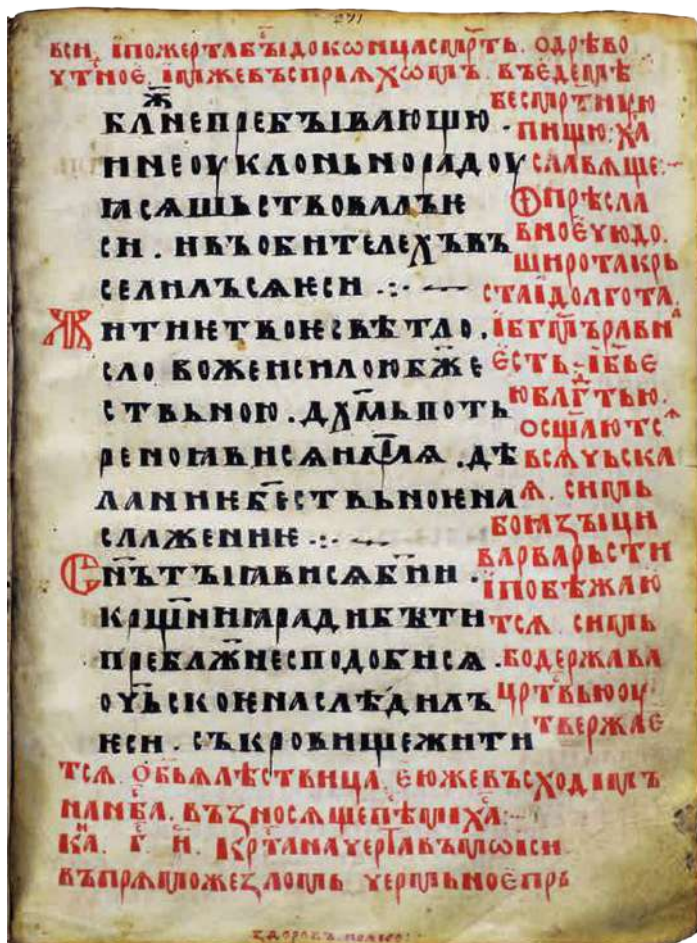
1) The iotated letters ѡ, ѣ for the transmission of the diphthongs [ѡa], [ѣe] were used relatively consistently at the beginning of a word and after vowels in

III. 1. Vienna Octoeuch, main text, probably in the handwriting of scribe Petro, fol. 26

Old Ukrainian monuments. In the studied monument in *Text I*, the letters *я* and *є* are present in these positions: *учѣннѣ* 265b., *прѣчѣга* 86b., *знамѣнныѣми* 177b. etc.; *ѡбновѣнныѣ* 4b., *сучетѣемь* 85, *твоюю* 133b., *имѣнныѣ* 212, *єсть* 146b., *югда* 238, *юго* 252 etc. The marking [’a] after a consonant is almost consistently marked with *а*, there are isolated cases with *ѣа* 259b.; *є* — there is a wide one, except for capital letters, attested only once — *єдема* 8, but apparently corrected later. V. Shchepkin emphasised that in the second half of the thirteenth century there are manuscripts where the use of the signs *я* — *ѣ*, *є* — *ѣѣ* is already standardised, but *оу* is still preserved everywhere [23, p. 118].

2) There are only *ы*, *и* and no *і*, *ї*, except for a few spellings in the transmission of numbers and in some proper names, *ї* — at the end of a line: *непокоривї* 4b. (apparently added later), *подвї//гы* 265b. Between consonants and after vo-

III. 2. Vienna Octoeuch, text in the margin, probably in the handwriting of scribe Polko, and the scribe's note in the lower margin, fol. 271

wels *ı*, *ï* entered the Old Ukrainian manuscript tradition only from the end of the 14th century, in Old Ukrainian codices, the letter *ï* (*i*) was placed almost exclusively at the end of lines [24, p. 148].

3) There were no spellings with the grapheme *w* in the middle of the word between consonants, which has been part of the Ukrainian writing tradition with a more consistent outline since the mid—14th century [24, p. 162].

4) The letter *ѣ* in ancient Ukrainian texts was written occasionally, mostly at the end of lines, in *Text I* we have single cases of *ѣ*: *прѣидѣциє* 70b., *рѣцѣ* 146b., *пропнѣциє* 146b. The digraph *оу* in the monuments of Ukrainian writing was replaced by the monograph *у* only from the second quarter of the 14th century [24, p. 165—166].

5) Reduced ь, ѣ in combination with smooth ones are drawn in accordance with the etymology much more often than о and є: свѣршенъ б, мързъкага 14, мъртва 18b., въ плъти 15, търниѣ 26, крѣвию 151b. There are also cases of the second full vowel умьрыцѣвниѣ 1, вьръсту 39. Such spellings are typical of texts from the late 13th century [25, p. 254].

6) Almost without exception, the first scribe wrote ы in the letter combinations гы, кы, хы.

Text II of the first half of the 13th century (fols. 203—240). We do not share the reasoning of previous researchers who distinguished only two handwriting styles in the ancient part of the codex [8, p. 37; 10, p. 218; 11, p. 79—80; 12, p. 254—255; 13, p. 321—322]. The texts on fols. 203—240 are written in different handwritings. This part differs not only in the manner of writing but also in spelling; it was written by several scribes, we single out three [19, p. 198—199]:

The first scribe — folios 203—218b., 228₆₋₁₆, 236—237b., 238₁₋₁₇, 240 (grapheme ѡ for [’a] after consonants, ѡ at the beginning of a word and as a preposition, characteristic outlines of the letters ѣ, ѡ, џ).

The second scribe — folios 219—228₁₋₅, 235₁₋₇, which ends on a part of the word наши-, and folio 238₁₋₈ (grapheme ѡ for [’a], ѡ at the beginning of the word and as a preposition, ѡ mainly in the digraph ѡѡ, the presence of the initial є (wide) with the tongue extended and decorated with dots, otherwise the title is written, frequent cases of writing the letters ѡ, ю with a membrane at the top of the graphemes, characteristic outlines of the letters ѣ, ѡ, џ).

The third scribe — starting with the addition of the letter ми ѡзы in line 7 of fol. 235 and the entire text on the reverse is distinctly different in its writing style. In addition, on folios 203—240, there is no dot above the misspelled letters: ѡвгоды 229b. друзии 235b. etc., which is usually placed on the first two hundred folios and after the 240th. The last such correction is found on the back of folio 202 и дѣдинъ, and then immediately after folio 240b. въ лицѣ 241. Obviously, the later “editor” did not work with the text of these 203—240b. folios.

Text II was transcribed by scribes less carefully than *Text I*, with much more graphic and spelling variations, though this part of the codex has fewer errors and corrections:

1) The diphthongs [ѡа], [ѡе] are not only represented by iotated letters. Occasionally, є-narrow occurs at the beginning of words — єть 214, єда 231b., 236, єо 231b., and in this part we also see a narrow є inside words — ѡпадаєть 212b., the presence of є-wide — єи 205b., єда 211 with a significantly extended tongue, typical of the late 13th — and 14th century manuscripts. The symbol [’a] is followed by ѡ after a consonant: хрьститєса 203, семя 203, идѡше 204, во имя 206, всѡа 208b., вьстѡзаетьса 209, градьи 210b., пославъшаго миѡ 216, ходѡи 236b., сьбудетєса 237, можашєса 237b. etc., from folio 219 we find in these positions ѡ very rarely — градьца 235b., избавляемѡа 238b. In *Text II* here are se-

veral instances of *ю* after consonants: *вз капернаумъ* 207, *всью* 212 and in a word *родителъ* 222b., where *ю*, is probably, corrected from *и*.

2) Vocalised reflexes predominate *ь, ъ* combined with smooth ones: *терпѣнью ... терпация* 205, *до верху ... свершени* 208, *первѣи* 214b., *первое* 225, *жрецъ* 229, *умершаа* 239, *кровь* 210, *волкъ* 214b., *скорпиа* 216, *волъсви* 217b.

3) There are several cases of spelling with *w* inside the word between consonants, though only in morphologically determined positions: *къ юѳениумъ* 213, *младѣнъциумъ* 216b., *моисѣевъ* 231, *къ архирѣумъ* 236.

4) Many examples of spelling *ги, ки, хи*: *приставники ... стоухиами* 203b., *ангѣльски* 211b., *погибѣшимъ* 212b., *книжники* 218, *плотъски* 227b., *великии ... книги, рѣки* 235, *слуги* 236 etc.

5) The spellings with *ѣ*, as in *Text I*, are rare, the digraph *оу* is completely dominated.

Text II was probably transcribed a little later than *Text I*, since the drawing of separate graphemes (writing the letters *ж, ѳ* by one of the scribes) was not common for texts of the first half of the 13th century.

Text III of the late 13th and early 14th centuries (liturgical texts and the Menologium written in the margins of the sheets). The texts were written by three scribes, mostly in cinnabar, with dark brown ink only on fols. 8b.—9, 80b.—84b.

Characteristic features of the spelling of these texts are:

1) The sound combinations [*ѣa*], [*ѣe*], are usually transmitted: *ю* — *бываѣтъ*, *а* — *ако* 9, iotated letters are attested to denote *ю*, rarely *ѣ* — *ѣко* 8 and in a number of cases *ю* after consonants in a new closed syllable: *сѣхраниенъ* 17.

2) There are no examples of the second full vowel, and the vocalisation of reduced *ь, ъ* in combination with smooth ones is almost unexceptional: *дверь ѿверзе* 15, *терпѣнью* 108b., *жертвы* 134b., *золъ* 171b., *плоть*, *волъсви* 221b., *слезъ* 262 etc. The preserved *ь ъ* occur only in some spellings of the words *кръвѣ* 262b., *слъзы* 267b.

3) Within words *и, ї* are frequent: *приїдоша* 4, *мироносцамъ* 4b., *имена* 5 etc.

4) The spelling with *w* inside the word between consonants in a newly closed syllable are almost unexceptional (see examples below), which is a distinct orthographic feature of this scribe. This feature is also noted in two other 14th-century Galician-Volynian monuments — the Bybel Apostle and the Galician-Volynian Gospel [26], which confirms the idea of dating *Text III* to this period.

5) The spelling *ги, ки, хи*, are already prevalent.

6) The letter *у* is completely dominant. The spelling *оу* is found only at the beginning of words: *оужасошася* 222b., *на оунаа* 274b.

One of the scribes was probably the scribe Polko [18, p. 45—46; 20, p. 189—190] (see Ill. 2). He may have written the texts on fols. 5b.—8b.₃, fol. 53₂ (from the word *избави*) — 53b., 191b.—228, font 4—5 mm, fol. 228b.—235b., font 5 mm, fol. 236—259b., font 4 mm, fol. 260—269, font 5 mm, fol. 269b.—274, font 4 mm, fol. 274b.—277b. This idea is suggested by the cinnabar record on the

lower margin of the fol. 271: *здоровъ*. Полко, as well as a large number of marginal notes made by him in different parts of the text. One emotional marginal note by Polko, made in red ink, is quite interesting: *то тѣ лихо . лица сего нѣтъ* : “that’s a disaster — this egg is not there” (fol. 95, lower margin). Most likely, the text does not refer to the food stolen from Polko, but to the absence of an additive — a binder for red ink, which was egg white; therefore, the scribe tried to test the quality of the ink without it. This additive was recorded in the red ink of the main text [6, p. 602, 604], but given the single region of rewriting and adding to the text, we can assume that the structure of the ink did not differ so significantly.

In our opinion, after the additions made by the scribe Polko and other scribes, the Vienna Octoechos was used as a protograph. It is not possible to establish whether the entire text or its individual parts were rewritten at that time.

The fact that the manuscript was in the hands of other scribes is evidenced by a number of marginalia, the letters of which do not find close analogues both among the additions of the scribes of the main text of the 13th century and the additions of the text of the 14th century.

The master’s instructions can be attributed to the black ink with light pressure or erased marginalia left at the end of lines to indicate what should be rewritten and what should be omitted. For example, on the right margin, before the part of the main text that began with the words made with black ink *ѿ . ѿ . ѿ* . *ѿ* : written in two lines *сѣ створишь* (арк. 87). On the right margin before the part of the text written in red with the words *инъ ѿ* is noted — *а сего не пи* (fol. 88). On the right margin before the part of the text written in red with the words *инъ ѿ*, is noted — *а се створишь* (арк. 90). In addition, on the right margin in front of the inked part of the main text with the words *ѿ . ѿ . ѿ* . *о тѣлѣ зла* : written: *с вѣ* (fol. 274b).

In addition to these very poorly preserved marginalia, marginalia of three other 14th-century scribes were found on the margins of the manuscript. The first left pen samples on the pages of the manuscript in the form of the beginnings of alphabets in bright black ink (fol. 64b., 65, 65b., 66, 66b., 67, 69, 132). The name of this author is unknown. Another scribe left three marginalia, made in black and brown paint in small letters. These include two prayers: *ѿи помози раву своему Суме[ону]* (fol. 91) and another prayer without a name: *ѿи помози раву своему*. He also, as evidenced by the colour of the ink, made pen tests that somewhat resemble letters, but cannot be identified with certainty (fol. 92).

While the marginalia of Simeon and the unknown author mentioned above are located compactly, the four marginalia of the third scribe are actually scattered throughout the book. In particular, we can attribute to his authorship a seven-line prayer written in red along the main text of the 13th century: *ѿи помози раву своему фео[ру]* (fol. 82). The same author could have performed the pen test on fols. 22b., 284b., 80b.

The possibility of a triple copying of the same text in the fourteenth century seems unlikely, although not impossible. It is most likely that, in order to save

time, three scribes worked on copying different parts of the book (as in the thirteenth century on folios 203—240), two of whom are known to us through marginalia. Fedir, like Petro, rewrote most of the book, which explains the scattering of his marginalia on different pages. It is possible that the manuscript was bound for copying.

Text IV of the late 14th — early 15th century (fol. Ib. — IIb., fol. I blank). At the beginning of the book are two folios with the title of the book «ВОСМОГЛАСНИКЪ» and the text of the Saturday evening service. The text was written by a single scribe in an senior Ruthenian semiuncial with a slight rightward slant, in dark brown ink, and with saturnine red. The writing can be attributed to the period in question by its graphic and spelling features. The inset folios contain no information about the person who completed the codex and gave the book its title.

The novelty of the work is due to the systematic multidisciplinary identification of the scribes of the Vienna Octoechos. For the first time, based on the results of a codicological and paleographic study of the writing, spelling and language of the main part of the manuscript, marginal texts and 121 records, nine scribes, the boundaries of their work and, with a certain probability, the names of individuals have been identified. The correctness of the attribution of the texts written by the scribes has been proved, which made it possible to clarify the dating of various parts of the codex.

Conclusions. The study of the outstanding ancient Ukrainian (Galician-Volynian) monument of the princely era — the Vienna Octoechos — is a special convolute codex of the late 12th — early 15th centuries. This problem of the need to identify the scribes of the Vienna Octoechos has not been raised before due to the established scholarly opinion that only a few anonymous scribes worked on the manuscript. The different times of writing the main text and additional marginal texts in the margins are evidenced by the peculiarities of their graphics, spelling, and language. This is also confirmed by the fact that the marginal texts are written on the margins, which are soiled by prolonged use of the manuscript, and sometimes they are inscribed on them to the torn edges. Our newest data allow us to date the main text to the late 12th — beginning of the 13th or early 13th century, the additions to the lost notebooks of texts (fols. 203—240) to the first half of the 13th century, the liturgical texts and the Menologium inscribed in the margins to the late 13th or early 14th century, and the textual insertion at the beginning of the codex with the title of the book «ВОСМОГЛАСНИКЪ» dates to the late 14th — early 15th c. Despite the different time of appearance of the main and marginal texts, the codex has a general homogeneity of content. Different generations of scribes worked on its creation. According to our observations, there are nine scribes: five scribes worked on the main text — two scribes of the late 12th and early 13th centuries (the text was probably written by Petro) and three scribes who later supplemented the texts of lost notebooks; three scribes worked on the texts in the margins (one of them is most likely Polkoo), and one scribe wrote

the title of the book and the text on the insert. The name of the last compiler of the codex remains unknown. The study of the inscriptions also revealed that after the liturgical texts and the Menologium were written in the margins, the manuscript served as a protograph for rewriting, which resulted in the marginalia of four authors, including two who indicated their own names: Simeon and Fedir. We hope that further research in this area will contribute to a more comprehensive argument about the scribes of the codex.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Hanke von Hankenstein J.A. *Rezension der Ältesten Urkunde der Slavischen Kirchengeschichte, Litteratur und Sprache: eines Pergamentenen Codex aus dem VIII. Jahrhunderte.* Ofen, 1804. 64 S.
2. Корнієнко В. Віденський Октоїх: два століття дослідження // Віденський Октоїх. Codex Vindobonensis Slavicus 37 / Дослідження : міжнародна колективна монографія / упоряд. В. Корнієнко, Х. Міклас; відп. ред. Л. Гнатенко. Київ : Горобець, 2021. С. 15—27.
- 2а. Корнієнко В. Віденський Октоїх: основна бібліографія. Там само. С. 230—235.
3. Віденський Октоїх. Codex Vindobonensis Slavicus 37 / Видання факсимільного типу. Київ : Горобець, 2019. 608 с., іл.
4. Корнієнко В. Віденський Октоїх кінця XII — початку XIII ст. // Там само. Київ : Горобець, 2019. С. 589—591.
5. Голлаус Ф., Бреннер С., Міклас Х. Фотоматеріали Віденського Октоїха (Створені в Centre of Image and Material Analysis in Cultural Heritage у Відні) // Там само. Київ : Горобець, 2019. С. 592—595.
6. Фрюман Б., Феттер В., Каппа Ф., Шрайнер М. Дослідження матеріалів Віденського Октоїха (Codex Vindobonensis Slavicus 37) // Там само. Київ : Горобець, 2019. С. 596—605.
7. Строев С. Описание памятников славяно-русской литературы, хранящихся в публичных библиотеках Германии и Франции. С снимками из рукописей. Москва, 1841. XIII, 175 с., пять таблиц с снимками.
8. Воскресенский Г.А. *Славянские рукописи в заграничных библиотеках: Берлинской, Пражской, Венской, Люблянской, Загребской и двух Белградских* // Сборник Отделения русского языка и словесности. Санкт-Петербург, 1882. Т. 31. Кн. 1. 58 с.
9. Smal-Stockij S. Über den Inhalt des Codex Hankensteynianus // Sitzungsberichte der philosophisch-historische Classe der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. Wien, 1886. Bd. 110, Heft. 2. S. 601—689.
10. Запаско Я.П. Пам'ятки книжкового мистецтва : Українська рукописна книга. Львів : Світ, 1995. 480 с.: іл.
11. Любашенко В. Церковні рукописи Галицько-Волинської Русі XII—XIV століть: спроба узагальнення // Княжа доба: історія і культура. Львів, 2011. Вип. 4. С. 65—99.
12. Хмелевская А.П. *Палеографическое описание Венского октоиха конца XII — начала XIII вв.* // Итоговая научно-образовательная конференция студентов Казанского федерального университета 2017 года: сборник тезисов: в 4 т. Казань, 2017. Т. 1. С. 254—255.
13. Хмелевская А.П. Маргиналии кодекса Ганкенштейна: графико-орфографические особенности // Комплексный подход в изучении Древней Руси. Сборник материа-

- лов X Международной научной конференции (9—13 сентября 2019 г., Москва, Россия). Приложение к журналу «Древняя Русь. Вопросы медиевистики». Москва, 2019. С. 213—214.
14. Khmelevskaya A., Zholobov O., Molkov G. Paleography and orthography of Hankenstein Codex // Periódico do Núcleo de Estudos e Pesquisas sobre Gênero e Direito Centro de Ciências Jurídicas Universidade Federal da Paraíba. 2019. V. 8, n. 5. Pp. 317—327. <https://doi.org/10.22478/ufpb.2179-7137.2019v8n5.48642>
 15. Турилов А.А. К вопросу о датировке «Венского октоиха» («Кодекс Ганкенштейна») // Славянское и балканское языкознание. Вып. 20: Палеославистика — 3: Международная коллективная монография. Москва, 2020. С. 284—305. URL: <https://inslav.ru/sites/default/files/turilov.pdf>
 16. Турилов А.А. Ганкенштейна кодекс // Православная энциклопедия. 2005. Т. 10. С. 411—412.
 17. Віденський Октоїх. Codex Vindobonensis Slavicus 37 / Дослідження : міжнародна колективна монографія / упоряд. В. Корнієнко, Х. Міклас; відп. ред. Л. Гнатенко = Research: international collective monograph; ed. L. Hnatenko. Київ : Горобець, 2021. 240 с., іл.
 18. Гнатенко Л. Віденський Октоїх — вісім віків від часу створення: актуалізація датування // Віденський Октоїх. Codex Vindobonensis Slavicus 37 / Видання факсимільного типу. Київ : Горобець, 2019. С. 29—55. URL: <https://www.academia.edu/102715301>
 19. Мойсієнко В. Віденський Октоїх — пам'ятка церковнослов'янської мови давньоукраїнської (галицько-волинської) редакції // Там само. Київ : Горобець, 2019. С. 195—229. URL: <https://independent.academia.edu/viktormoysiyenko>
 20. Корнієнко В. Сторінки історії Віденського Октоїха крізь призму маргіналій XIII—XV ст. // Там само. Київ : Горобець, 2019. С. 179—194. URL: <https://www.academia.edu/128205650>
 21. Гнатенко Л.А. Віденський Октоїх як конволют // Бібліотека. Наука. Комунікація. Від управління ресурсами — до управління знаннями : матер. Міжнар. наук. конф. (Київ, 5—7 жовтня 2021 р.). Київ, 2021. С. 441—444. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0004116>
 22. Корнієнко В.В. Корпус графіті Софії Київської (XI — початок XVIII ст.). Ч. 4: Приділ свв. Іоакима та Анни (північна сторона). Київ, 2013. 656 с.: іл. URL: <https://www.academia.edu/122448492>
 23. Щепкин В.Н. Русская палеография. Москва, 1967. 224 с.
 24. Гнатенко Л. Палеографічно-орфографічна атрибуція української кириличної рукописної книги: уставні та півуставні кодекси кінця XIII — початку XVII ст. : монографія. Київ, 2016. 476 с. : іл. URL: <https://www.academia.edu/39516868>
 25. Хмелевская А.П. Отражение дифтонгических сочетаний плавных гласных в Кодексе Ганкенштейна // И.А. Бодуэн де Куртенэ и мировая лингвистика : Междунар. конф.: VII Бодуэновские чтения (Казанский федеральный университет, 28—31 октября 2019 г.): труды и материалы: в 2 т. Казань, 2019. Т. 1. С. 250—254.
 26. Князевская О. Буква ω в рукописи Быбельского Апостола // Русистика. Славистика. Индоевропеистика: сборник к 60-летию Андрея Анатольевича Зализняка. Москва, 1996. С. 276—281.

Отримано 8 квітня 2024 р.

1. Hanke von Hankenstein J.A. Rezension der Ältesten Urkunde der Slavischen Kirchengeschichte, Litteratur und Sprache: eines Pergamentenen Codex aus dem VIII. Jahrhunderte. Ofen, 1804. 64 S.
2. Korniienko V. Videnskyi Oktoikh: dva stolittia doslidzhennia [Videnskyi Oktoikh: two centuries of research] // Videnskyi Oktoikh. Codex Vindobonensis Slavicus 37 / Doslidzhennia : mizhnarodna kolektyvna monohrafiia [Videnskyi Oktoikh. The Slavic Codex Vindobona / Research: international collective monograph] / V. Korniienko, Kh. Miklas (Comps.); L. Hnatenko (Executive Ed.). Kyiv : Publishing house HOROBETS, 2021. Pp. 15—27. [In Ukrainian].
- 2a. Korniienko V. Videnskyi Oktoikh: osnovna bibliohrafiia [Vienna Octoich: basic bibliography] // Ibid. Pp. 230—235. [In Ukrainian].
3. Videnskyi Oktoikh. Codex Vindobonensis Slavicus 37 / Vydannia faksymilnoho typu [Videnskyi Oktoikh. The Slavic Codex Vindobona / Facsimile edition]. Kyiv : Publishing house HOROBETS, 2019. 608 p., il. [In Ukrainian].
4. Korniienko V. Videnskyi Oktoikh kintsia XII — pochatku XIII st. [The Vienna Octoich of the late 12th — early 13th centuries] // Ibid. Pp. 589—591. [In Ukrainian].
5. Hollaus F., Brenner S., Miklas Kh. Fotomaterialy Videnskoho Oktoikha (Stvoreni v Centre of Image and Material Analysis in Cultural Heritage u Vidni) [Photographic materials of the Vienna Oktoich (Created in Centre of Image and Material Analysis in Cultural Heritage in Vienna)] // Ibid. Pp. 592—595. [In Ukrainian].
6. Friuman B., Fetter V., Kappa F., Shrainer M. Doslidzhennia materialiv Videnskoho Oktoikha (Codex Vindobonensis Slavicus 37) [Research on materials from the Vienna Octoich (Codex Vindobonensis Slavicus 37)] // Ibid. Pp. 596—605. [In Ukrainian].
7. Stroev S. Opisanie pamiatnikov slaviano-russkoi literatury, khраниashchikhsia v publichnykh bibliotekakh Germanii i Frantsii. S snimkami iz rukopisei [Description of monuments of Slavic-Russian literature stored in public libraries of Germany and France. With photographs from manuscripts]. Moscow, 1841. XIII, 175 p., five plates with photographs. [In Russian].
8. Voskresenskii G.A. Slavianskie rukopisi v zagranichnykh bibliotekakh: Berlinskoj, Prazhskoi, Venskoj, Liublianskoj, Zagrebskoj i dvukh Belgradskikh [Slavic manuscripts in foreign libraries: Berlin, Prague, Vienna, Ljubljana, Zagreb and two Belgrade libraries]. *Sbornik Otdeleniia russkogo iazyka i slovesnosti* [Collection of the Department of Russian Language and Literature]. St. Petersburg, 1882. Vol. 31, book 1. 58 p. [In Russian].
9. Smal-Stockij S. Über den Inhalt des Codex Hankenstejnianus // Sitzungsberichte der philosophisch-historische Classe der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. Wien, 1886. Bd. 110, Heft. 2. S. 601—689.
10. Zapasko Ya.P. Pamiatky knyzhkovoho mystetstva: Ukrainska rukopysna knyha [Sights of book art: Ukrainian handwritten book]. Lviv, 1995. 480 p.: il. [In Ukrainian].
11. Liubashchenko V. Tserkovni rukopysy Halytsko-Volynskoi Rusi XII—XIV stolit: spraba uzahalnennia [Church manuscripts of Galician-Volyn Rus of the 12th—14th centuries: an attempt at generalization]. *Kniazha doba: istoriia i kultura* [Princely period: history and culture]. Lviv, 2011. Iss. 4, pp. 65—99. [In Ukrainian].
12. Khmelevskaia A.P. Paleograficheskoe opisanie Venskogo oktoiha kontsa XII — nachala XIII vv. [Paleographic description of the Vienna Octoich of the late 12th — early 13th centuries]. *Itogovaia nauchno-obrazovatelnaia konferentsiia studentov Kazanskogo fede-*

- ralnogo universiteta 2017 goda: sbornik tezisov: v 4 t. [Final scientific and educational conference of students of Kazan Federal University 2017: collection of abstracts: in 4 vol.]. Kazan, 2017. Vol. 1. Pp. 254—255. [In Russian].
13. Khmelevskaia A.P. Marginalii kodeksa Gankenshteina: grafiko-orfograficheskie osobennosti [Marginalia of the Hankenstein Codex: graphic and orthographic features]. *Kompleksnyi podkhod v izuchenii Drevnei Rusi*. Sbornik materialov X Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii (9—13 sentiabria 2019 g., Moskva, Rossiia) [An integrated approach to the study of Ancient Rus. Collection of materials of the X International scientific conference (September 9—13, 2019, Moscow, Russia)]. Prilozhenie k zhurnalu “Drevniaia Rus. Voprosy medievistiki” [Supplement to the journal «Ancient Rus. Questions of Medieval Studies»]. Moscow, 2019. Pp. 213—214. [In Russian].
 14. Khmelevskaya A., Zholobov O., Molkov G. Paleography and orthography of Hankenstein Codex // *Periódico do Núcleo de Estudos e Pesquisas sobre Gênero e Direito Centro de Ciências Jurídicas Universidade Federal da Paraíba*. 2019. V. 8, n. 5. Pp. 317—327. <https://doi.org/10.22478/ufpb.2179-7137.2019v8n5.48642>
 15. Turilov A.A. K voprosu o datirovke “Venskogo oktoikha” (“Kodeks Gankenshteina”) [On the question of dating the “Vienna Octoechos” (“Hankenstein Codex”)]. *Slavianskoe i balkanskoe iazykoznanie* [Slavic and Balkan Linguistics]. Iss. 20: Paleoslavistics — 3: International Collective Monograph. Moscow, 2020. Pp. 284—305. Retrieved from: <https://inслав.ru/sites/default/files/turilov.pdf> [In Russian].
 16. Turilov A.A. Gankenshteina kodeks [Gankenstein code]. *Pravoslavnaia entsiklopediia* [Orthodox Encyclopedia]. 2005. Vol. 10, pp. 411—412. [In Russian].
 17. Videnskyi Oktoikh. Codex Vindobonensis Slavicus 37 / Doslidzhennia : mizhnarodna kolektyvna monohrafiia [Videnskyi Oktoikh. The Slavic Codex Vindobona / Research: international collective monograph] / V. Korniienko, Kh. Miklas (Comps.); L. Hnatenko (Executive Ed.). Kyiv : Publishing house HOROBETS, 2021. 240 p., il. [In Ukrainian].
 18. Hnatenko L. Videnskyi Oktoikh — visim vikiv vid chasu stvorennia: aktualizatsiia datuvannia [The Vienna Octoich — eight centuries since its creation: updating the dating] // *Ibid*. Pp. 29—55. Retrieved from: <https://www.academia.edu/102715301> [In Ukrainian].
 19. Moisiienko V. Videnskyi Oktoikh — pamiatka tserkovnoslovianskoi movy davnoukrainskoi (halytsko-volynskoi) redaktsii [The Vienna Octoich is a monument of the Church Slavonic language of the Old Ukrainian (Galician-Volyn) redaction] // *Ibid*. Pp. 195—229. Retrieved from: <https://independent.academia.edu/viktormoysiienko> [In Ukrainian].
 20. Korniienko V. Storinky istorii Videnskoho Oktoikha kriz pryzmu marhinalii XIII—XV st. [Pages of the history of the Vienna Octoich through the prism of marginalia of the 13th—15th centuries] // *Ibid*. Pp. 179—194. Retrieved from: <https://www.academia.edu/128205650> [In Ukrainian].
 21. Hnatenko L.A. Videnskyi Oktoikh yak konvoliut [The Vienna Octoich as a convolute]. *Biblioteka. Nauka. Komunikatsiia. Vid upravlinnia resursamy — do upravlinnia znanniamy* : materialy Mizhnar. Nauk. Konf. (Kyiv, 5—7 zhovtnia 2021 r.) [Library. Science. Communication. From resource management to knowledge management: materials of the International Scientific Conference (Kyiv, October 5—7, 2021)]. Kyiv, 2021. Pp. 441—444. Retrieved from: <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0004116> [In Ukrainian].
 22. Korniienko V.V. Korpus hrafiti Sofii Kyivskoi (XI — pochatok XVIII st.). Ch. 4: Prydil sv. Ioakyma ta Anny (pivnichna storona) [The corpus of graffiti of St. Sophia of Kyiv (11th — early 18th centuries). Pt. 4: Prydil St. Ioakyma and Anny (north side)]. Kyiv, 2013. 656 p.: il. [In Ukrainian].

23. Shchepkin V.N. Russkaia paleografia [Russian Paleography]. Moscow, 1967. 224 p. [In Russian].
24. Hnatenko L. Paleografichno-orfohrafichna atrybutsiia ukrainskoi kyrylychnoi rukopysnoi knyhy: ustavni ta pivustavni kodeksy kintsia XIII — pochatku XVII st. : monohrafiia [Palaeographic-orthographic attribution of the Ukrainian Cyrillic handwritten book : uncial and half-uncial codices of the late 13th — early 17th cc. : monograph]. Kyiv, 2016. 476 p. : il. Retrieved from: <https://www.academia.edu/39516868> [In Ukrainian].
25. Khmelevskaia A.P. Otrazhenie diftongicheskikh sochetanii plavnykh glasnykh v Kodekse Gankenshteina [Reflection of diphthongal combinations of liquid vowels in the Hankenstein Codex]. *I.A. Boduen de Kurtenie i mirovaia lingvistika: Mezhdunarodnaia konferentsiia: VII Boduenovskie chteniia* (Kazanskii federalnyi universitet, 28—31 oktiabria 2019 g.): trudy i materialy: v 2 t. [I.A. Baudouin de Courtenay and World Linguistics: International Conference: VII Baudouin Readings (Kazan Federal University, October 28—31, 2019): Works and Materials: in 2 vol.]. Kazan, 2019. Vol. 1, pp. 250—254. [In Russian].
26. Kniazevskaia O. Bukva ω v rukopisi Bybelskogo Apostola [The letter ω in the manuscript of the Bybelsky Apostle]. *Rusistika. Slavistika. Indoevropеistika: sbornik k 60-letiiu Andreeia Anatolevicha Zalizniaka* [Russian Studies. Slavic Studies. Indo-European Studies: A Collection for the 60th Anniversary of Andrey Anatolevich Zaliznyak]. Moscow, 1996. Pp. 276—281. [In Russian].

Received on April 8, 2024

Вячеслав Корнієнко, доктор історичних наук,
заступник генерального директора з наукової роботи,
Національний заповідник «Софія Київська» (Київ, Україна)
ORCID: 0000-0002-0670-9382
E-mail: v.korniienko.1979@gmail.com

Людмила Гнатенко, доктор історичних наук, старший науковий співробітник,
старший науковий співробітник відділу кодикології та кодикографії
Інституту рукопису, Національна бібліотека України
імені В.І. Вернадського (Київ, Україна)
ORCID: 0000-0001-5287-0081
E-mail: gnatenko.manus@gmail.com

Віктор Мойсієнко, доктор філологічних наук, професор,
член-кореспондент НАН України, професор кафедри української мови
Житомирський державний університет імені Івана Франка (Україна, Житомир)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3513-1807>
E-mail: v.moysiyenko@ukr.net

ПИСЦІ ДАВНЬОРУСЬКОГО ВІДЕНСЬКОГО ОКТОЇХА: ДО АКТУАЛІЗАЦІЇ ПИТАННЯ

Мета роботи — встановити писців, які працювали над створенням давньоукраїнського Віденського кодексу (зберігається в Австрійській національній бібліотеці, Vindob. Slav. 37). **Методологічні засади** дослідження ґрунтуються на принципах історизму, наукової об'єктивності й системності; застосовані кодикологічні, палеографічні, лінг-

вістичні методи та спеціальна методика аналізу маргінальних записів посприяли в отриманні новітніх даних та у критичному аналізові раніше набутих даних, дозволили системно представити відомості щодо писців Віденського Октоїха й написаних ними текстів. **Новизна роботи** обумовлена системним різнофаховим виявленням писців Віденського Октоїха. Вперше за результатами кодикологічно-палеографічного дослідження письма, орфографії й мови основної частини манускрипту, маргінальних текстів та 121 запису встановлено дев'ять писців, межі їхньої роботи й, з певною імовірністю, імена окремих з них. Доведено правильність атрибуції писаних писцями текстів, що дало можливість уточнити датування різних частин кодексу. **Висновки.** Віденський Октоїх — визначна давньоукраїнська (галицько-волинська) пам'ятка періоду княжої доби — є особливим конволютним кодексом кінця XII — початку XV ст. Проблема щодо необхідності новітнього встановлення писців Віденського Октоїха раніше не піднімалася через усталену в науці думку, що над рукописом переважно працювали двоє анонімних писців. Отримані нами новітні дані засвідчують, що до створення кодексу долучалися різні покоління доброписців, вірогідно, дев'ять книжників-писців: над основним текстом працювало п'ять писців — два писці кінця XII — початку XIII ст. (переважно текст писано, ймовірно, Петром) та три писці, які пізніше доповнювали тексти втрачених зошитів; над текстами на полях — троє писців (одним з них, вірогідно, є Полко), а назву книги і текст на вклейці виконав ще один писець. Подальші дослідження у цьому напрямі сприятимуть більшому аргументуванню щодо кількості писців кодексу.

Ключові слова: Октоїх, кодекс, церковнослов'янська мова давньоукраїнської (галицько-волинської) редакції, писець, уставне письмо, маргінальні тексти.

<https://doi.org/10.15407/rksu.38.108>
УДК 930.25(477.83/.86)=161.2"17/19"

Роман Голик, доктор історичних наук,
старший науковий співробітник відділу нової історії України,
Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича
Національної академії наук України (Львів, Україна)
ORCID: 0000-0003-3123-1920
E-mail: roman_holyk70@ukr.net

Ірина Орлевич, кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник Львівського музею історії релігії,
завідувач відділу нової історії України,
Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ (Львів, Україна)
ORCID: 0000-0002-7530-9833
E-mail: i.orlevych@gmail.com

СПРИЙНЯТТЯ ТА ФОРМУВАННЯ АРХІВІВ У ЛЬВОВІ ТА ГАЛИЧИНІ XIX — ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XX СТОЛІТЬ: СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКА ПЕРСПЕКТИВА

Мета дослідження — проаналізувати історію архівів Львова й Галичини в XIX—XX ст. у перспективі книжної культури та історичної пам'яті. **Методологія:** принципи системності, елементи структурно-семіотичного підходу, методи інтелектуальної історії, історії ментальності та ідей, соціальної історії. **Наукова новизна.** Еволюцію галицької архівістики розглянуто як результат розвитку уявлень про книжну культуру й історичну пам'ять та про специфіку її інституцій. **Висновки.** Галицька «Ідея архіву» виникла в середньовічній та ранньомодерний час. У 1772 р. у складі Австро-Угорщини з'явилася провінція Галичина. Австрійські бюрократи вважали місцеві архіви частиною загальноімперської архівної системи. Українські інтелігенти сконцентрувалися на пошуку «архівної Русі-України» — українського сегменту середньовічних та ранньомодерних архівів. Польські інтелектуали зосередили ува-

Цитування: Голик Р., Орлевич І. Сприйняття та формування архівів у Львові та Галичині XIX — першої половини XX століть: східноєвропейська перспектива. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2025. № 3 (38). С. 108—121. <https://doi.org/10.15407/rksu.38.108>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

гу на архівній спадщині Речі Посполитої. Для українців та поляків це стало елементом збереження національної ідентичності. Архівна традиція «Галицької Русі» стала ареною суперництва галицьких українофілів та русофілів. У такому руслі формувалися архіви суспільних організацій та особисті архіви XIX — першої половини XX ст., які охоплювали широке коло документів. Під час Першої світової війни частина архівних колекцій була втрачена, частина — переміщена (зокрема в Росію, яка тимчасово окупувала ці території в 1914—1915 рр.). Приєднання Галичини до міжвоєнної Польщі трансформувало австрійську архівну систему, уявлення про архіви й архівну роботу в контексті польської державності. У 1920—1930 рр. розвивалася й західноукраїнська архівістика. Друга світова війна остаточно змінила долю регіону та його архівів, які стали частиною архівної системи України. Історія архівістики в Галичині XIX — першої половини XX ст. демонструє трансформацію понять про архів на тлі політичних змін Східної Європи¹.

Ключові слова: архіви, архівознавство, книжна культура, історичні джерела, національна ідентичність, історична пам'ять, історія ідей, Львів, Галичина, Східна Європа, Україна, історія, культура.

Актуальність теми дослідження. Навіть з розвитком цифрових технологій та методів архівування даних інтерес до звичайних, класичних, архівів, бібліотек як акумуляторів історичної пам'яті та книжної культури, до їхньої генези та еволюції залишається високим. Цей комплекс проблем набуває особливої актуальності через потребу методологічного оновлення української історіографії, втім числі у сфері історії книжності, писемної культури (з одного боку) та історії ментальності й ідей (з іншого). Дуже важливою на нинішньому етапі студій залишається проблема історико-культурного контексту функціонування архівів як місць пам'яті та акумулювання культурної спадщини. Не менш значущим є й питання зв'язку між розвитком архівів, функціонуванням архівної спадщини та зростанням національної свідомості, реалізацією й конкуренцією різних політичних та ідеологічних проєктів. Ці чинники відіграють велику роль у непростій історії мультикультурних міст (як Львів) та поліетнічних регіонів (як Галичина), особливо в руслі «ідеї Європи» та (східно)європейської ідентичності краю.

Аналіз досліджень і публікацій. Історія книжно-писемної культури Східної Європи, зокрема й архівів Галичини та Львова, вже ставала об'єктом наукових студій — наприклад, у дослідженнях Івана Сварника, вміщених як розділ у збірнику нарисів з історії архівної справи в Україні [7, с. 171—176]. Натомість студії Володимира Долиновського зосереджені довкола заснування, організаційних основ та комплектування т. зв. Бернардинського архіву у Львові, оцінки його джерелознавчої цінності [2, с. 68]. Водночас Марина Чебан вивчила різні аспекти архівної справи міжвоєнного Львова [8, с. 195—207]. З іншого боку, Станіслав Піяй на прикладі збірок Львова та

¹ Стаття підготовлена в рамках проєкту «Історична пам'ять українців в умовах війни: від конфронтації до консолідації», який реалізується завдяки підтримці Національного фонду досліджень України (реєстраційний номер проєкту: 2023.03/0207).

краю простежив історію родинно-майнових / фамільних (зокрема шляхетських) архівів, їхні історичні долі (форми передачі в публічні архіви й бібліотеки) та сучасний стан [14, с. 51—52]. Натомість, наприклад, у недавній студії Назарія Лоштина досліджена історія опрацювання окремих комплексів архівних джерел з історії Львова, а також дослідницькі перспективи, які відкривають ці архівні комплекси [4, с. 61—62]. Зрештою, в більшості праць з історії Львова й Галичини йдеться про публічні та приватні архівні колекції: від оглядів, досліджень і публікацій архівних джерел з ранньомодерного міста й краю до історій міста й краю XIX — першої половини XX ст. З'являються також праці, які окреслюють еволюцію історичної та культурної пам'яті краю у східноєвропейському контексті [1, с. 261—265]. Проте проблеми сприймання архівних документів, аналіз знання про архіви як центри збереження історичної та культурної пам'яті все ще залишаються відкритими. Так само малодослідженим є також питання впливу національних ідеологічних та політичних, наукових і культурних проєктів на історію архівів Львова й Галичини.

Метою дослідження є загальний огляд історії галицької архівістики, а також розгляд окремих етапів розвитку архівів Галичини у світлі еволюції уявлень (зокрема самого поняття архіву), національних суспільно-ідеологічних систем, наукових та культурних концепцій у контексті соціально-інституційної еволюції Львова й регіону.

Виклад основного матеріалу. Створення, акумулювання й зберігання архівних джерел на території Галичини почалися ще за середньовічної доби. У період Галицько-Волинського князівства йшлося про комплекси княжих грамот, літописів, богослужбових книг. Однак княжі та монастирські архіви й бібліотеки не дійшли до наших днів. Про діяльність княжих канцелярій можуть свідчити окремі тогочасні грамоти галицьких князів, які збереглися в регіоні і циркулювали тут, можливо, також й інші документи, які зафіксував Галицько-Волинський літопис, і сам літопис. Не надто чисельними є збережені донині богослужбові писемні пам'ятки середньовічної Галичини (наприклад, Крилоське / Галицьке Євангеліє 1144 р.), розпорошені по різних бібліотечних колекціях. Значна частина цих документів та книг (або їхні списки) уже на кінець XVIII — початок XIX ст. опинилася поза межами краю (зокрема в Російській імперії). Після 1340—1350 рр. землі середньовічної руської Галичини стали територіями Польської Корони / Речі Посполитої. У Львові та інших містах Русі (Województwa ruskiego) формувалися архіви городських та земських судів, велася документація магистратів, укладалися міські книги; з'являлися архіви чернечих орденів, храмів, ремісничих цехів; документи представників патриціату, ділові папери купців, хроніки тощо. Вони відображали, зокрема, етноконфесійну структуру міст, в яких домінували представники «католицької нації». Документи некатолицьких організацій, наприклад, Львівського Успенського

Ставропігійського братства [9, с. 495—511], слугували знаком присутності східного християнства й русі / русинів у міському просторі. Приблизно так само формувалися архіви Самбора, Дрогобича, інших міст. Однак пожежі, зокрема 1381 та 1527 рр., знищили значну частину міської забудови й архівів Львова середньовічного та раннього нового часу, нищівними щодо приватних архівів міста й краю були також стихійні лиха (епідемії / мори), війни. Унікальною на цьому тлі залишається вціліла збірка кириличних документів ХVІ—ХVІІ ст. з віддаленого лемківського села Одрехови.

У 1772 р., після інкорпорації територій Речі Посполитої у склад Австрійської / Австро-Угорської імперії, замість колишніх польських воєводств була сформована провінція *Galicien und Lodomerien* / Галиція / Галичина з центром у Львові, яка багато в чому стала винаходом імперської політичної думки та книжкової культури [17, с. 3—6]. Австрійська бюрократія ґрунтовно змінила підхід до архівів, застосовуючи загальноімперські підходи. Власні архіви почали формувати нові суспільні інституції (від цісарсько-королівського Намісництва і Львівського університету на зламі ХVІІІ—ХІХ ст. до Галицького сейму у другій половині ХІХ ст.). Водночас наприкінці ХVІІІ ст. виник розрив з попередньою архівною традицією. Лише представники інтелектуальної та адміністративної еліти краю усвідомлювали, що публічні та приватні архіви («давні акти») ранішого часу як релікти й символи старовини потребують збереження та упорядкування. У контексті Просвітництва та романтизму галицька інтелігенція й духовенство (або духовенство як інтелігенція) почали відкривати для себе середньовічну і ранньомодерну архівну спадщину. З початку ХІХ ст., зокрема починаючи від «Нестора» Августа Шлецера, «Полного собрания русских летописей» (після 1841 р.), до галицьких українських (і частково польських) інтелігентів стали доходити звістки про давноруські літописи (у тому числі й про ту частину літописного зводу, яку назвали Галицько-Волинським літописом), що знаходилися поза межами краю. Водночас, наприклад, видавці альманаху «Русалка Дністрова» 1837 р. з кола Руської Трійці (М. Шашкевич, Я. Головацький, І. Вагилевич) шукали й публікували львівські документи на «давньослов'янській» (фактично — давноруській) мові. Це слугувало для них важливим елементом формування національної ідентичності та історичної пам'яті галицьких русинів / українців в умовах австрійського централізму та локальної полонізації.

На тлі зростаючої конкуренції українського й польського національних проєктів у Галичині актуалізувалося значення архівів, які виникли в «Червоній Русі» між 1340 і 1772 роками. У 1784 р. за розпорядженням австрійської влади у приміщенні колишньої бібліотеки монастиря бернардинів із середньовічних та ранньомодерних земських і гродських матеріалів був сформований т. зв. Бернардинський архів. Спочатку він мав нейтральну назву («*Cesaro-regium antiquorum terrestrium et castrensi-um galliciensium tum*

corroborationis documentorum officium»). Але після 1860—1870 рр., у час політико-адміністративної автономізації, дегерманізації й полонізації галицьких міст, його стали називати (в польській версії) Краєвим архівом гродських і земських актів (Archiwum Krajowe Aktów Grodzkich i Ziemskich). З 1817 р. у Львові почав функціонувати Оссолінеум — створені початково з приватних колекцій Юзефа Каєтана Максиміліана Оссолінського бібліотека та архів, метою існування якого було збереження передовсім польської книжної культури. Увага польських інтелігентів Львова й Галичини XIX — першої половини XX ст. зосередилася на архівах давньої Речі Посполитої. Видавці багатотомного зібрання «Актив гродських і земських з часів Речі Посполитої Польської з архіву так званого бернардинського» («Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego / AGZ», 1868—1935) стверджували, що давніше архів сприймали як збірку генеалогічних матеріалів. Натомість сучасникам, на їхню думку, слід було пропонувати документи, «які або історію народу, або його внутрішнє життя прояснювали і тим самим могли викликати інтерес читацької публіки та послужили б її освіті» [10, с. XVI]. AGZ стали доповненням до видання джерел з історії Польщі («Monumenta Poloniae historica / Pomniki dziejowe Polski / МРН», 1864—1893). Цю парадигму підтримували видання пізньосередньовічних і ранньомодерних рукописних історій Львова Бартоломія Зіморовича, Яна Томаша Юзефовича, а також найдавніших міських книг. Публікація Олександра Чоловського «Історичні пам'ятки Львова з міського архіву» («Pomniki dziejowe Lwowa z archiwum miasta», Львів, 1892—1927. Т. 1—4) доповнювала ці серії в тому ж напрямі. Розуміння соціальної функції, сутності архіву як акумулятора культурної й історичної пам'яті суспільства, об'єкта й лабораторії наукових історичних досліджень було вже чітким. «Під цією назвою з давніх часів розуміли склад усіх паперів та актів, чи то сімейних, чи то державних, які стосуються справ, які здійснює й зберігає влада краю», — пояснював у 1871 р. галицький краєзнавець Антоні Шнайдер і пропонував читачам аналіз публічних та родинних галицьких архівів, описуючи їхній стан і зміст [15, с. 146]. У польських середовищах XIX — початку XX ст. знання про архіви популяризували, пояснюючи важливість збереження «старих паперів», акцентуючи на спадкоємності між архівами давньої Польщі «перед розборами» та архівними збірками, що зберігалися в Галичині після 1772 р. [11, с. 48]. Серед галицьких істориків початку XX ст. поширювалися й найновіші на той час методологічні підходи західноєвропейських істориків до інтерпретації архівних документів — наприклад, у вигляді польського перекладу «Вступу до вивчення історії» Шарля-Віктора Ланглуа та Шарля Сеньобоса («Wstęp do badań historycznych», Львів, 1912).

Українське архівознавство Галичини XIX—XX ст. розвивалось і разом з польським, і поруч з ним, і всупереч йому. Воно прив'язувалося й до регіональної («галичани», «львів'яни»), і до національної ідентичності та само-

свідомості галицьких русинів-українців, які на той час вибудовувалися в різних напрямках [детально див.: 5, с. 30—74; 12, с. 113—145]. Прикладом стала діяльність Дениса Зубрицького. У виданій польською й адресованій усім національним спільнотам міста «Хроніці міста Львова» («Kronika miasta Lwowa», Львів, 1844), очевидно, використовувалися частково чи повністю втрачені згодом документи львівських міських архівів. З іншого боку, архівні документи слугували дослідникові підставою для написання (теж польською) «Хроніки Ставропігійського братства», яка адресувалася «Львівській Русі» та львівському Ставропігійському інституту. Архіви братства, що стало інститутом, відображали спадкоємність архівної справи різних поколінь українців / «русинів» у місті й краї, показували зв'язок між Львівським братством і Ставропігійським інститутом нового часу. Нові архіви львівського Ставропігійського інституту ХІХ—ХХ ст. демонстрували оформлення в його середовищі старорусинської, згодом русофільської / «общерусської», ідеології, яку протиставляли українській / українофільській [3, с. 104—132]. Згодом архівознавча діяльність Д. Зубрицького й (частково) Антона Петрушевича та їхніх сподвижників викликала жваві дискусії. Русофільських істориків та архівістів середини ХІХ ст. звинувачували в тому, що вони вважали архівну спадщину Львова й Галичини частиною «общерусского» культурного спадку й безповоротно пересилали досліджені документи в Російську імперію. Натомість ті сприймали свою поведінку як цілком виправдану. Зрештою, заснований у 1897 р. за ініціативою історика й археолога Ізидора Шараневича музей Ставропігії зосередив цінні архівні документи, це визнавали також українофіли. Представники Ставропігійського інституту займалися, серед іншого, також зберіганням, систематизацією, публікацією документів до історії Львівського Ставропігійського Успенського братства [3, с. 258]. Звідси — таке видання, як «Monumenta Confraternitatis Stauropigianaе Leopoliensis sumptibus Instituti Stauropigiani» Володимира Мільковича (Львів, 1895).

Діячі українофільського руху шукали в архівах витоки української політичної ідеї, формуючи водночас архіви нових, українських, організацій. Так виникли колекції Наукового товариства ім. Т. Шевченка, «Просвіти», інших інституцій. За зразком «Архіву слов'янської філології» / «Archiv für slavische Philologie» українські наукові видання кінця ХІХ — початку ХХ ст. активно використовували терміни «архів» (серія «Українсько-руський архів», 1906—1925) та «архівні джерела», систематично публікуючи джерельний матеріал (серія «Жерела до історії України-Руси», 1895—1924). Представники Греко-католицької церкви також намагалися зберегти архіви релігійних організацій (наприклад, архіви Перемишльської капітули, монастирів Чину святого Василя Великого (ЧСВВ), фіксуючи історію церкви й суспільства у краї). Ще одним прикладом стали архівні зібрання Національного музею у Львові, ініційованого львівським архієпископом, митрополитом Галицьким Андреем Шептицьким. Тим часом, в архівах церков і монастирів

збереглися різні документи: від канонічних візитацій, які надавали матеріали до історії парафій, до неканонічних апокрифів, які стали основою для археографічних видань Івана Франка, таких як «Апокрифи і легенди з українських рукописів» (Львів, 1896—1910). З іншого боку, І. Франко був одним з тих, хто звернув увагу на особисті та сімейні архіви галицьких українців, зокрема використовуючи їх для створення наукових біографій (як, наприклад, архів політика й землевласника Івана Федоровича (1811—1870)). У приватному просторі формувалися родинні архівні збірки галицьких аристократів, інтелігенції, духовенства, міщан і (меншою мірою) селян. Тут концентрувалися генеалогічні матеріали, сімейні та дівочі альбоми (т. зв. «пам'ятники»), альбоми сімейних фотографій, офіційні документи на зразок метрик хрещення та вінчання, фінансові документи, листи, щоденники, рукописи наукових праць та художніх творів. Такі архіви були вмістилищами нейтральної родинної пам'яті. Натомість не дозволені / заборонені владою документи приватних архівів могли слугувати матеріалами для політичних звинувачень, як у соціалістичному процесі 1877—1878 рр., де фігурували Іван Франко та його товариші, або в процесі Ольги Грабар і товаришів — представників русофільських організацій 1882 р., чи в пізнішому процесі над Семеном Бендасюком і товаришами 1912—1914 рр.

У 1914 р. почалася Велика війна, і Галичина перетворилася на арену австрійсько-російського воєнного протистояння. Державні та приватні архіви тепер стали вважати джерелами інформації, якою цікавилися ворогуючі держави, їхні розвідувальні служби та каральні органи. На першому етапі воєнних дій, у 1914 р., архіви русофільських (але не тільки) організацій слугували приводом для звинувачень у шпигунстві на користь Російської імперії та інтернування в Талергоф і Терезин. Натомість у час перебування Галичини під російською владою у 1914—1915 рр. підозрілими для влади стали архіви українофільських організацій та представників українофільського руху, яких звинувачували в австрофільстві та підриві державного порядку Російської імперії. Прикладом став знайдений і реквізований російською владою львівський (святоюрський) архів митрополита А. Шептицького, документи якого правили за підставу для інтернування львівського архієпископа в Росію. Тоді привілейованими стали архіви русофільських організацій. Однак частина діячів українського руху і в цей час зберігала свої особисті й сімейні архіви. Наприклад, етнограф Володимир Шухевич вів щоденник, в якому описував життя Львова 1914—1915 рр. Навіть в оточеному Перемишлі його мешканці (наприклад, Гелена Яблонська) вели щоденники, зберігали особисті архівні збірки. Польові записи, щоденники, листи від рідних формували архіви мобілізованих на фронт галичан; листи з фронту (або з полону) поповнювали архіви їхніх сімей або ж осідали в архівах інтелігенції чи духовенства, наприклад, у збірці священника Івана Пастернака — батька відомого археолога Ярослава Пастернака й пароха с. Зібол-

ки на Жовківщині [18, с. 200—201]. Листи та щоденники, збірники пісень, інші документи залишилися й від інтернованих у табори галичан. Частина публічних та приватних архівних збірок була знищена під час російсько-австрійських боїв за Галичину: наприклад, рукописи Богдана Лепкого згоріли в його будинку під час артобстрілу. У травні 1915 р., під час відступу російських військ з Галичини, представники русофільських організацій, емігруючи до Ростова-на-Дону, вивезли з собою особливо цінні документи й експонати Ставропігійського музею. Сюди, зокрема, потрапив «Альбом», в який вписували свої імена члени ранньомодерного Ставропігійського братства. З іншого боку, у Львові й Галичині залишилася частина матеріалів про перебування тут російських військ та функціонування військової адміністрації, які згодом використали у книгах про російську окупацію Галичини Іван Крип'якевич («Галичина під час російської окупації серпень 1914 — червень 1915», Львів 1915) та Богдан Януш з його «Урядовими документами окупації Львова» («Dokumenty urzędowe rosyjskiej okupacji Lwowa», Львів, 1916). Розпад Австро-Угорської монархії, короткий період існування ЗУНР і польсько-українська війна за Львів і Галичину 1918—1919 рр. приніс матеріали до історії української державності та війська (УГА), з одного боку, та польського опору українській владі, з іншого.

Період між Першою та Другою світовими війнами, коли після рішення Ради амбасадорів / послів 1923 р. Галичина відійшла до відновленої Польщі, пов'язаний зі структурно-функціональною перебудовою львівських та галицьких архівів, які стали елементами загальнопольської архівної мережі. У наукових середовищах Львова намагалися розширити методологічні горизонти архівістики. Наприклад, був доповнений та повторно виданий у Львові посібник Теодора Вежбовського — адресований архівістам короткий довідник з генеалогії, метрології, палеографії, хронології та інших допоміжних історичних дисциплін. З цього посібника автор усунув, щоправда, всі «теоретичні висновки й пояснення», надав йому суто практичного спрямування, відкинувши «чужі шаблони», максимально зменшивши розміри і призначивши для «студіючої молоді і вчених польських» [16, с. III]. Також були підготовлені й частково опубліковані каталоги львівського Архіву давніх актів, зокрема його «старопольської» частини («Archiwum Akt Dawnych miasta Lwowa. A: Oddział staropolski», 1935—1939), та архівів менших міст (звідси такі видання, як, наприклад, «Раецька книга міста Дрогобича 1542—1563» Гелени Полячкувни («Księga radziecka miasta Drohobycza 1542—1563», Львів, 1936) чи «Матеріали до історії міста Самбора» А. Дорфлерувни («Materiały do historii miasta Sambora», Львів, 1936).

Учені також намагалися популяризувати професію архівіста. Наприклад, автори енциклопедії «Świat i życie» створювали дещо ідилічний образ пієтету польської ранньомодерної шляхти щодо архівів на тлі нехтування архівною спадщиною в новий час: «Головною причиною цієї <...> байдужості

є втрата безпосереднього дотику людей та актів / документів. У Польщі перед розділами шляхтич <...> взагалі не виходив <...> з архівів актів гродських і земських, бо цей архів був майже його власним: стільки у ньому було документів, які стосувалися його родини, фамілії, власності, сусідів, товаришів і ворогів. Уряди чужих країн знищили цей контакт, поставивши між <...> людиною та її писемною спадщиною чужого, часто вороже налаштованого чиновника. Тодішня атмосфера продовжується й нині, але досить подивитися на поведінку будь-якої екскурсії архівами і порівняти байдужість і недовіру її перших кроків в архіві з живою зацікавленістю останніх етапів ознайомлення, щоб зрозуміти, що сила дії документів та людей не ослабла і слід лише збільшити безпосередній контакт, щоби вернути колишній стан справ», — стверджував Казимир Конарський, закликаючи водночас учнів та студентів цікавитися архівами на шкільній та університетській лаві, а потім стати архівістами [13, с. 295]. Далі автор статті популярно пояснював структуру сучасної йому архівістики в різних країнах, окреслював відмінності між підходами та видами архівної справи, пояснював специфіку праці в різних типах архівів для спеціалістів з різних ділянок історичного знання: «У старопольських архівах архівіст мусить вміти відчитати документ, розшифрувати його скорочення, дату, подану не у формі цифри, як то зараз робиться, але у формі більш чи менш складної формули. В архіві новітньої епохи мусить впоратися з кількістю актів, з особливо ускладненою будовою державної машини. І тут і там мусить досконало знати історію епохи, в якій обертається, а передовсім історію політичного устрою у тій епосі» [13, с. 299]. Для більшого зацікавлення молодих читачів архівістикою енциклопедія «Світ і життя» подавала вимоги й послідовність міжвоєнної архівістичної формації (перший рівень — університетська освіта, другий — практична підготовка в самому архіві) та уточнювала вміння й навички тогочасного архівіста: інвентаризування та комплектування справ і актів, орієнтування в адміністративному праві та «вміння читати», тобто знати «всі аркани історії письма, принаймні середньовічного» [13, с. 303]. Зрештою, читачам пропонували розглянути архівістику з погляду сенсаційних та особливо емоційних, зокрема для польської культури з її культом Адама Міцкевича та Січневого повстання 1863—1864 рр., документів і артефактів, які зберігали архівосховища: «Хіба можна пройти байдуже біля пожовклих карток, записаних сто років тому невиразним письмом, які починалися словами: «О Литво, вітчизно моя, ти як здоров'я...». Або біля торбинки зі стрихніном, вшитой до слідчої справи та відібраної при особистому обшуку в одного зі змовників у 1862 р. Акти говорять, треба лише хотіти й вміти почути їхню мову» [13, с. 302—303].

В українському середовищі ситуація з архівами й ставленням до них була дещо іншою. Звісно, популярна «Українська загальна енциклопедія» (Львів—Станіславів—Коломия, 1930—1933) згадувала архіви як збірки давніх документів, що містять пам'ять про минуле, інформувала про існуван-

ня сучасних архівів. Проте загалом автори енциклопедії брали, як приклад, архівну справу Радянської України (УСРР / УРСР). Саме там у 1920—1930-ті роки були закладені підвалини нового українського архівознавства, з'явилися перші спеціалізовані журнали («Червоний архівіст», «Архів Радянської України», «Архівна справа») та посібники, з якими частково були знайомі й у Західній Україні: «Нариси з архівознавства» В. Романовського (1927), «Архівознавство: елементарний підручник» (1932) тощо. Окремим сегментом архівного простору галицьких українців у міжвоєнний час стали архіви русофілів, які частково орієнтувалися на білоемігрантів, а частково — на Радянський Союз. Після тривалих дипломатичних перемовин з керівництвом Польщі, у 1928 р. влада СРСР передала вивезений у 1915 р. архів Ставропігії колишньому русофілові, відомому славісту та музейнику Іларіону Свенціцькому як представнику західноукраїнської спільноти, що стало згодом предметом бурхливих суперечок між українофілами і русофілами, які претендували на цей архів [6, с. 394—397]. Зокрема, українофіли звинувачували своїх опонентів у тому, що ті розгубили або віддали Росії безцінну архівну спадщину, яку залишили попередники Ставропігійського інституту [6, с. 399—400]. Тим часом, поняття архіву в регіоні модернізувалося: якщо у ХІХ ст. з'явилися фотоархіви, то з початку ХХ ст. стали розвиватися кіноархіви, а частково також аудіоархіви місцевих радіостанцій. У 1939 р. Друга світова війна перервала ці процеси, значною мірою змінивши рецепцію архівів: приєднання Західної України до СРСР означало реорганізацію й упорядкування архівної справи за зразком УРСР.

Наукова новизна. Історію галицьких архівів та архівістики розглянуто крізь призму формування основних понять про суспільну роль і знаково-символічну функцію публічних та приватних архівів / архівних збірок як символів культурно-національних традицій, історичної та культурної пам'яті етноконфесійних та національних спільнот Галичини і Львова. Це дозволило показати загальні тенденції розвитку архівознавства в місті та регіоні як складну систему уявлень і текстів, в яких знайшли відображення радикальні зміни політичної та культурної історії краю й міста у ХІХ — першій половині ХХ ст., окреслити передумови й наслідки цих процесів у контексті еволюції книжно-писемної культури краю й міста, а також формування, збереження і трансформації локальної архівної спадщини.

Висновки. Загалом, еволюція сприйняття і формування архівів Львова й Галичини є історією поступового осмислення архівних документів як важливих знаків, з допомогою яких можна інтерпретувати минуле, і значущих символів етноконфесійної, національної та політичної ідентичності. З іншого боку, історія архівознавства в місті та регіоні свідчить про складні політичні та культурні процеси взаємодії країн, які на різних історичних етапах впливали на їхню культурну, політичну та адміністративну історію: давньоруської держави і Польщі, Австро-Угорщини та Росії, і, звичайно, України.

На всіх цих етапах уявлення про архів, його семіотичну цінність, історико-культурний контекст змінювалося під впливом політичної ситуації, яка, своєю чергою, формувала історичну пам'ять суспільства. Писемна спадщина та (династичні) архіви давньоруського Галицько-Волинського князівства як держави Романовичів збереглися лише фрагментарно, ще менше є свідчень про їхнє сприйняття читачами / книжниками. Однак вони були знаками руської / української культурної традиції, засвідчували руську / українську ідентичність регіону в середні віки. Старопольські архіви середньовічного й ранньомодерного Руського воеводства Польської Корони / Речі Посполитої, що сформувалися після занепаду руської держави, були краще збережені, хоч стихійні лиха завдали їм значної шкоди, наприклад, знищивши архіви готичного Львова. У цей час також можна реконструювати й ставлення різних етноконфесійних спільнот до своєї писемної спадщини, формування понять, наближених до сучасних категорій архіву, архівного документа тощо. Проте модерну рецепцію архіву, його структури й системи принесла бюрократична адміністративна машина Австрійської / Австро-Угорської монархії. Після 1772 р. австрійська влада по-новому інтегрувала та класифікувала давні й нові документи. З іншого боку, на рівні національних середовищ й окремих дослідників у цей час також виникла потреба публікації архівних джерел, які згодом стали слугувати символами ідентичності національних спільнот (української, польської, єврейської) та політичних рухів усередині них (русофіли, українофіли). Перша світова війна і міжвоєнний час принесли нове переформатування архівної системи міста й краю у світлі архівної системи нової (Польської) держави, до якої була прилучена Галичина, в перспективі нової політичної ідеології та нових історичних методик. Водночас основні уявлення про архівну справу для галицьких українців на той час формувалися не в самій Галичині: теорія архіву формувалася в УСРР / УРСР. Проте Друга світова війна в 1939 р. ще раз змінила долю Львова й краю: його приєднання, з одного боку, означало нібито модернізацію архівів, але водночас їх уніфікацію та ідеологізацію за зразком Радянської України. Це, своєю чергою, обривало попередні традиції сприймання й розвитку архівів у місті й регіоні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Голик Р.Й. Культурна пам'ять і Східна Європа: писемна культура та формування суспільних уявлень в Галичині. Львів, 2015. 414 с.
2. Доліновський В. Організація та комплектування Бернардинського архіву у Львові (1784—1918 рр.) // Архіви України. 2009. № 5. С. 68—78.
3. Киричук О., Орлевич, І. Львівський Ставропігійський інститут (1788—1914). Роль у суспільно-політичному, культурному та релігійному житті українців Галичини. Львів : Логос, 2018. 288 с.
4. Лоштин Н.Т. Матеріали до історії Львова у фондах відділу рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника: історія опрацюван-

- ня та перспективи дослідження // Рукописна та книжкова спадщина України. 2021. Вип. 27. С. 57—70.
5. Національна ідентифікація українців Галичини в ХІХ — на початку ХХ століття (еволюція етноніма) / наук. ред. І.В. Орлевич. Львів : Логос, 2016. 320 с.
 6. Орлевич І. Повернення Ставропігійського музею до Львова в контексті протистояння русофілів та українофілів // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. 2013. Вип. 23. С. 389—401.
 7. Сварник І. Архіви Галичини. Заснування Архіву гродських і земських актів у Львові // Нариси історії архівної справи в Україні / за ред. І.Б. Матяш та К.І. Климової. Київ : Видавничий дім «КМ Академія», 2002. С. 171—176.
 8. Чебан М. Архівна справа у міжвоєнному Львові // Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. 2014. Вип. 7. С. 195—207.
 9. Шустова Ю.Э. Документы Львовского Успенского Ставропигийского братства (1586—1788): источниковедческое исследование. Москва : Рукописные памятники Древней Руси, 2009. 648 с.
 10. Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie. Lwów, 1868. T. 1. S. XVI.
 11. Archiwum // Encyklopedia. Zbiór wiadomości z wszystkich gałęzi wiedzy. Lwów, 1898. S. 48.
 12. Himka J.-P. The Construction of Nationality in Galician Rus': Icarian Flights in Almost All Directions // Intellectuals and the Articulation of the Nation / ed. Ronald G. Suny and Michael D. Kennedy. Ann Arbor, 1999. P. 109—164.
 13. Konarski K. Archiwum. // Świat i życie. Zarys encyklopedyczny współczesnej wiedzy i kultury. Lwów, Warszawa, 1933. T. I. S. 295—304.
 14. Pijaj S. Archiwa rodzinno-majątkowe i spuścizny z terytorium dawnej Galicji (ich losy i stan obecny) // Studia Historyczne. Kraków, 2012. Cz. 1. S. 51—70.
 15. Schneider A. Archiwa // Encyklopedia do krajoznawstwa Galicji. Lwów, 1871. T. 1. S. 146.
 16. Wierzbowski T. Vademecum. Podręcznik do studjów archiwalnych. Lwów-Warszawa: Książnica-Atlas, 1926. 253 s.
 17. Wolff L. The Idea of Galicia: History and Fantasy in Habsburg Political Culture. Stanford (Calif.): Stanford University Press, 2010. 486 p.
 18. Zayarniuk A. «The War Is As Usual»: World War I Letters To A Galician Village // *Ab Imperio*. Казань, 2010. № 4. С. 197—224. <https://doi.org/10.1353/imp.2010.0082>

Отримано 16 березня 2024 р.

REFERENCE

1. Holyk R.Y. Kulturna pamiat i Skhidna Yevropa: pysemna kultura ta formuvannya suspilnykh uiavlen v Halychyni [Cultural Memory and Eastern Europe: Written Culture and the Formation of the Social Imagery in Galicia]. Lviv, 2015. 414 p. [In Ukrainian].
2. Dolinovskiy V. Orhanizatsiia ta komplektuvannya Bernardynskoho arkhivu u Lvovi (1784—1918 rr.) [Organization and Completion of the Bernardine Archive in Lviv (1784—1918)]. *Arkhivy Ukrainy* [Archives of Ukraine]. 2009. No. 5, pp. 68—78 [In Ukrainian].
3. Kyrychuk O., Orlevych, I. Lvivskiy Stavropihiiskiy instytut (1788—1914). Rol u suspilno-politychnomu, kulturnomu ta relihiinomu zhytti ukraintsiv Halychyny [Lviv

- Stavropygian Institute (1788—1914). The Role in the Socio-Political, Cultural and Religious Life of the Ukrainians of Galicia]. Lviv, 2018. 288 p. [In Ukrainian].
4. Loshtyn N.T. Materialy do istorii Lvova u fondakh viddilu rukopysiv Lvivskoi natsionalnoi naukovoï biblioteky Ukrainy imeni V. Stefanyka: istoriia opratsiuvannia ta perspektyvy doslidzhennia [Materials for the History of Lviv in the Fonds of the Manuscripts Department of Vasyl Stefanyk National Scientific Library of Ukraine in Lviv: The History of Processing and Research Prospects]. *Rukopysna ta knyzhkovna spadshchyna Ukrainy* [Manuscript and Book Heritage of Ukraine]. 2021. Iss. 27, pp. 57—70. [In Ukrainian].
 5. Natsionalna identyfikatsiia ukrainsiv Halychyny v XIX — na pochatku XX stolittia (evoliutsiia etnonima) [National Identification of Ukrainians of Galicia in the 19th and early 20th Centuries (Evolution of the Ethnonym)] / I.V. Orlevych. (Ed.). Lviv, 2016. 320 p. [In Ukrainian].
 6. Orlevych I. Povnennia Stavropihiiskoho muzeiu do Lvova v konteksti protystoiannia rusofiliv ta ukrainofiliv [The Return of the Stavropygian Museum to Lviv in the Context of the Confrontation between Russophiles and Ukrainophiles]. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*. [Ukraine: Cultural Heritage, National Identity, Statehood]. 2013. Iss. 23, pp. 389–401. [In Ukrainian].
 7. Svarnyk I. Arkhivy Halychyny. Zasnuvannia Arkhivu hrodskykh i zemskykh aktiv u Lvovi [The Archives of Galicia. Establishment of the Archive of the Grodzki and Ziemi Act in Lviv]. *Narysy istorii arkhivnoi spravy v Ukraini* [Essays on the History of the Archival Affairs in Ukraine] / I.B. Matiash, K.I. Klymova (Eds.). Kyiv, 2002. Pp. 171—176. [In Ukrainian].
 8. Cheban M. Arkhivna sprava u mizhvoiennomu Lvovi [Archival Affairs in the Interwar Lviv]. *Ukraina-Polshcha: istorychna spadshchyna i suspilna svidomist* [Ukraine-Poland: Historical Heritage and Social Consciousness]. 2014. Iss. 7, pp. 195—207. [In Ukrainian].
 9. Shustova Iu.E. Dokumenty Lvovskogo Uspenskogo Stavropigiiskogo bratstva (1586—1788): istochnikovedcheskoe issledovanie [Documents of the Lviv Assumption Stavropagian Brotherhood (1586—1788): The Source Study]. Moscow, 2009. 648 p. [In Russian].
 10. Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie. Lwów, 1868. T. 1. 188 s.
 11. Archiwum. *Encyklopedia. Zbiór wiadomości z wszystkich gałęzi wiedzy*. Lwów, 1898. S. 48.
 12. Himka J.-P. The Construction of Nationality in Galician Rus': Icarian Flights in Almost All Directions. Intellectuals and the Articulation of the Nation / Ronald G. Suny and Michael D. Kennedy (Eds.). Ann Arbor, 1999. Pp. 109—164.
 13. Konarski K. Archiwum. *Świat i życie. Zarys encyklopedyczny współczesnej wiedzy i kultury*. Lwów, Warszawa, 1933. T. I. S. 295—304.
 14. Pijaj S. Archiwa rodzinno-majątkowe i spuścizny z terytorium dawnej Galicji (ich losy i stan obecny). *Studia Historyczne*. Kraków, 2012. Cz. 1. S. 51—70.
 15. Schneider A. Archiwa. *Encyklopedia do krajoznawstwa Galicyi*. Lwów, 1871. T. 1. S. 146.
 16. Wierzbowski T. Vademecum. Podręcznik do studjów archiwalnych. Lwów-Warszawa: Książnica-Atlas, 1926 253 s.
 17. Wolff L. The Idea of Galicia: History and Fantasy in Habsburg Political Culture. Stanford (Calif.): Stanford University Press, 2010. 486 p.
 18. Zayarniuk A. "The War Is As Usual": World War I Letters To A Galician Village. *Ab Imperio*. Kazan 2010. No4. Pp. 197—224. <https://doi.org/10.1353/imp.2010.0082>

Retrieved on March 16, 2024

Roman Holyk

I. Krypiakievych Institute of Ukrainian Studies
of National Academy of Sciences of Ukraine (Lviv, Ukraine)

ORCID: 0000-0003-3123-1920

E-mail: roman_holyk70@ukr.net

Iryna Orlevych

I. Krypiakievych Institute of Ukrainian Studies
of National Academy of Sciences of Ukraine (Lviv, Ukraine)

ORCID: 0000-0002-7530-9833

E-mail: i.orlevych@gmail.com

PERCEPTION AND FORMATION OF ARCHIVES IN LVIV
AND GALICIA OF 19th — FIRST HALF OF 20th CENTURIES:
EASTERN EUROPEAN PERSPECTIVE

The purpose of the study is to analyze the history of the archives of Lviv and Galicia in the 19th—20th centuries in the perspective of the book culture and historical memory. **Methodology:** principles of systematics, elements of structural-semiotic approach, methods of intellectual history, history of mentality and ideas and social history. **Scientific novelty.** The evolution of local archiving is considered as a consequence of the development of ideas about book culture and historical memory, about the specifics of its institutions. **Conclusion.** The Galician “idea of the archive” arose in medieval and early modern time. In 1772, the province of Galicia was formed in the Austro-Hungarian monarchy. The Austrian bureaucrats viewed the local archives as part of an all-empire archive system. The Ukrainian intellectuals concentrated on the search for “archival Rus”, the Ukrainian segment of the medieval and early modern archives. The Polish intellectuals paid attention to the archival heritage of the Polish-Lithuanian Commonwealth. For Ukrainians and Poles, this served as an element in the formation of national identity. At the same time, the archival heritage of the “Galician Rus” became an arena of the rivalry between Galician Ukrainophiles and Russophiles. In the same vein, archives of public organizations and personal archives of the 19th and first half of the 20th centuries were formed, which covered a wide range of personal and family documents. During the WWI, some of the Galician archival collections were lost, and some were moved (for example, to Russia, in 1914—1915). The accession of Galicia to interwar Poland led to the transformation of the Austrian archival system in the context of the Polish state. In 1920—1930 local Ukrainian archival studies also developed. The Second World War completely changed the fate of the region and its archives, which now has become part of the archives of Ukraine. The history of archival work in Galicia demonstrates the formation of a concept of archives, in the context of the political changes of Eastern Europe.

Key words: archives, archival studies, historical sources, national identity, historical memory, history of ideas, Lviv, Galicia, Eastern Europe, Ukraine, history, culture.

<https://doi.org/10.15407/rksu.38.122>
УДК 070:001.82]:[070:001.102]-048.42

Григорій Рудий, доктор історичних наук,
учений секретар Сектору з координації наукових досліджень
Науково-організаційного відділу, Президія Національної
академії наук України (Київ, Україна)
ORCID: 0000-0002-4679-282X
E-mail: sknd@nas.gov.ua

КЛАСИФІКАЦІЯ ДЖЕРЕЛ ПРЕСОЛОГІЇ ЯК ПРОЦЕС УПОРЯДКУВАННЯ ПРЕСОЛОГІЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ

Метою статті є актуалізація питання про визначення класифікації джерел пресології. **Методологія статті** спирається на методи історизму, аналізу, синтезу, індукції, дедукції, класифікації, за допомогою яких систематизовано поняттєвий апарат класифікації періодичних джерел, його відмінності від систематизації періодичних джерел, розроблено новітню класифікаційну модель джерел пресології. **Наукова новизна** полягає в тому, що теоретично обґрунтовано і запропоновано класифікаційну модель джерел пресології, її складові, розкрито її суть, виявлено її особливості, роль і значення для упорядкування пресологічної інформації. Насамперед ідеться про розробку загальних методологічних принципів, на яких базується ця схема, і з'ясування того, в чому полягає її відмінність від систематизації. **Висновки.** Опрацювавши основні теоретичні засади розглядуваної теми, можемо констатувати, що класифікація є важливою дослідницькою процедурою щодо упорядкування матеріалів преси, яка дає змогу комплексно проаналізувати пресологічну інформацію. На основі проведеного аналізу стандартів класифікації доходимо висновку, що поняття і термінологія класифікації джерел пресології на сьогодні недостатньо розроблені та уніфіковані, зокрема її відмінність від систематизації пресологічної інформації. З огляду на це нами було розроблено класифікаційну модель джерел пресології, визначено ієрархію

Цитування: Рудий Г. Класифікація джерел пресології як процес упорядкування пресологічної інформації. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2025. № 3 (38). С. 122—132. <https://doi.org/10.15407/rksu.38.122>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

термінологічного апарату класифікації. Розмежовано й уточнено поняття «класифікація періодичних джерел» і «систематизація періодичних джерел». В основу моделі покладено найважливіші пресові ознаки. Серед них — видавнича, ідеологічна, масштаб, тематика і зміст, періодичність, жанр, мова. Наступним кроком має стати визначення періодизації джерел пресології.

Ключові слова: пресологія, пресологічне джерело, класифікація, систематизація, періодичні видання, преса, газети, журнали.

Актуальність дослідження. Питання дослідження класифікації джерел пресології належить до пріоритетних методологічних завдань пресології.

Аналіз досліджень і публікацій свідчить, що в наукових розвідках і статтях лише частково описано теоретичні вимоги до класифікації періодичних видань. Так, питання класифікації багатотиражної преси України 1917—1941 рр. торкалася О. Вакульчук [1]. Застосування методів джерелознавчої критики і класифікації з вивчення газетних публікацій як джерела дослідження політичної системи України вивчав Ю. Ганжуров [2]. Класифікацію газет України 1917—1920 рр. розглядав П. Губа [3]. Використання класифікації періодичних видань в історико-бібліографічних дослідженнях висвітлював М. Романюк [4]. Проблеми класифікації газетних джерел 1917—1920 рр. за типовими і різновидовими ознаками вивчав Г. Рудий [5]. Є також інформація про основні засади класифікації періодики в довідкових виданнях [6]. Наразі поза увагою дослідників лишаються окремі аспекти та прикладні питання розробки методології класифікації джерел пресології, що мотивує систематизувати набутий практичний досвід та визначити особливості класифікації періодичних видань, визначитися з термінологічним апаратом, запропонувати удосконалену класифікаційну схему.

Метою дослідження є актуалізація питання про визначення класифікації джерел пресології.

Виклад основного матеріалу. Насамперед слід відзначити, що класифікація широко застосовується в багатьох галузях природничих, технічних і соціогуманітарних наук. Тут термін класифікація вживається як засіб уточнення понять, яким користується наука. Тобто класифікація розуміється як процес організації або поділу об'єктів, явищ або інформаційних відомостей на групи або категорії відповідно до певних критеріїв або характерних ознак. Цей процес дозволяє структурувати інформацію й упорядкувати об'єкти дослідження для більш зручного пошуку та аналізу даних. Найважливішими аспектами класифікації є критерії і категорії класифікації. Водночас необхідно розмежовувати поняття класифікація і систематизація. З наукового погляду, це різні терміни, вони не ідентичні, не рівнозначні. Вони різняться за формою, продукуються різними методами, виконують різні функції. Класифікація і систематизація — два різних способи організації інформації або об'єктів. Основна відмінність між класифікацією і

систематизацією полягає в тому, як вони упорядковують інформацію або об'єкти. Класифікація поділяє об'єкти на категорії, тоді як систематизація будує структуру або ієрархію, що відображає внутрішні відносини між об'єктами. Основна мета систематизації — створити систему, яка забезпечує більш глибоке розуміння об'єктів і їхніх внутрішніх зв'язків. У систематизації об'єкти або відомості, як правило, організовані за певними принципами, наприклад, ієрархічний порядок, хронологія або інші логічні структури. До прикладу, у процесі організації роботи бібліотеки можна використати класифікацію, щоби поділити її за темами (суспільно-політична, соціально-економічна, просвітницька, релігійна та інші). А систематизація може використовуватися для створення каталогу газет чи журналів, який відображає дані про видавців, редакторів, органи видання, місце видання, мову тощо.

Для джерелознавців, у тому числі пресологів, проблема класифікації джерел і на сьогодні залишається дискусивною. Однією з найраніших схем класифікації джерел є її поділ за ознакою їхньої близькості до відображуваної реальності на історичні залишки та історичні традиції (оповідні, писемні джерела). З огляду на це можна згадати праці українських науковців В.Б. Антоновича [7], В.С. Іконнікова [8], В.Ю. Данилевича [9], французьких учених Ш. Сеньбоса [10], Ш.-В. Ланглуа [11], німецького вченого Е. Бернгейма [12] та інших. Слід зазначити, що ця класифікаційна модель не є універсальною і потребує обережного підходу, оскільки те саме джерело стосовно одних подій може бути оповідне, щодо інших — як їхніх залишків.

У ХХ столітті найбільш поширеною була класифікація джерел, у тому числі преси, за видовою ознакою. Прихильники видової класифікації поряд зі змістом і походженням особливу увагу приділяють при цьому його формі. Зокрема, ґрунтовно питання видової класифікації джерел були розроблені у працях українського науковця В.І. Стрельського [13].

Також використовується практика поділу джерел, у тому числі пресових за змістом (історія держави, суспільно-політична думка, внутрішня і зовнішня політика тощо). Зазначимо, що таку класифікацію джерел на практиці здійснити неможливо з огляду на те, що більшість джерел містить інформацію з різних сфер людської діяльності. Така схема виходить за межі джерелознавчої класифікації.

Існує також практика поділу джерел за формаційною ознакою. Така класифікація була однією з основних у радянському джерелознавстві. Ця концепція тепер піддається критичному перегляду.

Останнім часом у джерелознавстві практикується поділ на одиничні й масові джерела. Зазначимо, що масові джерела характеризуються однотипною й повторюваною інформацією, що є ознакою закономірності відображуваних явищ, і піддаються обробці сучасними засобами опрацювання інформації.

Крім того, джерела поділяються за ознакою предметів (класифікація журналів, газет за алфавітом, фондів, архівів за номерами тощо). Така допоміжна класифікація джерел може лише свідчити про місце їхнього зберігання, а не про їхню природу.

Нині українські вчені розробляють удосконалені схеми класифікації джерел на підставі нових підходів до їхньої класифікації в західноєвропейському джерелознавстві. На сьогодні більшість європейських науковців продовжують розвивати класифікаційну модель німецького вченого Бернгейма, в основі якої є поділ історичних джерел на безпосередні та опосередковані. Серед них — французькі історики М. Блок та Л. Февр, які виступали проти традиційної схеми опису історії через події, вважаючи будь-якими історичними джерелами всю наявну інформацію щодо результатів людської діяльності, у тому числі дані геологічних і хімічних розвідок. Такий підхід до відбору джерел не є достатньо обґрунтованим, оскільки всі відомості природничих наук автоматично стають історичними джерелами [14].

Отже, вітчизняне та зарубіжне джерелознавство виробило чимало класифікаційних джерел, у тому числі преси.

Зокрема, прийнято поділяти пресові джерела XVIII—XIX ст. на такі групи:

- за періодичністю (щоденні, тижневики, місячні, щоквартальні);
- за територіальною ознакою (центральна, провінційна, преса окремих регіонів);
- за мовою;
- за видавцями (преса офіційна урядова, відомча, преса приватна, преса громадських організацій);
- за ставленням до цензури (підцензурна, легальна, вільна російська, зарубіжна преса, нелегальна);
- за змістом та типами видань, які історично склалися (літературно-суспільні журнали і газети, офіційно-відомчі, наукові, спеціальні, галузеві, сатиричні, ілюстровані).

Зрозуміло, що така класифікація не є цілком науковою, бо окремі з перерахованих різновидів органів періодики можуть бути одночасно віднесені також і до інших з названих різновидів. Крім того, багато галузевих видань є й дуже вузькими спеціалізованими виданнями. Такий поділ преси тільки в окремих випадках можна обґрунтувати міркуваннями службового характеру.

Фактично в радянському джерелознавстві основною була класифікація преси лише за видавничою та партійною ознаками. Також найважливішою за організаціями-видавцями вважають класифікацію українські джерелознавці М.Ф. Дмитрієнко [15], В.М. Довгопол, М.А. Литвиненко, Р.Я. Лях [16]. Слід зазначити, що зміст матеріалів періодичної преси радянського періоду

за своєю інформаційно-суспільною сутністю не має суттєвих відмінностей за названою ознакою, адже панування комуністичної ідеології в періодичних виданнях було тотальним та всеохоплюючим. За цим принципом виділялися органи друку комуністичної партії. Терміном «більшовицька преса» називалися періодичні органи комітетів та інших організацій більшовиків, в також видання, які, хоча й не були більшовицькими, але повністю підтримували політичну платформу КПРС, боролися за втілення її в життя. Це поняття охоплює різні типи преси, що почали фактично видаватися в центрі та на місцях [17].

Заслужовує на увагу класифікація періодики українського джерелознавця В.Я. Борщевського за інформаційно-типологічними ознаками: загальнополітична та галузева [18]. Щоправда, ця класифікація не зовсім чітко визначає принципи поділу, оскільки періодичні видання, по суті, систематизуються за двома ознаками: загальнополітичні, центральні, центральні галузеві, місцеві галузеві, але випадають з обліку видання, що виходили на місцях як органи місцевого самоуправління.

Зарубіжний учений українського походження К. Костів запропонував схему класифікації української преси за тематично-змістовими ознаками. Він виділив такі групи української періодики:

- 1) серійно-галузеві органи;
- 2) релігійно-церковні і теологічно-конфесійні органи;
- 3) інформативні;
- 4) суспільно-громадські;
- 5) політико-партійні;
- 6) фахово-професійні;
- 7) освітньо-наукові й педагогічно-виховні;
- 8) літературно-мистецькі;
- 9) мовознавчі;
- 10) історико-краєзнавчі;
- 11) гумористично-сатиричні;
- 12) органи для жіноцтва;
- 13) органи для молоді;
- 14) органи для дітей;
- 15) військово-ветеранські (комбатантські);
- 16) ілюстровані;
- 17) спортивні;
- 18) музичні;
- 19) регіонально-провінційні;
- 20) советофільські;
- 21) універсальні (типу англійських «magazines») [19].

Така класифікація є не зовсім науковою, оскільки багато галузевих видань — це дуже вузькі спеціалізовані видання.

Класифікація періодичних джерел є важливим напрямом діяльності сучасних українських пресологів. Відомий науковець М. Романюк запропонував класифікувати пресу за такими ознаками: вид, періодичність, місце видання, зміст, власники чи видавці. Він розподілив усі періодичні видання на партійно-політичні, суспільно-політичні, просвітньо-культурні, літературно-наукові, церковно-релігійні, молодіжні та юнацькі, сатирично-гумористичні [20]. Системний підхід до класифікації періодичної преси подано в навчальному посібнику «Джерелознавство історії України»: а) за видавцями: державна, партійна, приватна та ін.; б) за політично-програмними ознаками: демократична, ліберальна, консервативна та ін.; в) за призначенням: селянська, робітничка, жіноча, молодіжна, наукова та ін.; г) за місцем видання: центральна, місцева, багатотиражна та ін.; д) за періодичністю: щоденна, тижнева та ін. [21].

Український науковець П. Губа найважливішою вважає класифікацію преси за ознакою ідейно-політичної спрямованості видання. Він пропонує виділити такі групи газет:

- національно-демократичного напрямку;
- національно-радикального напрямку;
- проросійські;
- змішаного типу [22].

Розуміючи, що всі періодичні видання у даному випадку класифікуються за різними принципами, П. Губа зазначає, що така класифікаційна схема є досить умовною.

З огляду на це слід зазначити, що окремі пресознавці до класифікації пресових джерел застосовують різні підходи, що не завжди базуються на системному принципі, який передбачає вивчення пресового джерела в його цілісності. Системний підхід щодо класифікації преси має визначитися універсальністю і комплексністю класифікаційних методів. Дослідження загальних властивостей періодичного джерела і причин, які їх породжують, вимагає загальнотеоретичного аналізу наявних форм класифікації. Для пресологів проблема класифікації особливо важлива через вироблення принципів класифікації періодичної преси, виявлення її внутрішньоспецифічних ознак, зведення періодичних джерел за цими ознаками у відповідні групи і підгрупи. Вироблення класифікаційної моделі вимагає обізнаності з особливостями й основними характеристиками періодичних джерел. Усі етапи класифікації історичних джерел мають бути історично і логічно пов'язаними. Процес класифікації пресових джерел треба здійснювати з урахуванням таких класифікаційних ознак:

а) структурної — для групування історичних матеріалів за їхньою приналежністю, внаслідок діяльності яких вони створені;

б) хронологічної — для групування періодичних джерел з урахуванням часу їхньої появи;

в) галузевої та тематичної — для групування періодичних джерел згідно з галузевою належністю та тематикою;

г) номінальної — для групування джерел за їхньою належністю до конкретного виду історичних джерел (газети і журнали);

д) географічної — для групування періодичних джерел за окремими територіально-адміністративними одиницями, з якими пов'язаний зміст джерел.

Крім того, слід враховувати і таку ознаку, як мова періодичних джерел.

Також варто зазначити, що пресові джерела мають як спільні, так і відмінні властивості, а об'єднує їх таке:

а) пресові джерела є свідками свого часу і відбивають певні сторони тогочасного буття;

б) періодичні джерела відносно об'єктивні, оскільки їх творцями є люди з відповідним суб'єктивним відображенням навколишнього середовища;

в) у періодичних джерелах міститься важливий і значний емпіричний матеріал;

г) кожне періодичне джерело має подвійний зміст, з одного боку, як матеріальний — носій історичної інформації, з іншого — як історичний факт, явище політичного, соціально-економічного і духовного розвитку суспільства.

Водночас періодичні джерела різняться між собою за формою, змістом та походженням. З огляду на це їх можна групувати за такими принципами:

а) групування має бути повним, тобто охоплювати всі й окремі періодичні джерела;

б) ознаки класифікації визначають у кожному окремому випадку залежно від наукової і практичної мети;

в) поділ слід починати за основною ознакою, властивою для всіх пресових джерел, і завершувати за ознаками, характерними для окремих джерел;

г) кожен групу періодичних джерел необхідно утворювати за однією й тією самою ознакою.

Класифікація — важлива дослідницька процедура щодо матеріалів преси — дає змогу комплексно проаналізувати відомості, що містяться в окремих джерелах. Кожна класифікація умовна, проте вона, по-перше, має бути добре аргументованою, по-друге, послідовною, по-третє, логічно мотивованою. Здійснити таку класифікацію досить важко, оскільки це пов'язано з певними труднощами через численність і різноманітність пресових джерел. З огляду на це в основу авторської класифікації покладені найважливіші ознаки преси, що поділяються:

а) за видавцями (державна, приватна, партійна, громадська та ін.);

б) за ідеологією (ліберальна, консервативна, ліва, права);

в) за масштабом (загальнонаціональна, регіональна і локальна);

г) за тематикою змісту (суспільно-політична, соціально-економічна, культурно-мистецька, наукова, гендерна та ін.);

д) за професійно-галузевим призначенням (академічна, аграрна, фінансова, кооперативна, виробничо-практична та ін.);

е) за періодичністю (щоденна, тижнева, щомісячна, щоквартальна та ін.);

є) за жанром (інформаційно-масова, аналітична, художньо-публіцистична та ін.);

ж) за мовою (українська, російська, єврейська, польська, німецька та ін.).

Ця класифікаційна модель не є вичерпною, а лише одним з варіантів для дискусії.

Наукова новизна полягає в тому, що теоретично обґрунтовано і запропоновано удосконалену класифікаційну модель пресологічних джерел, її складові, розкрито її суть, виявлено особливості, роль і значення для упорядкування пресологічної інформації. Насамперед ідеться про розробку загальних методологічних принципів, на яких базується ця модель, і з'ясування того, в чому полягає її відмінність від систематизації.

Висновки. Опрацювавши основні теоретичні засади розглядуваної теми, можемо констатувати, що класифікація є важливою дослідницькою процедурою щодо упорядкування матеріалів преси, яка дає змогу комплексно проаналізувати пресологічну інформацію. На підставі проведеного аналізу стандартів класифікації доходимо висновку, що поняття і термінологія класифікації джерел пресології на сьогодні недостатньо розроблені та уніфіковані, зокрема її відмінність від систематизації періодичних видань.

З огляду на це нами було розроблено удосконалену класифікаційну модель джерел пресології як важливий процес з упорядкування пресологічної інформації, зокрема чітку ієрархію термінологічного апарату. Розмежовано й уточнено поняття «класифікація періодичних джерел» і «систематизація періодичних джерел». В основу моделі покладено найважливіші ознаки преси. Серед них — видавнична, ідеологічна, масштаб, тематика і зміст, періодичність, жанр, мова. Метою класифікації пресологічних джерел є спрощення доступу до інформації, покращення вмісту та забезпечення зручності використання джерел для досліджень. Наступним кроком має стати визначення періодизації джерел пресології.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Вакульчук О.А. Багатотиражна преса України 1917—1941 років: становлення, розвиток, контент. Київ, 2021. С. 65—78.
2. Ганжуров Ю. Чорно-біла відлига у дзеркалі преси (газетні публікації як джерело вивчення політичної системи України 1956—1964 рр.). Київ, 1999. С. 17—18.
3. Губа П.І. Українське відродження: спроба джерелознавчої оцінки вітчизняної преси 1917—1920 рр. Черкаси, 2002. С. 23—24.
4. Романюк М. Українське пресознавство на порозі ХХІ століття. Львів, 2000. С. 26—32.
5. Рудий Г.Я. Преса України 1917—1920 рр. як об'єкт дослідження української культури: джерелознавчий і методологічний аспекти. Київ, 2005. С. 35—64.

6. Джерелознавство історії України. Довідник. Київ, 1998. С. 120—123.
7. Антонович В.Б. Курс лекцій з джерелознавства: 1880—1881: Історія України в університетських лекціях. Київ, 1995. С. 17.
8. Иконников В.С. Опыт русской историографии. Киев, 1891. Т. 1. Книга 1. С. 38.
9. Данилевич В.Е. Литературные и вещественные источники русской истории. Киев, 1914. С. 2.
10. Сеньобос Ш. Исторический метод в применении к социальным наукам. Москва, 1902. С. 15—16.
11. Ланглюа Ш.-В., Сеньобос Ш. Введение в изучение истории. Санкт-Петербург, 1899. С. 50.
12. Бернгейм Э. Введение в историческую науку. Санкт-Петербург, 1899. С. 70—90.
13. Стрельский В.И. Теория и методика источниковедения истории СССР. Киев, 1968. С. 73.
14. Блок М.А. Апология истории или ремесло историка. Москва, 1973. С. 37.
15. Дмитрієнко М.Ф. Більшовицька преса в Україні 1917—1918 рр. як історичне джерело. Київ, 1967. С. 74—86.
16. Довгопол Б.М., Литвиненко М.А., Лях Р.Д. Джерелознавство історії Української РСР. Київ, 1986. С. 216.
17. Солдатенко В.Ф. Большевицкая пресса Украины в борьбе за осуществление ленинской стратегии и тактики социалистической революции (март 1917 — март 1918 гг.): автореф. дис. ... д-ра іст. наук, Киев, 1981. С. 50.
18. Борщевский В.Я. Источниковедение истории СССР. Киев, 1985. С. 166.
19. Животко А. Історія української преси // передмова К. Костіва. Мюнхен, 1989—1990. С. 307—308.
20. Романюк М. Українська преса Північної Буковини як джерело вивчення суспільно-політичного життя краю (1870—1940 рр.). Львів, 2000. С. 98, с. 100.
21. Джерелознавство історії України. Київ, 1998. С. 120—121.
22. Губа П.І. Українське відродження: спроба джерелознавчої оцінки вітчизняної преси 1917—1920 рр. Черкаси, 2002. С. 24.

Отримано 12 вересня 2024 р.

REFERENCES

1. Vakulchuk O.A. Bahatotyrazhna presa Ukrainy 1917—1941 rokiv: stanovlennia, rozvytok, content. [The large-circulation press of Ukraine from 1917 to 1941: formation, development, content]. Kyiv, 2021. Pp. 65—78. [In Ukrainian].
2. Hanzhurov Yu. Chorno-bila vidlyha u dzerkali presy (hazetni publikatsii yak dzherelo vyvchennia politychnoi systemy Ukrainy 1956—1964 rr.). [Black and White Thaw in the Mirror of the Press (Newspaper Publications as a Source for Studying the Political System of Ukraine 1956—1964)]. Kyiv, 1999. Pp. 17—18. [In Ukrainian].
3. Huba P.I. Ukrainke vidrozhennia: sproba dzhereloznavchoi otsinky vitchyznianoï presy 1917—1920 rr. [Ukrainian Renaissance: An Attempt at a Source-Based Assessment of the National Press of 1917—1920.]. Cherkasy, 2002. Pp. 23—24. [In Ukrainian].
4. Romaniuk M. Ukrainke presoznavstvo na porozi XXI stolittia [Ukrainian press studies on the threshold of the 21st century]. Lviv, 2000. Pp. 26—32. [In Ukrainian].
5. Rudyi H.Ya. Presa Ukrainy 1917—1920 rr. yak ob'ekt doslidzhennia ukraïnskoï kultury: dzhereloznavchyi i metodolohichni aspekty [The Ukrainian Press of 1917—1920 as an

- Object of Research into Ukrainian Culture: Source and Methodological Aspects]. Kyiv, 2005. Pp. 35—64. [In Ukrainian].
6. Dzhereloznavstvo istorii Ukrainy. Dovidnyk [Source Studies of the History of Ukraine. Handbook]. Kyiv, 1998. Pp. 120—123. [In Ukrainian].
 7. Antonovych V.B. Kurs lektsii z dzhereloznavstva: 1880—1881: Istoriiia Ukrainy v universytetskykh lektsiakh [Course of lectures on source studies: 1880—1881: History of Ukraine in university lectures]. Kyiv, 1995, 17 p. [In Ukrainian].
 8. Ikonnikov V.S. Opyt russkoi istoriografii [Experience of Russian historiography]. Kyiv, 1891. Vol. 1. Book 1. 38 p. [In Russian].
 9. Danilevich V.E. Literaturnye i veshchestvennye istochniki russkoi istorii [Literary and material sources of Russian history]. Kyiv, 1914. 2 p. [In Russian].
 10. Senobos Sh. Istoricheskii metod v primenenii k sotsialnym naukam [The Historical Method Applied to the Social Sciences]. Moscow, 1902. Pp. 15—16. [In Russian].
 11. Langlua Sh.-V., Senobos Sh. Vvedenie v izuchenie istorii [Introduction to the Study of History]. St. Petersburg, 1899. 50 p. [In Russian].
 12. Berngeim E. Vvedenie v istoricheskuiu nauku [Introduction to Historical Science]. St. Petersburg, 1899. Pp. 70—90. [In Russian].
 13. Strelskii V.I. Teoriia i metodika istochnikovedeniia istorii SSSR [Theory and methodology of source studies of the history of the Union of Soviet Socialist Republics]. Kyiv, 1968. 73 p. [In Russian].
 14. Blok M.A. Apologiia istorii ili remeslo istorika [Apology of History or the Craft of a Historian]. Moscow, 1973. 37 p. [In Russian].
 15. Dmytriienko M.F. Bilshovytska presa v Ukraini 1917—1918 rr. yak istorychne dzherelo [The Bolshevik Press in Ukraine in 1917—1918 as a Historical Source]. Kyiv, 1967. Pp. 74—86. [In Ukrainian].
 16. Dovhopol B.M., Lytvynenko M.A., Liakh R.D. Dzhereloznavstvo istorii Ukrainiskoi RSR [Source study of the history of the Ukrainian Soviet Socialist Republic]. Kyiv, 1986. 216 p. [In Ukrainian].
 17. Soldatenko V.F. Bolshevistskaia pressa Ukrainy v borbe za osushchestvlenie leninskoi strategii i taktiki sotcialisticheskoi revoliutsii (mart 1917 — mart 1918 gg.) [The Bolshevik Press of Ukraine in the Struggle for the Implementation of Lenin's Strategy and Tactics of the Socialist Revolution (March 1917 — March 1918)]. Extended abstract of Doctor's thesis. Kyiv, 1981. 50 p. [In Russian].
 18. Borshchevskii V.Ia. Istochnikovedenie istorii SSSR [Source studies of the history of the Union of Soviet Socialist Republics]. Kyiv, 1985. 166 p. [In Russian].
 19. Zhyvotko A. Istoriiia ukrainskoi presy [History of the Ukrainian press] / foreword by K. Kostiv. Munich, 1989—1990. Pp. 307—308. [In Ukrainian].
 20. Romaniuk M. Ukrainska presa Pivnichnoi Bukovyny yak dzherelo vyvchennia suspilno-politychnoho zhyttia kraiu (1870—1940 rr.). [The Ukrainian press of Northern Bukovyna as a source for studying the socio-political life of the region (1870—1940)]. Lviv, 2000. P. 98, p. 100. [In Ukrainian].
 21. Dzhereloznavstvo istorii Ukrainy [Source studies of the history of Ukraine]. Kyiv, 1998. Pp. 120—121. [In Ukrainian].
 22. Huba P.I. Ukrainske vidrozhennia: sprobа dzhereloznavchoi otsinky vitchyznianoï presy 1917—1920 rr. [Ukrainian Renaissance: An Attempt at a Source-Based Assessment of the National Press of 1917—1920]. Cherkasy, 2002. 24 p. [In Ukrainian].

Received on September 12, 2024

Hryhorii Rudyi

Presidium of National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

ORCID: 0000-0002-4679-282X

E-mail: sknd@nas.gov.ua

CLASSIFICATION OF PRESSOLOGY SOURCES AS A PROCESS
OF ORGANIZING PRESSOLOGICAL INFORMATIONS

The purpose of the article is updating of issue of determining the classification of pressology sources. **The methodology** of the article relies on the methods of historicism, analysis, synthesis, induction, deduction, and classification, which were used to systematize the conceptual framework, its differences from the systematization of periodical sources, and to develop a new classification model of pressology sources. **Scientific novelty** is in the theoretical substantiation and proposal of a classification model for pressology sources, its components, essence, features, role, and significance for organizing pressological information. Primarily, the focus is on developing general methodological principles underpinning this scheme and clarifying how it differs from systematization. **Conclusions.** Based on the primary theoretical foundations of the studied topic, it can be concluded that classification is an essential research procedure for organizing press materials, enabling a comprehensive analysis of pressological information. Analyzing existing classification standards leads to the conclusion that the concepts and terminology of pressology source classification remains underdeveloped and insufficiently standardized, particularly regarding its distinction from the systematization of pressological information. In view of this, a classification model of pressology sources has been developed, and a hierarchy of terminological tools for classification has been defined. The concepts of “classification of periodical sources” and “systematization of periodical sources” have been differentiated and clarified. The model is based on the most significant press characteristics, including publishing, ideological aspects, scale, thematic focus, content, periodicity, genre, and language. The next step has to involve the defining of the periodization of pressology sources.

Key words: pressology, pressological source, classification, systematization, periodical publications, press, newspapers, journals.

<https://doi.org/10.15407/rksu.38.133>

УДК 929.52:929.7(438)Єленські:[930.253-027.551:091"1744/1752":392.8]-047.44

Світлана Булатова,

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,
старший науковий співробітник відділу кодикології та кодикографії
Інституту рукопису, Національна бібліотека України
імені В.І. Вернадського (Київ, Україна)

ORCID: 0000-0003-2830-7867

E-mail: sweatl2017@gmail.com

НАВКРУГ СТОЛУ ЛИТОВСЬКИХ ШЛЯХТИЧІВ ЄЛЕНСЬКИХ (НА МАТЕРІАЛІ РУКОПИСНОГО ЗБІРНИКА СЕРЕДИНИ XVIII СТОЛІТТЯ З РОДИННОГО ЗІБРАННЯ)

Метою роботи є аналіз гастрономічних уподобань литовських шляхтичів Єленських у середині XVIII ст. на основі рукописного збірника (1744—1752), який належав власнику Скорбутян Міхалу Єленському, мозирському підкоморію, а також залучення цього маловідомого джерела до наукового обігу. **Методологія** обґрунтована такими міждисциплінарними напрямками, як історія повсякдення та *food studies*, методами компаративістики, засадами публікації старопольських рукописних джерел XVI—XIX ст. Водночас застосовані хронологічний та історичний методи, принципи кодикологічного й джерелознавчого аналізу. **Наукова новизна.** До наукового обігу залучено нове рукописне джерело, що висвітлює особливості столу литовських шляхтичів Єленських і роль Міхала Єленського як власника маєтку в Скорбутянах. Аналіз рахунків, реєстрів продуктів і начиння, які фігурують у тексті збірника, дає змогу змодельовати гастрономічні переваги і харчові звички Єленських. Уперше опубліковано рецептуру кави М. Єленського середини XVIII ст., яка походить з литовських теренів. **Висновки.** Вживання кави й чаю, що втратили лікувальну функцію до середини XVIII ст., оцінюється як свідчення рецепції європейських

Цитування: Булатова С. Навкруг столу литовських шляхтичів Єленських (на матеріалі рукописного збірника середини XVIII століття з родинного зібрання). *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2025. № 3 (38). С. 133—153. <https://doi.org/10.15407/rksu.38.133>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

просвітницьких узірців литовською шляхтою. Знакові новинки — каву та чай проаналізовано в контексті модних тенденцій, що стосуються сервірування, начиння, меблів, які відтворювали атмосферу інтимності в застільній бесіді. Натомість гастрономічні вподобання Єленських, котрим властиві такі маркери суспільного вирізнення, як багатство прянощів, цукру та інших додатків, демонструють їх наслідування старопольської естетики смаку. Водночас власники акцентують увагу на якості продуктів. Шляхами постачання імпортованих продуктів і начиння до споживачів регіону слугували порти на Балтиці, насамперед Кенігсберг.

Ключові слова: Міхал Єленський, рукописний збірник середини XVIII ст., литовська шляхта, гастрономічні вподобання, реєстри.

Актуальність теми дослідження. Проблематиці гастрономічних уподобань аристократії з теренів Великого князівства Литовського (далі — ВКЛ) традиційно приділялася увага істориків їжі. Водночас очевидним у цьому контексті є рідкісність першоджерел ранньомодерної доби на кшталт кухарських збірок або меню страв, особливо шляхетського походження. Рукописна збірка князів Радзивілів «*Moda bardzo dobra...*» / «Дуже добра мода...» (близько 1786 р.) презентує насамперед магнатську кухню [1], натомість смаки середньозаможної і дрібної литовської шляхти XVII—XVIII ст. у студіях висвітлені значно менше. Через це до історико-кулінарних досліджень залучаємо пам'ятки, які належать до типу т. зв. его-документів, — шляхетські збірники або інвентарі маєтків, до прикладу, кодекс XVII ст. Миколая Млечка, оршанського підкоморія з Холопенич, що містить рецептури напоїв, вудженини, ліків, переліки начиння тощо [2; 3; 4]. Інформація, презентована в цих текстах, є цінним джерелом стосовно тогочасних смаків, продуктів і напоїв, кулінарних традицій і моди [5, с. 265—266]. Власне таким документом з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі — ІР НБУВ) є кодекс *silva rerum* середини XVIII ст. Міхала Єленського, мозирського підкоморія [6].

Аналіз досліджень і публікацій. Середньозаможна шляхетська родина Єленських герба Корчак, яка володіла маєтками на білоруських і литовських теренах, докладно вивчалася у працях сучасного польського історика Даріуша Рольника: публічній діяльності Єленських та їхньому родинному архіву XVI—XX ст. з фондів Національного Історичного Архіву Білорусі в Мінську він присвятив дві ґрунтовні монографії [7; 8]. На підставі архівних джерел родового походження Д. Рольник проаналізував роль Єленських в суспільно-політичній діяльності мінського та новогрудського воєводства у XVIII ст., особливо в мозирському земському уряді [7]. Згідно з його твердженням, представники роду, відомі ще від XVI ст., лише в епоху короля Станіслава Августа посіли помітне місце серед провінційної литовської еліти, здобувши сенаторство як новогрудські каштеляни [7, s. 7]. Особливо важливою для висвітлення обраної нами теми є друга монографія Д. Рольника, присвячена власне презентації родового архіву в Мінську [8], що дає

змогу хоча б приблизно зорієнтуватися в архівній спадщині Міхала Єленського, зокрема в його приватному листуванні економіко-господарчого змісту та особистих документах.

Метою роботи є аналіз гастрономічних особливостей литовських шляхтичів Єленських у середині XVIII ст. на основі рукописного збірника (1744—1752), який належав власнику Скорбутян Міхалу Єленському, мозирському підкоморію, а також залучення цього маловідомого джерела до наукового обігу.

Виклад основного матеріалу. Історична доля рукописів Єленських є типовим прикладом розпорошення по різних сховищах родового архіву після Першої світової війни. У довідці Всенародної бібліотеки України про рукописні матеріали польських книгозбірень від 25 листопада 1927 р. зазначені 40 рукописів з бібліотеки Єленських [9, арк. 24]. Утім, за даними 1926 р., наведеними в дисертаційній праці Н. Черкаської, значний архівний комплекс Єленських відклався в Центральному державному історичному архіві України в Києві (далі — ЦДІАУК) [10, арк. 137]. Згодом, у 1986 р., архів Єленських зі ЦДІАУК було передано до Мінська, де він наразі й зберігається [8, s. 39]. У фондах ІР НБУВ знаходяться рукописи XVII—XVIII ст. з родового зібрання Єленських, які переважно належали Гедеону Єленському (1712—1798), праці його авторства [11], а також збірник *silva rerum* Міхала Єленського (пом. 1767 р.). Дослідженню останнього документа власне й присвячена ця розвідка [6].

Судячи зі змісту та провенієнцій, збірник належав Міхалу, третьому сину Дадзьбога Антонія Єленського, мозирського підчашого. Міхал Єленський очолював урядові посади в Мозирському повіті: мозирського підчашого (1744), мозирського войського (1746)¹, мозирського підкоморія (1754), мозирського посла (1760). Був асесором задвірних судів ВКЛ (1765), а також старостою якимовицьким, суховицьким, шиїцьким, нестановицьким (1765) [7, s. 31]. Оцінюючи постать Міхала в історії родини, Д. Рольник відзначав його неабияку роль в економічному зміцненні Єленських [7, s. 32—33]. Згідно з тестаментом, Міхал Єленський володів маєтностями Комаровичі, Бобріки, Скорбутяни у Троцькому воєводстві, Лукішки під Вільно, Мерешляни, Соколов, Лучиці, Ветчани Новогрудського воєводства, будинком у Вільно, неподалік Гострої Брами, і двором «на Росі», будинком у Мозирі та іншою нерухомістю [8, s. 112—115]. Маєток Скорбутяни на Віленщині [12, s. 696], звідки походить збірник, М. Єленський набув у 1743 р. в Юзефа Антонія Бжостовського, писаря ВКЛ. [13]. Не маючи дружини та спадкоємців, Міхал заповів власне майно та кошти членам родини, отож Скорбутяни були відписані братові Рафалові, віленському підсудку [8, s. 112].

¹ Д. Рольник датує посаду мозирського войського 1752 р., натомість у наведеному дослідником листі від 2 липня 1746 р. Рафал Єленський згадує брата, мозирського войського, тобто Міхала, що свідчить про отримання посади вже у 1746 р. [7, s. 27].

Розглянемо історико-кодикологічні особливості збірника М. Єленського. Оригінал кодексу був укладений у 1744—1752 рр. польською та латинською мовами на 216 аркушах, розміром у 4-ку. На арк. 1—31 поле тексту (прибл. 12,5 мм × 14,5 мм) відтиснуте тупим ножем. Збірник написаний регулярним курсивом кількома різними почерками, подекуди недбало, світлокоричневим і темнокоричневим чорнилом, на папері з філігранями. Водяні знаки: 1. Лілея, подібний (без літер) до № 2189 (1723, 1728) [14]; 2. Богородиця з немовлям // GFG, схожий до № 2369 (1748—1749) [14]. Рукопис реставровано у XVIII ст. Стан збереження кодексу незадовільний: книжковий блок подекуди розбитий, окремі аркуші випадають, відірваний аркуш між аркушами 208 та 209 сучасної бібліотечної нумерації. Особливо пошкоджена картонна оправа кодексу зі шкіряним корінцем.

Про колишніх власників рукопису свідчать провенієнційні записи XVIII ст.: 1) Міхала Єленського, мозирського войськового: «Ex libris Michaelis Jelenski tribuni Mozyriensis» (на форзаці); 2) подвійний запис Юстини Домбровської, інфлянтської стражниковни: «Justyna Dąbrowska strażnikówna inflantska» [6, арк. 1, 15]; 3) подвійний запис Фердинанда фон Ціггурн (Цігерн) / Ziggurn Корна: «Ferdynandus Von Ziggurn Korn; Ferdynandus Von Ziggurn Korn mps.» [6, арк. 1, 24], нижче, його ж почерком, строфа з поеми Овідія «Remedia Amoris» («Ліки від кохання»): «Contempta[eque] iacent et sine luce faces». На сторінках — численні штампи Всенародної бібліотеки України [6, арк. 1, 13, 43, 45, 50, 216], шифри № 1120 та 1042 чорним і червоним чорнилом [6, арк. 1].

У складі збірника містяться тексти різноманітного змісту: виписки з литовської метрики «Niektóre notacje z metryk W.X. Littewskiego w księdze za króla Zygmunta Roku 1506 do Roku 1513 libro 7» [6, арк. 130—137], вірші, орації, сентенції класичних авторів [6, арк. 2—3, 6—7 зв., 9—12], промови, сентенції, надгробні інскрипції латиною та польською [6, арк. 157 зв. — 164 зв.], господарчі, медичні та алхімічні «секрети» — «Sekreta medyczne i magii naturalnej» [6, арк. 3—14 зв.], способи домашнього лікування [6, арк. 201—201 зв.], квити та розписки клієнти Єленських, нотатки тощо. Відклалися й історико-генеалогічні дані про гданську родину Вольтерів «Informacja ze Gdańska 1749 o Wolterach» [6, арк. 200]. На особливу увагу заслуговує «Metryka liberorum...» — витяг з метрики про хрещення Єленських від 1701—1723 рр., який містить історико-генеалогічну інформацію про членів родини [6, арк. 121—122 зв.]. У фокусі нашої уваги — квити та розписки Єленських, рахунки закупів, реєстри продуктів, рухомого майна, нотатки. Оскільки дані з реєстрів продуктів, товарів на замовлення або списків начиння опосередковано висвітлюють естетичні та гастрономічні уподобання при дворі Єленських, проаналізуємо їх, а також розглянемо одну важливу рецептуру збірника.

На противагу збірнику Млечка з Холопеничів, який презентує низку рецептур напоїв, у кодексі Єленських міститься лише єдина, але показова рецептура «Sposób gotowania kawy» / «Спосіб готування кави» [6, арк. 200 зв. —

201]. Адже якщо в XVII ст. в литовських шляхетських дворах, зокрема у М. Млечка в Холопеничах, варили локальне пиво та питний мед, то в середині XVIII ст. в репертуарі напоїв М. Єленського у Скорбутянах уже фігурують європейські новинки — імпортовані зі Сходу кава та чай.

В Єленських каву варили по-європейськи, втім спосіб її приготування вимагав спеціальних вміння та навичок. У тексті рецептури вказані пропорції інгредієнтів: на півгарнцевий імбрик всипати чотири або шість лутів обсмажених кавових зерен; зафіксовано й скільки часу потрібно варити — чверть години. Кількісні та часові параметри складників напою є не стільки атрибутом рецептур Нового часу, скільки вони акцентують на важливості дотримання покрокової інструкції, водночас натякаючи на генетичний зв'язок між кулінарними та медико-алхімічними текстами.

Зазвичай підготовка обсмажених зерен перед варінням передбачала їх подрібнення (товчення) у ступках або в дерев'яних кавових млинках, але в тексті про це не йдеться, бо сприймається як усталене. У примітці *Nota Bene* автор рецептури особливо застерігав проти сильного кипіння кави, «аби не збігла» та не втратила «есенції» — насиченої міцності, і тому радив варити її повільно. Всупереч східній традиції запропоновано подавати каву в європейському стилі — з молоком в окремому начинні.

У першому присвяченому каві польському трактаті «*Pragmatographia de legitimo usu ambrozji tureckiej, to jest: Opisanie sposobu nalezytego zazywania kawy tureckiej*» / «Прагматографія правильного вживання турецької амброзії, тобто опис способу належного вживання турецької кави» (Варшава, 1769) єзуїт-місіонер Тадеуш Крусінський описав кавові традиції країн Сходу [15].

Автор також вирізняв суто європейські тенденції в культурі кавування. За його спостереженням, каву з молоком, як у рецептурі М. Єленського, визнавали європейською модифікацією, не властивою Сходові, де вживали чорний гіркий напій. Звичай пити каву з молоком поширився в Європі через голландців та італійців, ставши улюбленим насамперед у дамському товаристві [15, s. 17].

Т. Крусінський приділяв особливу увагу якості води як основи для приготування відмінного напою [15, s. 13]. У рецептурі М. Єленського про це безпосередньо згадки немає. Але водночас її текст містить специфічний інгредієнт — оленячий ріг, який у подрібненому вигляді додавався до кави. На думку Т. Крусінського, це був перевірений спосіб надання напою прозорості та гарного рубінового забарвлення. Власне оленячий ріг позитивно впливав на якість води, діяв як легке потогінне та трохи розріджував кров людини [15, s. 14].

Як докладно описує Т. Крусінський, каву цінували за ефективний вплив на організм при різних недугах: як від млосності та судом, властивих дамам, так і проти головного болю, слабкості, серцевої туги, кашлю, болю у грудях тощо [15, s. 3, 14—15].

Про лікувальні властивості кави йдеться і в медичному poradniku, укладеному медиком-францисканцем Аполінарієм Вечорковичем, — «Compendium medicum auctum to jest krótkie zebranie y opisanie chorob, [...]» / «Розширений медичний poradnik, тобто стисла збірка та опис хвороб...», який неодноразово перевидавався впродовж XVIII ст. [16]. Тут у римованому фрагменті «Rozmowa pacjenta z podagrą» / «Розмова пацієнта з подагрою» каву та чай — т. зв. *Herba Thea* — згадано серед численних засобів від подагри [16, s. 383]. Каву з доданням оленього рогу радили вживати як потогінне на ніч [16, s. 509]: «Kawa na noc kładąc się spać zażyta poty pobudzą, jeszcze lepiej gdy do niej przydasz driakwy albo rogu jeleniego tartego» / «Кава, вживана перед сном, стимулює потовиділення, якщо до неї додаси дріакву або оленьчий ріг». Втім, оленьчий ріг також мав цілющі властивості: розтовченого на порошок, з доданням камфори чи мирра, його радили вживати з теплим вином, пивом або кавою [16, s. 510].

Уродженець Луцька ксьондз Бенедикт Хмельовський у першій польській енциклопедії «Nowe Ateny...» / «Нові Афіни» (Львів, т. 1—1745, т. 2—1746) [17] також вважав лікувальним напій, названий «*KOFFE vulgo KAFFE* albo Kawa»: Skutek tego Napoju, że głowę wolną czyni od waporów żołądkowych, sen odbiera, wiatry rozpręda, w żołądku sprawuje konkoksję / «*КОФФЕ звичайне КАФФЕ*, або Кава): «Дія цього напою в тому, що звільняє голову від шлункових випарів, забирає сон, розганяє вітри, налагоджує травлення шлунку» [17].

Отже, каву, відому в Речі Посполитій з кінця XVII ст., спочатку, так само, як і чай, трактували як засіб домашнього лікування [18, s. 68—70]. Натомість у період написання рецептури — в середині XVIII ст. — кава в литовських домах уже не сприймалася як ліки. Ставши популярним, підбадьорюючий напій не лише замінив традиційну пивну поливку на сніданок, а й вживався протягом дня.

Оригінальна рецептура кави з кодексу Єленських не датована, але, вочевидь, походить з 1752 р., оскільки наводиться відразу після запису 25 січня 1752 р. та написана тим само почерком, що й низка лікувальних порад цього періоду [6, арк. 201—202]. Нижче наводимо її текст [6, арк. 200 зв.—201]:

Sposób gotowania kawy

Do imbryka pułgar[cowego] kawy palonej wsypać łotów cztery, a kiedy kto może lubi — łotów sześć, nalać wrzącej wody, niech z daleka w otwartym naczyniu *alias* imbryku gotuje się, aż gęstość, która naprzód będzie w górę wychodziła, na dół upadnie, potem rogu *szczyptą* wsypać i przykryć, i niech z daleka w wolnym ogniu po trochę gotuje się, *aż in spatio* kwadransu z wierzchu ukларуje się, potem od ognia odebrać i dać na stół, mleka przegotowanego mając w osobnym naczyniu.

N. B. Z początku trzeba być ostrożny, aby nie przebiegła, bo cale essencyia wynidzie i smaku dobrego potem nie będzie, dla tego lepiej zawsze zwolna traktować i przy wolnym ogniu gotować.

Спосіб готування кави

До напівгарцового імбрику всипати чотири луги обсмаженої кави, а якщо хто любить, то шість лугів, налити киплячої води, нехай потроху у відкритому начинні, інакше імбрика, потроху вариться, аж гущина, яка спершу піднялася, осяде на дно, потім всипати щіпку рогу та накрити, й хай здалеку на повільному вогні потроху вариться, аж протягом чверті години, [поки] зверху стане прозорою, потім одібрати з вогню та подати на стіл, тримаючи наготовлене молоко в окремому начинні.

Н. В. На початку треба бути обережним, аби не збігла, бо вся міцність вийде назовні і не буде доброго смаку, тому завжди краще обходитися повільно і варити на повільному вогні.

Очевидно, що корисні властивості кави певної мірою вирізняються від інших, адже її рецептура (з підкресленим заголовком) вміщена на самому початку низки способів домашнього лікування [6, арк. 201—201зв.]

Культура пиття кави була поширена у XVIII ст. не лише серед литовської шляхти, а й серед заможного загалу — міщан, духовенства, зокрема у віленських єзуїтів, які вживали каву й чай [19, s. 163]. А у 80-х роках XVIII ст. мода на каву спричинила появу на литовських і білоруських теренах кав'ярень — зокрема за ініціативою литовського підскарбія Антонія Тизенгауза в Городні [20].

Приготування східного напою потребувало специфічного приладдя. Згідно з реєстрами, у Скорбутянах було все необхідне для кавового церемоніалу: мідна пательня для обсмажування кавових зерен, млинок для їх подрібнення, мосяжний імбричок і залізна фаерка (пічечка) для варіння, а на додаток до кави — латунний глечик для молока [6, арк. 179 зв, 182, 194 зв.]. У середині XVIII ст. приладдя для мелення або товчення та варіння кави було обов'язковим кухарським атрибутом, недарма власники перевозили його за собою з одного маєтку до іншого [6, арк. 194 зв.]. У нагоді також ставали ємності для зберігання кави, т. зв. «пушки», а для сервірування — таці, креденсові ложечки, філіжанки, фляші для конфетів тощо.

Як дізнаємося з тексту, іншим поширеним у середині XVIII ст. трендом, що користувався попитом в Єленських, був дорожчий за каву чай.

Китайський чайний напій, який на литовських теренах почали вживати з другої половини XVII ст., спочатку сприймали як лікувальне зілля. У медичному poradнику «Compendium medicum auctum» т. зв. *Herba thea* — чайне зілля — поряд з кавою згадане як засіб проти подагри, його варили при сухотах у молоці, рекомендували в готових декоктах, проти каменів у нирках [16, s. 383, 139, 316, 332]. Б. Хмельовський також вихваляв цілющий ефект чайного зілля: «Skutki tego ziela, że głowy letkość sprawuje, grube humory tłumi, żołądek posila, od kamienia prezerwuje i nań leczy, głowy ból uśmierza, torsje uspokaja, ociężałość oddala, krew zastanawia, na wrzody leczy» / «Дія цього зілля в тому, що робить голову легкою, пригнічує грубі гумори,

живить шлунок, запобігає каменям та лікує їх, знімає головний біль, заспокоює блювоту, знімає млявість, зупиняє кров, лікує виразки» [17].

Свідченням зацікавленості відносно новим серед споживачів регіону напоєм стала купівля шляхтичами т. зв. імператорського чаю. Зокрема, в рахунку від 17 січня 1750 р. «Kopia ausz[ah]lu[n]ku królewieckiego R. 1750 die 17 januarii registr dla JP Jeleńskiego wojskiego mozyrskiego» про закупки з Кенігсберга для М. Єленського згадується імператорський чай, за фунт якого було сплачено 5 злотих [6, арк. 125]. Імператорський чай — т. зв. *Show-chun* — вважався найшляхетнішим гатунком зеленого чаю, який навесні збирали з молодих, дбайливо вирощених кущів. Навіть згодом, у середині ХІХ ст., він коштував у Китаї 500 франків [21].

Отже, рахунки за китайський імператорський чай свідчать про вживання М. Єленським елітних сортів цього напою. Водночас до Скорбутянського двору постачали й ординарний чай: зокрема, за його фунт, згідно з рахунком від 28 серпня 1749 р., було сплачено єврейському торговцеві Беньяміну Самуєловичу 5 тинфів [6, арк. 80 зв.].

Судячи з рахунків за закупки китайського імператорського чаю, його привозили до Скорбутян з Кенігсберга [6, арк. 125]. У тексті рукопису не йдеться, звідки мозирським шляхтичам постачалися кавові зерна та якого вони були гатунку. Очевидно, партії кави, поряд з іншими імпортованими продуктами, надходили з Кенігсберга за посередництва постійних постачальників Беньяміна Самуєловича або Мартініка Розенфельда, які користувалися протекцією М. Єленського. В єврейських крамницях, які повіди-кривалися в магнатських містечках, зокрема в Бялій у Радзивилів, серед асортименту колоніальних товарів також значилася кава [22, s. 205].

З епістолярію мозирської знаті, близької до Єленських, дізнаємося, що, приміром, у 70-х роках ХVІІ ст. на місцевих ярмарках фунт кави коштував 2 польських злотих, тому в листах зустрічається прохання щодо придбання кави та цукру [8, s. 214]. Навіть у листуванні Єленських початку ХІХ ст., як і раніше, поряд з імпортованим перцем, сіллю, оливковою олією та цукром, замовляли каву, відзначаючи її дорожнечу у Вільні [8, s. 109, 199]. Знакову проблему для тогочасних споживачів становила якість кавових зерен. Випадково придбаний колоніальний товар викликав сумнів, особливо в заможних покупців, які звикли до гарного смаку напою від постійних постачальників. До прикладу, обурена Анна з Сангушків Радзивил була навіть змушена повернути місцевому єврейському торговцеві чималу партію поганої кави та вимагала назад гроші [22, s. 230].

Отже, Єленські намагалися за okazji купувати каву, поряд з іншими елітними продуктами, у крамницях столиці. Перебуваючи у Варшаві, Геден Єленський, мозирський підкоморій, замовив каву разом із французьким вином, бочка якого коштувала в столиці 219 польських злотих, про що він згадував у листі до невідомого від 18 січня 1765 р. [8, s. 169].

Чаювання та кавування, які увійшли в моду у XVIII ст. в литовських дворах, мали відповідати певному церемоніалу. Заварювання чаю, обсмаження й мелення кавових зерен, вживання напоїв потребували спеціального начиння та столового посуду — імбрика (чайника) для заварювання, джбану для окропу, таці, «фарфурок» — фаянсового начиння, чайних ложечок, фляшів для конфетів, цукорниці тощо. Споживання чаю та кави доповнювали вишукані ласощі — «цукри», які, згідно з рахунком від січня 1747 р., коштували 32 злотих 19 грошів [6, арк. 52 зв.], їх подавали у фаянсовому посуді.

Престижні в цю добу предмети чайного столу знаходимо в рахунках закупок та в реєстрах начиння Єленських. Як свідчить реєстр закупок з Кенігсберга від 28 серпня 1749 р., разом з імпортом чаєм купець Беньямін Самуєлович привіз циновий (латунний) імбричок (чайник), за який було сплачено 11 шостаків або 4 і пів злотих, 4 пари новомодних «фарфурок» — за 5 злотих і 2 гроша, пuzдерко з шістьма фляшами — за 6 тинфів [6, арк. 80 зв.]. А 27 вересня 1749 р. джбанок та імбрик із цини, мосяжний імбрик і млинок для кави, чотири ліхтарі та шість стільців придбав Мартинік Розенфельд (він користувався в Єленських особливою довірою: зокрема, крім звичних закупок, Міхал Єленський доручив йому придбання мармуру в Кенігсберзі для нагробку своєї матері) [6, арк. 81 зв.; 93 зв.]. Поряд з імбричком із цини, М. Єленський мав витончений «фарфуровий» чайник — з фаянсу, який на піку моди навіть визнавали дорожчим за срібло [6, арк. 179 зв.; 23, s. 77]. Утім, за традицією литовська шляхта інвестувала в коштовне срібне чайне та столове начиння. Згідно із записом від 17 червня 1752 р., було замовлено золотих справ майстру Криштофу Банькові виготовити з 14 гривен срібла 11-тилутової проби набір — імбрик до чаю з двома маленькими ложечками, а також комплект столових приборів на 12 персон з «ложкою для подавання» [6, арк. 210]. Зауважимо, що латунне столове начиння (ложки з цини), так само, як і срібло, власники цінували як фамільні речі, недарма М. Єленський заповів їх у тестаменті спадкоємцям [8, s. 113].

Камерна атмосфера чайних прийомів, яка у XVIII ст. прийшла на зміну бароковому застілью, вимагала відповідного антуражу не лише в посуді, але й в інтер'єрі. Як зазначає польська дослідниця Є. Мартина, серед звичок тогочасної аристократії поширилася мода на чаювання за невеличкими столиками [24]. Чаювання вузьким колом увійшло й до етикету мазирських шляхтичів: у 1745 р. М. Єленський замовив тесляреві невеличкий чайний столик, за що сплатив 7 злотих, а за шість стільців — 26 злотих [6, арк. 36]. Отож мініатюрні чайні або кавові столики визначали інтимність співбесідників як ключову ознаку культури галантного століття.

Окрім Кенігсберга, до литовської провінції транспортували столове начиння імпортного виробництва також і з Гданська. Посуд та начиння супроводжували власників в їхніх переїздах, про що неодноразово згадується в тексті кодексу. У реєстрі речей, надісланих М. Єленським до Мозира

22 січня 1751 р., значаться пuzдро з гданськими фляшами, 33 «фарфурових» тарілки, 8 цинових тарілок, 12 пар столових ножів, 2 супниці з накривками з англійської цини, 2 ящики столової цини тощо [6, арк. 195—195 зв.]. У свою чергу, 30 грудня 1748 р. М. Єленський замовив певному Якубові Берковичу, який виїжджав до Гданська, столове начиння: імбрик з англійської цини і два столових ліхтарі [6, арк. 139 зв.].

Столовий етикет спричинив використання шляхтичами індивідуальних приборів: так, поряд зі звичними предметами сервірування — підкладками під полумиски на кшталт шкіряних таць [6, арк. 182] або таць плетених, які називалися «правда» (до речі, за 6 штук «правд», за рахунком з Кенігсберга 1747 р., М. Єленський сплатив 15 грошів [6, арк. 95]) — в рукопису згадується й комплект з 12 пар столових ножів [6, арк. 195, 179 зв.].

Крім відносно нових у XVIII ст. кави та чаю, в тексті згадуються звичні ферментовані напої: вино, ароматичні «водки» — настоянки та пиво. Для вживання трунків використовували шклянки, келихи, квартові та півгарцові куфлі з накривками місцевого виробництва, зокрема з гути князів Радзивілів, що функціонувала на білоруських теренах у Налібоках [6, арк. 157, 189 зв., 190; 25].

Порівнюючи, до прикладу, репертуар напоїв шляхтича М. Млечка XVII ст., який містив рецептури локального пива, питного меду, водок, бачимо серед уподобань Єленських усталене імпортоване вино, про що свідчать списки закупок та переліки трунків з родинних маєтків, зокрема з Шиїч. Вино також вживалося в тогочасних кухарських практиках: з нього готували поживну винну поливку, яку занотовано з-поміж способів домашнього лікування Єленських [6, арк. 201].

Серед вин у тексті рукопису вирізняються лише два ґатунки: канарсект, або «сект» — десертне вино з Канарських островів та пікардан — біле сухе вино з регіону Лангедок у Франції [26, s. 73]. Неодноразово згадується французьке вино. Втім, популярне угорське не фігурує серед трунків М. Єленського. Імпортне вино визнавали предметом розкоші, транспортуючи його з Кенігсберга до литовської провінції за посередництва переважно єврейських купців або довірених осіб. 12 серпня 1751 р. за 3 антали привезеного для Єленських «секта» (канарсекта) та антал французького вина сплачено 195 тинфів [6, арк. 107 зв.]. У 1750 р. деякому пану Контримові, згідно з реєстром «Regestr piędędy zapłaconych J.P. Kontrymowi», за антал канарсекту, включаючи витрати на перевезення, було сплачено 44 пруських злотих, а за антал пікардану — 55 злотих [6, арк. 113]. Отже, транспортування імпортного вина до власних маєтків вимагало додаткових витрат — до прикладу, розрахунків з фурманами: так, 8 жовтня 1746 р. за перевезення 2 куф вина до Новогрудка М. Єленський сплатив фурманам 40 тинфів [6, арк. 178 зв.].

Як ішлося вище, найчастіше в тексті згадується «французьке» вино невизначеного сорту: за твердженням дослідниці Д. Діас-Левандовської, вино

з Франції імпортували через голландських посередників, а під «французьким» розумілося столове біле вино, інколи — суміш вин, яку голландці додатково зміцнювали алкоголем для запобігання зброджуванню при транспортуванні [26, s. 72, 120].

Французьке вино становило дороговартісну статтю розходів мозирських шляхтичів: зокрема, бочка французького вина у Варшаві коштувала 219 злотих польських, про що згадував М. Єленський 18 січня 1765 р. [8, s. 169]. Згодом, у станіславівську добу, французьке вино купували також у литовських крамницях. Ян Єленський, мозирський староста, у приватному листуванні 1786 р. нагадував, аби йому привезли французьке вино з Вільна або з Мозира, частка якого передбачалася на сеймики, решта — до власного маєтку в Лучицях [8, s. 162].

Важливе місце в суспільній діяльності родини Єленських посідала організація сеймиків у Мозирі, до якої належав і такий аспект, як забезпечення шляхти під час засідань усім необхідним. Так, М. Єленський особисто дбав про облаштування мозирського двору, замовляв туди значні партії продуктів і трунків. Особлива увага приділялася якості та смаку напоїв, що призначалися як для власного вжитку (до прикладу, пива — під час перебування М. Єленського в Комаровичах), так і для частування шляхти питним медом під час сеймику в Мозирі. Отож М. Єленський пильнував за чистотою діжок і начиння для меду, щоб запобігти, до прикладу, прикрій ситуації, яка сталася на сеймику, коли шляхта відмовилася від меду, адже діжки з-під нього смерділи горілкою. Тому для частування шляхтичів на сеймику М. Єленський замовив нові склянки для меду. Водночас серед замовлених до Мозира продуктів вказані дичина, дика птиця, також йдеться і про свіжу рибу [8, s. 396].

Зауважимо, що роль риби в харчуванні Єленських особливо зростала в період постів. Звісно, в литовських дворах вживали лише прісноводну рибу. Задля забезпечення Скорбутян найціннішим пісним продуктом — свіжою рибою тут було облаштовано ставок для її розведення, що мав 2 пруди (міра довжини, польський пруд дорівнював 4,32—4,46 м) в ширину та 3 пруди в довжину [6, арк. 60]. Крім власного ставу, рибу постачали з навколишніх водойм: у нотатках 1749 та 1751 рр. згадується рибалка, який отримував платню [6, арк. 98 зв., 103 зв., 169 зв.]. 1 травня 1746 р. певному Антонію Нароцькому М. Єленський дав 2 битих талери на придбання риби [6, арк. 178]. Значним попитом користувалися також боброві хвости, які дозволялося вживати у піст [8, s. 105].

У лютому 1751 р., напередодні Великого посту, а також 25 березня (Великдень тоді припадав на 11 квітня) до Скорбутянського двору було отримано 20 щук, 6 підлещиків, 52 язи, 38 щупаків. Барилко осетрини (засоленої) надіслав мозирський маршалок Рафал Єленський [6; 212 зв.]. 23 березня 1751 р. занотовано ще 2 барилка осетрини [6, 213 зв.]. Отже, на

кухню постачали як делікатесну осетрину, так і щупаків, підлещиків (лящів) та язів з навколишніх річок і озер.

Про приготування рибних наїдків кухарями в Скорбутянах опосередковано свідчить спеціальне приладдя для риби, набуте, переважно, в Кенігсберзі — карас для викладання риби, два мосяжних котелки для варіння риби, а для «бобрових хвостів» у пісні дні — «боброві» різакі з Кенігсберга [6, арк. 194 зв. 192, 185, 157]. Начиння для риби зазвичай відокремлювали: так, саме кухарські котли для риби зафіксовані в Холопеничах у М. Млечка [2, арк. 16]. Хоча варіння вважалося в цю добу найпопулярнішим способом приготування риби, практикувалися ще й смаження та запікання, адже серед кухарського знаряддя Єленських є мідні сагани, пательні, триніжки тощо. Рибу також солили, в'ялили, її запаси призначалися на потреби двору в пісні періоди: у нотатках 1751 р. зафіксовано 80 штук в'яленої риби, фаска з в'яленою рибою та 2 барилка із засолоною осетриною [6, арк. 213 зв.]. Задля консервації продуктів у скорбутянській спіжарні малися запаси привозної солі, яку виміряли у віленських гарнцях або віленських бочках [6, арк. 90 зв.]. Заготовлювалися на зиму сезонні овочі та гриби, вони зберігалися сушеними у в'язочках [6; арк. 213 зв., 214 зв.]. Суттєва роль у харчуванні належала крупам — гречці, пшону, ячменю, житу, а також борошну, гороху тощо [6, 213 зв., 214 зв. — 215].

У записах маєтку іноді згадуються запаси ґатунків м'яса, зазвичай із власної худоби [6, арк. 199 зв.] — баранини, яловичини, кабанятини, солонини, сала, адже традиційним способом зберігання було соління [6, арк. 213 зв.]. Очевидно, Єленські розважалися в білоруській пущі полюванням, задля цього в 1752 р. замовили в Кенігсберзі мисливські вабики на лося, сарну, диких птахів — рябчиків, качок, голубів [6, арк. 192]. Полювання збагачувало шляхетське меню дичиною, так само, як у М. Млечка, який у рецептурі сальцесонів «Salsaceny do stołów pańskich jako robić mają» / «Сальцесони до панських столів як мають робити»², поряд з яловичиною та веприною, використовував лосятину, зайчатину та м'ясо тетерева.

Продуктами і сировиною, а саме збіжжям (гречкою, ячменем, пшеницею, житом), тваринним і рослинним жирами (солониною, салом, олією), набілом (сирами, маслом), сіллю, горілкою, пивом і солодом, часто розплачувалися з робітниками, зокрема за розбудову Скорбутян у 1749 р. [6; арк. 76—78, 213 зв.].

Натомість постійну частку власних витрат М. Єленського, судячи з рукопису, становило вино. У його рахунках на власні потреби впродовж 1746—1747 рр. найчастіше згадується купівля вина, менше — «коріння», пива, водки або риби. У переліку переважно продуктових витрат виріз-

² Див. текст опублікованої рецептури: Jarosław Dumanowski, Switłana Bułatowa Salcesony, abuchty i szoldry. Staropolskie wędliny : <https://wilanow-palac.pl/pasaz-wiedzy/salcesony-abuchty-i-szoldry-staropolskie-wedliny>

няються 10 червоних злотих, призначених на дедикацію (присвяту) якоїсь книжки. Зазвичай ці видатки підписувала довірена особа шляхтича — Костянтин Юзеф Нарамовський [6, арк. 176—178].

Згідно з даними рахунків, вино, як і прянощі, становило значну витратну частку: приміром, для купівлі вина та коріння власник 6 травня 1746 р. надав М. Розенфельдові 18 битих талерів та 4 червоних злотих [6, арк. 177 зв.]. Отож імпортовані вино та приправи, як і в XVII ст., залишалися дороговартісною статтею (незважаючи на незначне їхнє здешевлення), відповідаючи стандартам заможного життя Речі Посполитої.

Попри придбання імпортованих вин, на столі М. Єленського переважали локальні пиво, а також горілка та різноманітні водки. У Скорбутянах варили пиво для власного вжитку у шляхетському броварі, а в шинку — викурювали горілку [6, арк. 186].

Для дистиляції горілки та ароматичних водок у Скорбутянському дворі використовували мідний алембик з т. зв. «szarka» — шоломом із двома трубками й малими «przytrąbkami» — патрубками для охолодження у процесі перегонки [6, арк. 181, 185]. Інше підручне начиння для дистиляції — бляшані лейки, мідні панви, фляші — теж неодноразово зафіксовані в реєстрах Єленських.

Задля виготовлення ферментованих напоїв Єленські 11 травня 1752 р. замовили в Кенігсберзі «великий котел з трубками та патрубками без дека, аби можна було всипати діжку збіжжя або затирати на пиво понад фунт солоду» [6, арк. 192].

Очевидно, пиво з власного бровару загалом забезпечувало потреби двору та служби Єленських: діжками з дешевим пивом і солодом, так само, як і горілкою, вони розплачувалися з найманими робітниками. Натомість якісне пиво професійного виробництва, згідно з рахунком видатків, позначених приміткою «на купівлю пива» взимку 1746—1747 рр., призначалося винятково для власників [6, арк. 176].

Спеціальне приладдя для ферментованих напоїв власники так само замовляли в Кенігсберзі: зокрема, згідно з рахунком 1747 р., підписаним М. Розенфельдом, котел з шоломом, трубками і деком коштував М. Єленському 105 пруських злотих та 26 грошів [6, арк. 95].

Необхідні для викурювання водок алембіки транспортувалися разом з іншим кухарським начинням до власних маєтків: 22 січня 1751 р. М. Єленський серед іншого надіслав до Мозира алембик з шоломом і трьома трубками [6, арк. 195].

У пивницях Єленських зберігалися горілка та ароматичні водки, зокрема в січні 1752 р. в маєтку Шіічі значиться пuzдро з цинамонкою, мигдалівкою та кардамонкою [6, арк. 200 зв.]. У порівнянні з імпортованими винами настоянки-водки коштували дешевше — у січні 1747 р. за 6 гарнців кардамонки М. Єленський сплатив 30 тинфів [6, арк. 52 зв.]. Достеменно

не відомо, чи виготовляли (поряд з купівлею) водки-настоянки у Скорбутянах, так само, як і в Холопеничах, проте найвірогідніше, що згадане в реєстрах приладдя для дистиляції їхні власники використовували за призначенням.

Згідно з тогочасною практикою, дистиляти, вирізняючись корисними властивостями своїх рослинних складників, вживалися від великої низки недугів. Арсенал фляшей, конівок (кінв), штофів, пуделок, слоївків, ампулок з водками-настоянками на зіллі і корінні зберігався на аптечних полицях поряд з мазями, олійками, соками, оцтами, медівничками, конфектами, марципанами, цукрами тощо. Для цього у приміщенні домашньої аптеки в Скорбутянах передбачалися великі й малі полиці вздовж стін, а також шафа з вісьмома шухлядками та з великою дошкою на кшталт стільниці. Їх виготовлення, так само, як й інших меблів, зокрема — «кухарський стіл», згідно з контрактом від 13 жовтня 1751 р., було доручене столярові Криштофу Мельцеру [6, арк. 114]. Серед спеціальних дерев'яних виробів є т. зв. «корінничка» для зберігання коріння — прянощів, за її виготовлення разом з переробленням шухлядок М. Єленський сплатив 7 злотих [6, арк. 36 зв.]. «Корінничку з корінням» також педантично зафіксовано у скорбутянському рахунку від 24 вересня 1747 р. [6, арк. 180].

Засобами гуморальної регуляції та водночас найулюбленішими додатками визнавалися колоніальні приправи, що сприймалися як атрибути заможності. Які ж делікатесні добавки та приправи, що зберігалися в їхніх «корінничках», постачали до кухні Єленських? Реєстри закупок наочно демонструють смаки Єленських у середині XVIII ст., а також кількість замовлених продуктів та ціновий діапазон.

Докладно висвітлює цей аспект рахунок від 25 грудня 1751 р. Згідно з ним було придбано: гіркий мигдаль, за 1 тинф; 10 фунтів солодкого ординарного мигдалю, по 1 злотому за фунт; 3 фунти дрібних родзинок, по 16 грошів за фунт; 2 лут мускатного цвіту, по 22 гроші за лут; гарнець оливок, за 5 злотих; 16 штук лимоній, по 6 грошів за штуку; пів гарнця каперсів, за 4 злотих; пів фунта помаранчевих шкуринок, за 11 грошів; фунт розмарину, по 19 грошів за фунт; пів фунта лаврового листу, за 3 злотих 15 грошів; чверть фунта калгану (*Alpinia galagant*), за 1 злотий 22 гроші; 6 фунтів рису (який за тогочасною типологією теж належав до приправ), по 14 грошів за фунт — сплачено 2 злотих 24 гроші; 2 луті фіалкового коріння (тобто коріння ірису), по 5 грошів за лут, сплачено 10 грошів; голова найякіснішого канарійського цукру вагою 4,5 фунта, по 1 злотому і 5 грошів за фунт, сплачено 5 злотих і 7 грошів; фунт венеціанського кмину, по 25 грошів за фунт, сплачено 25 грошів. Наприкінці зазначено перлову крупу, по 25 грошів за фунт, сплачено 1 злотий 25 грошів [6, арк. 109—109 зв.].

За іншим рахунком від 20 травня 1752 р. за фунт білого імбиру сплачено 2 тинфи; за цукрову голову вагою 7 фунтів, по 4 шостаки за фунт,

сплачено 9 тинфів і 1 шостак; за 3 лути цинамону — 1 злотий 15 грошів; за фунт перцю — 2 злотих і 3 гроші; за фунт дрібних родзинок — 20 грошів [6, арк. 208 зв.].

Отже, навіть після побіжного порівняння типових переліків приправ, вживаних у Млечка в Холопеничах у XVII ст. та в Єленських у Скорбутянах у XVIII ст., стає очевидним, що за сто років їхній репертуар у середньозаможних литовських домах помітно збагатився.

Показово, що власники Скорбутян розумілися на смаку, тому в їхніх замовленнях акцентується на добірній якості або найкращих ґатунках продуктів: це — чистий перець, тобто не в суміші; зелена оливкова олія, тобто свіжа, першого віджиму; саме білий імбир тощо. Згідно з «пам'яткою» від 11 травня 1752 р., деякому Контримові, овруцькому чеснику, Єленські замовили в Кенігсберзі партію колоніальних товарів: 8 фунтів зеленої (першого віджиму) свіжої оливкової олії, 2 шестифунтові голови цукру кандисброту (білого дорогого цукру), 2 фунти імбиру, 3 фунти перцю, 6 лутів цинамону. Утім, у замовленні підкреслюється, «тільки щоби коріння та оливкова олія були свіжими» [6, арк. 192]. Про вибір найкращих ґатунків ідеться і в рахунку з Кенігсберга від 17 січня 1750 р.: за 2 фунти чистого перцю сплачено 2 злотих; за зелену оливкову олію — 4 злотих 18 грошів; за фунт імператорського чаю — 1 злотий 15 грошів [6, арк. 125].

Отже, палітра прянощів і додатків для кухні Єленських, і ширше — в литовської шляхти, відповідала характерному архаїчному стилю, який, попри французькі впливи, продовжував панувати в середині XVIII ст. у Східній і Центральній Європі. У переліку прянощів окреслено типовий набір — перець, цинамон, мускатний цвіт, імбир, венеційський кмин, гвоздика, хоча й відсутній найдорожчий шафран. Деякі з них — фіалкове коріння, калган, гіркий мигдаль, цинамон, кмин, розмарин — використовували для ароматизації водок, також вживали бобковий (лавровий) лист, що згодом поширився в кухні, особливо наприкінці XVIII ст. Вибір середземноморських додатків — великих партій солодкого мигдалю, малих родзинок, кристалічного цукру кандисброту, лимоній, оливок, каперсів, оливкової олії, помаранчевих шкуринок, рису як приправи — демонструє традиціоналізм смаків Єленських, незмінних ще від часів панування італійських кулінарних взірців. Маркером європейських просвітницьких впливів в асортименті литовських шляхтичів був лише китайський чай. Зауважимо, що в переліках коштовних продуктів виокремлюється поширена та демократична за ціною перлова крупа.

Приправи, так само, як й інші вишукані товари, транспортовані усталеним шляхом з Кенігсберга до литовської провінції, становили значну частину видатків власників. Як занотував М. Єленський 27 вересня 1749 р., він розрахувався з Мартініком Розенфельдом 8 червоними злотими за різне коріння, придбане в 1749 р. [6, арк. 81 зв.].

Інколи Єленські купували коштовні приправи потроху, в малих кількостях: 28 серпня 1749 р. купцю Б. Самуеловичу за 4 лути цинамону було сплачено 3 злотих, за 4 лути гвоздики — 1 злотий з половиною [6, арк. 80 зв.]. Але найчастіше продукти надходили з Кенігсберга та інших торговельних центрів великими партіями. Як зазначається в реєстрі від 17 серпня 1750 р., певний Ян Орловський для М. Єленського транспортував значну кількість — 36 фунтів кандисброту (5 голів), 2 фунти чистого перцю, 10 фунтів зеленої оливкової олії, 11 фунтів імператорського чаю тощо. Загалом за товари було сплачено суму у 85 злотих 3 гроші [6, арк. 125]. Іншому постійному постачальнику М. Розенфельду в Кенігсберзі М. Єленський, згідно з реєстром 1747 р., сплатив за коріння 64 пруських злотих і 18 грошів [6, арк. 95]. Отож регулярні видатки на приправи склали чималу суму.

Реєстри кухарського начиння містять також опосередковані відомості щодо випічки, яку готували в Скорбутянах. Завдяки ним дізнаємося про тогочасні способи випікання та різновиди смаколиків з тіста. У тексті вказані 12 невеликих бляшаних формочок і 2 великі форми для випікання пирогів, 6 блях для різноманітної випічки, лійка з трьома трубками для приготування лляного тіста, округлі бляшані форми для баб, які традиційно випікалися на великодні свята [6, арк. 194 зв., 195 зв.]. Можливо, пік моди на торти, пов'язаний зі середземноморськими впливами, вже минув, тому в Єленських й бракує форм для їх випікання на кшталт «пательні з вушками для тортів», яка значиться серед кухарського начиння Млечка в Холопеничах у XVII ст. [2, арк. 16].

Наукова новизна. До наукового обігу залучено нове рукописне джерело, що висвітлює особливості столу литовських шляхтичів Єленських і роль Міхала Єленського як власника маєтку в Скорбутянах. Аналіз рахунків, реєстрів продуктів і начиння, які фігурують у тексті збірника, дає змогу змодельювати гастрономічні преференції і харчові звички Єленських. Уперше опубліковано рецептуру кави М. Єленського середини XVIII ст., яка походить з литовських теренів.

Висновки. Вживання кави й чаю, що втратили лікувальну функцію до середини XVIII ст., оцінюється як свідчення рецепції європейських просвітницьких узірців литовською шляхтою. Знакові новинки — каву та чай проаналізовано в контексті модних тенденцій, що стосуються сервірування, начиння, меблів, які відтворювали атмосферу інтимності в застільній бесіді. Натомість гастрономічні вподобання Єленських, котрим властиві такі маркери суспільного вирізнення, як багатство прянощів, цукру та інших додатків, демонструють їх наслідування старопольської естетики смаку. Водночас власники акцентують увагу на якості продуктів. Шляхами постачання імпортованих продуктів і начиння до споживачів регіону слугували порти на Балтиці, насамперед Кенігсберг.

Перспективи подальших студій. На прикладі Єленських визначені певні риси шляхетського столу, спричинені західноєвропейськими культурними впливами, натомість локальну специфіку їжі у зв'язку з фрагментарністю даних у тексті рукопису вдалося окреслити лише побіжно. Задля репрезентативності подальших студій доцільним є залучення джерел з родинного архіву в Мінську, а також документів інших литовських шляхетських родин XVIII ст.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Moda bardzo dobra smażenia różnych konfektów i innych słodkości, a także przyrządzania wszelkich potraw, pieczenia chleba i inne sekrety gospodarskie i kuchenne* / oprac. J. Dumanowski, R. Jankowski. Warszawa : Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, 2011. Monumenta Poloniae Culinaris. Polskie zabytki kulinarne, red. J. Dumanowski, t. II, 273 s.
2. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі — ІР НБУВ). Ф. І. Од. зб. 5962. 62 арк.
3. Булатова С. Традиційні напої шляхетського двору на білоруських землях Великого князівства Литовського у першій чверті XVII ст. (за рукописом Млечка із зібрання Хрептовичів у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського) // *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2017. Вип. 21. С. 73—96.
4. Булатова С. Традиційні напої шляхетського двору на білоруських землях Великого князівства Литовського в першій чверті XVII ст.: столове начиння та посуд (за рукописом Млечка із зібрання Хрептовичів з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського) // *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2018. Вип. 22. С. 100—116.
5. Булатова С. Загальні засади та специфічні особливості історико-кодикологічної атрибуції старопольських рукописів ранньомодерної доби (на прикладі кухарських пам'яток XVII—XVIII століть з фондів Інституту рукопису НБУВ // *Історико-культурологічні дослідження рукописної спадщини в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського* : монографія / авт. кол.: Т. Батанова, О. Бодак, С. Булатова та ін. Київ, 2024. С. 263—283. https://doi.org/10.15407/r_nbu.0004977
6. ІР НБУВ. Ф. І. Од. зб. 1120. 216 арк.
7. Rolnik D., *Województwo mińskie i Jeleńscy w życiu publicznym Rzeczypospolitej w latach 1764—1795 w świetle ich korespondencji*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice, 2018, 324 s.
8. Rolnik D. *Archiwum Jeleńskich z NGAB w Mińsku (XVI—XX wiek) : jego dzieje i inwentarz*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice, 2018, 504 s.
9. Архів ІР НБУВ. Оп. 1. Спр. 35. 105 арк.
10. Черкаська Н. *Архіви магнатерії Правобережної України: історія формування, структура, інформаційний потенціал (київські зібрання): дис. ... канд. іст. наук.* Київ, 2010.
11. ІР НБУВ. Ф. І. Од. зб. 161; 978—990; 991—993, 1116—1119.
12. *Skorbuciany* // *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. Warszawa, 1889, t. 10 (Rukszenice-Sochaczew), s. 696.

13. Jackiewicz M. Skurbutėnai // Jackiewicz, Mieczysław. Litwa: Podróż sentymentalna. Warszawa, 2006, s. 119—120.
14. Laucevičius E. Popierius Lietuvoje XV—XVIII a: Atlasas. Vilnius : Mintis, 1967, t. 1—2.
15. Krusiński, Tadeusz Jan. Pragmatographia de legitimo usu Ambrozji Tureckiej, to iest: Opisanie sposobu należytego zażywania Kawy Tureckiej. Przez X. Thadeusza Krusinskiego S. J. Misyonarza Perskiego. Rzecz z rękopisma Jego wybrana y do druku podana .Warszawa, 1765, 18 s.
16. Wiczorkowicz A. Compendium medicum auctum to jest krótkie zebranie y opisanie chorob, [...]. Częstochowa : w Drukarni Jasney Góry Częstochowskiej, 1725.
17. Chmielowski B. Nowe Ateny... albo Akademia wszelkiej sciencji pełna, na różne tytuły jak na classes podzielona, mądrym dla memoriału, idiotom dla nauki, politykom dla praktyki, melancholikom dla rozrywki erygowana. Lwów; t. I 1745, t. 2 1746. URL: <https://literat.ug.edu.pl/ateny/0028.htm>
18. Wendland E. Kawa, herbata i czekolada: nowe napoje XVIII-wiecznej Rzeczypospolitej — ich wpływ na życie codzienne. Toruń, 2008, s. 68—70.
19. Mariani A. Kultura materialna jezuitów wileńskich: Między ideałem religijnym a rzeczywistością społeczną. Senoji Lietuvos literatūra, 2020, 49, Jėzuitai Lietuvoje: tarp kasdienybės ir amžinybės, s. 146—173. <https://doi.org/10.51554/SLL.2020.28743>
20. Sliż N. Pierwszy kaffenhauz w Grodnie / 1. Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė: tarp tradicijų ir naujovių XVIII amžiaus studijos sudarytoja Ramunė Šmigelskytė-Stukienė / Lietuvos istorijos institutas, 52 Leidykla. Vilnius, 2014, s. 215—223.
21. Herman R. O handlowo-przemysłowym użytku ciał roślinnych. Lwów, Zakł. Ossolińskich, 1864, s. 37.
22. Cieśla M. Kupcy, arendarze i rzemieślnicy: różnorodność zawodowa Żydów w Wielkim Księstwie Litewskim w XVII i XVIII w. Instytut Historii PAN. Warszawa, 2018, s. 205. <https://doi.org/10.15762/ZH.2018.40>
23. Gołębiowski, Ł. Domy i dwory przy tem opisanie apteczki, kuchni, stołów, uczt, biesiad, trunków i pijatyki... Warszawa: Gluksberg, 1830, s. 75.
24. Martyna E. Akcesoria serwisów do herbaty XVIII—XIX wiek. Zastawy stołowe XVI—XX. Materiały z sesji towarzyszącej wystawie “Splendor stołu” w Muzeum sztuki złotniczej — Kazimierz Dolny 26—27 października 2006, s. 17.
25. Wolska K. Naliboki i Urzeczce, czyli słów kilka o hutach Radziwiłłowskich / Szkło i Ceramika, 2014, R. 65, nr 2, s. 19—22.
26. Lewandowska D. Histoire culturelle du vin français en Pologne : moitié XVIIè-début XIXè siècle. Histoire. Université Michel de Montaigne — Bordeaux III; Uniwersytet Mikołaja Kopernika (Toruń, Pologne), 2013, 578 s.

Отримано 10 квітня 2024 р.

REFERENCES

1. Moda bardzo dobra smażenia różnych konfektów i innych słodkości, a także przyrządzania wszelkich potraw, pieczenia chleba i inne sekrety gospodarskie i kuchenne / oprac. J. Dumanowski, R. Jankowski. Warszawa: Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, 2011. Monumenta Poloniae Culinary. Polskie zabytki kulinarne, red. J. Dumanowski, t. II, 273 s.
2. Fond I. Unit 5962. 62 fol. Institute of Manuscript of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.

3. Bulatova S. Tradytsiini napoi shliakhetskoho dvoru na biloruskykh zemliakh Velykoho kniazivstva Lytovskoho u pershii chverti XVII stolittia za rukopysom Mlechka iz zibrannia Hreptovychiv u fondakh Instytutu rukopysu Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho [Traditional beverages of the szlachta court on the Belorussian lands of the Grand Duchy of Lithuania in the first quarter of the 17th century (under the Mleczko's manuscript from the Chreptowicz collection in the fonds of the Institute of Manuscript of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine)]. *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy* [Manuscript and Book Heritage of Ukraine]. 2017. Iss. 21, pp. 73—96. [In Ukrainian].
4. Bulatova S. Tradytsiini napoi shliakhetskoho dvoru na biloruskykh zemliakh Velykoho kniazivstva Lytovskoho u pershii chverti XVII stolittia: stolove nachinnia ta posud (za rukopysom Mlechka) z fondiv Instytutu rukopysu Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho [Traditional beverages at the court of the nobles of the Belarusian lands of the Grand Duchy of Lithuania in the first quarter of the 17th century: tableware (based on the manuscript of Mlechko in the Khreptovich collection from the fonds of the Institute of Manuscript of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine)]. *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy* [Manuscript and Book Heritage of Ukraine]. 2018. Iss. 22, pp. 100—116. [In Ukrainian].
5. Bulatova S. Zahalni zasady ta spetsyfichni osoblyvosti istoryko-kodykologichnoi atributsii staropolskykh rukopysiv ranniomodernoi doby (na prykladi kukharskykh pamiatok XVII—XVIII stolit z fondiv Instytutu rukopysu NBUV [General principles and specific features of the historical and codicological attribution of Old Polish manuscripts of the early modern period (on the example of culinary monuments of the 17th—18th centuries from the collections of the Institute of Manuscript of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine)] // *Istoryko-kulturolohichni doslidzhennia rukopysnoi spadshchyny v Instytuti rukopysu Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho* [Historical and cultural studies of manuscript heritage at the Institute of Manuscript of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine: monograph] / team of authors : T. Batanova, O. Bodak, S. Bulatova ets. Kyiv, 2024. Pp. 263—283. https://doi.org/10.15407/r_nbuv.0004977 [In Ukrainian].
6. Fond I. Unit 1120. 216 fols. Institute of Manuscript of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
7. D. Rolnik, *Województwo mińskie i Jeleńscy w życiu publicznym Rzeczypospolitej w latach 1764—1795 w świetle ich korespondencji*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice, 2018, 324 s.
8. D. Rolnik, *Archiwum Jeleńskich z NGAB w Mińsku (XVI—XX wiek) : jego dzieje i inwentarz*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice, 2018, 504 s.
9. Inventory 1. Unit 35. 105 fols. Archive of Institute of Manuscript of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
10. **Cherkaska N. Arkhivy mahmaterii Pravoberezhnoi Ukrainy: istoria formuvannia, struktura, informatsiinyi potentsial (kyivski zibrannia)** [Archives of the Magnateria of Right-Bank Ukraine: history of formation, structure, information potential (Kyiv collections)] (Candidate's thesis). Kyiv, 2010.
11. Fond I. Unit 161. Fols. 978—990; 991—993, 1116—1119. Institute of Manuscript of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
12. Skorbcuciany // *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. Warszawa, 1889, t. 10 (Rukszenice-Sochaczew), s. 696.

13. Jackiewicz M. Skurbutenai // Jackiewicz, Mieczysław. Litwa: Podróż sentymentalna. Warszawa, 2006, s. 119—120.
14. Laucevičius E. Popierius Lietuvoje XV—XVIII a: Atlasas. Vilnius: Mintis, 1967, t. 1—2.
15. Krusiński, Tadeusz Jan. Pragmatographia de legitimo usu Ambrozji Tureckiej, to iest: Opisanie sposobu należytego zażywania Kawy Tureckiej. Przez X. Thadeusza Krusinskiego S. J. Misyonarza Perskiego. Rzecz z rękopisma Jego wybrana y do druku podana. Warszawa, 1765, 18 s.
16. Wiczorkowicz A. Compendium medicum auctum to jest krótkie zebranie y opisanie chorob, [...]. Częstochowa: w Drukarni Jasney Góry Częstochowskiej, 1725.
17. Chmielowski B. Nowe Ateny... albo Akademia wszelkiej sciencji pełna, na różne tytuły jak na classes podzielona, mądrym dla memoriału, idiotom dla nauki, politykom dla praktyki, melancholikom dla rozrywki erygowana. Lwów; t. I 1745, t. 2 1746. Retrieved from: <https://literat.ug.edu.pl/ateny/0028.htm>
18. Wendland E., Kawa, herbata i czekolada: nowe napoje XVIII-wiecznej Rzeczypospolitej — ich wpływ na życie codzienne, Toruń, 2008, s. 68—70.
19. Mariani A. Kultura materialna jezuitów wileńskich: Między ideałem religijnym a rzeczywistością społeczną. Senoji Lietuvos literatūra, 2020, 49, Jėzuitai Lietuvoje: tarp kasdienybės ir amžinybės, s. 146—173. <https://doi.org/10.51554/SLL.2020.28743>
20. Sliž N. Pierwszy kaffenhauz w Grodnie / 1. Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė: tarp tradicijų ir naujovių XVIII amžiaus studijos sudarytoja Ramunė Šmigelskytė-Stukienė / Lietuvos istorijos institutas, 52 Leidykla. Vilnius, 2014, s. 215—223.
21. Herman R. **O handlowo-przemysłowym użytku ciał roślinnych. Lwów, Zakł. Ossolińskich**, 1864, s. 37.
22. Cieśla M. Kupcy, arendarze i rzemieślnicy: różnorodność zawodowa Żydów w Wielkim Księstwie Litewskim w XVII i XVIII w. Instytut Historii PAN Warszawa, 2018, s. 205. <https://doi.org/10.15762/ZH.2018.40>
23. Gołębiowski Ł. Domy i dwory przy tem opisanie apteczki, kuchni, stołów, uczt, biesiad, trunków i pijatyki... Warszawa: Gluksberg, 1830, s. 75.
24. Martyna E. Akcesoria serwisów do herbaty XVIII—XIX wiek. Zastawy stołowe XVI—XX. Materiały z sesji towarzyszącej wystawie “Splendor stołu” w Muzeum sztuki złotniczej — Kazimierz Dolny 26—27 października 2006, s. 17.
25. **Wolska K. Naliboki i Urzeczce, czyli słów kilka o hutach Radziwiłłowskich / Szkło i Ceramika**, 2014, R. 65, nr 2, s.19—22.
26. Lewandowska D. Histoire culturelle du vin français en Pologne : moitié XVIIè-début XIXè siècle. Histoire. Université Michel de Montaigne — Bordeaux III; Uniwersytet Mikołaja Kopernika (Toruń, Pologne), 2013, 578 s.

Received on April 10, 2024

Svitlana Bulatova

V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

ORCID: 0000-0003-2830-7867

E-mail: irnbuv@gmail.com

AROUND TABLE OF LITHUANIAN NOBLES YELENSKYS
(BASED ON MATERIAL OF MANUSCRIPT COLLECTION
FROM MID-18th CENTURY FROM FAMILY GATHERING)

The aim of the work is to analyze the gastronomic preferences of the Lithuanian noble family of Yelenski in the mid-18th century based on a manuscript collection (1744—1752) that belonged to the owner of Skorbutyan, Michal Yelenski, the local sub-chamberlain of Mozyr, as well as to involve this little-known source into scientific circulation. **The methodology** is grounded in interdisciplinary areas such as everyday history and food studies, comparative methods, and the principles of publishing old Polish manuscript sources from the 16th to the 19th century. At the same time, chronological and historical methods, as well as principles of codicological and source analysis, were applied. **Scientific novelty.** A new manuscript source has been introduced into scientific circulation, which highlights the characteristics of the table of the Lithuanian nobles, the Yelenski, and the role of Michal Yelenski as the owner of the estate in Skorbutyany. An analysis of invoices, product registers, and dishes mentioned in the text of the collection allows us to model the gastronomic preferences and eating habits of the Yelenski. For the first time, the recipe for coffee by M. Yelenski from the mid-18th century, originating from Lithuanian territories, has been published. **Conclusions.** The consumption of coffee and tea, which lost their medicinal function by the mid-18th century, is viewed as evidence of the reception of European Enlightenment models by the Lithuanian gentry. Significant innovations — coffee and tea — are analyzed in the context of fashionable trends concerning table setting, tableware, and furniture, which recreated an atmosphere of intimacy during dinner conversations. In contrast, the gastronomic preferences of the Yelenski family, characterized by such markers of social distinction as the richness of spices, sugar, and other additives, demonstrate their adherence to the old Polish aesthetic of taste. At the same time, the owners emphasize the quality of the products. The supply routes of imported products and ingredients to consumers in the region were served by ports on the Baltic, primarily Königsberg.

Key words: Michal Yeleński, handwritten collection of the mid-18th century, Lithuanian nobility, gastronomic preferences, registers.

<https://doi.org/10.15407/rksu.38.154>
УДК 027.5/6:930.25:908(477.41-21)

Олена Жам, кандидат історичних наук, старший дослідник, провідний науковий співробітник науково-дослідного філіалу «Музей народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини», Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав» (Переяслав, Україна)

ORCID: 0000-0001-6216-5167

E-mail: zham.olena@ukr.net

Юрій Фігурний, кандидат історичних наук, старший дослідник, старший науковий співробітник відділу етнології та історії України Науково-дослідного інституту українознавства, Київський національний університет імені Тараса Шевченка (Київ, Україна)

ORCID: 0000-0002-6463-0920

E-mail: ukr.etnolog_fus@ukr.net

Юлія Лебедева, кандидат історичних наук, старший дослідник, вчений секретар, Національний музей «Київська картинна галерея» (Київ, Україна)

ORCID: 0000-0003-0628-0309

E-mail: lebedeva-yuliya@ukr.net

ГРОМАДСЬКІ ПУБЛІЧНІ БІБЛІОТЕКИ МІСТА ПЕРЕЯСЛАВА ПОЛТАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ: СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПОСТАНОВ І ЗВІТІВ ПЕРЕЯСЛАВСЬКИХ ПОВІТОВИХ ЗЕМСЬКИХ ЗБОРІВ)

Мета роботи — на основі щорічних постанов і звітів Переяславських повітових земських зборів простежити процес формування громадських публічних бібліотек у повітовому місті Переяславі Полтавської губернії у 2-й пол. XIX — на поч. XX ст. Визначити соціально-культурні передумови їхнього виникнення, специфіку функціонування, роль

Цитування: Жам О., Фігурний Ю., Лебедева Ю. Громадські публічні бібліотеки міста Переяслава Полтавської губернії: становлення та розвиток (за матеріалами постанов і звітів Переяславських повітових земських зборів). *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2025. № 3 (38). С. 154—172. <https://doi.org/10.15407/rksu.38.154>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

у задоволенні культурно-просвітницьких та науково-інформаційних потреб містян, внесок у розвиток міської бібліотечної мережі зазначеного періоду. Висвітлити активність окремих земських, громадських, церковних діячів повіту з організації бібліотечної справи в місті. **Методологічною основою** роботи є системний підхід, принципи критичного та структурно-системного підходу до джерельної бази. Методи дослідження добиралися відповідно до поставленої мети. Використання методів джерелознавчого аналізу сприяло систематизації первинної інформації (постанов і звітів Переяславських повітових земських зборів), а застосування історико-системного методу дозволило висвітлити окремі сторони заснування, становлення та функціонування публічних бібліотек м. Переяслава та узагальнити отримані результати. **Наукова новизна** роботи полягає в розширенні уявлень про міські публічні книгозбірні Переяслава 2-ї пол. XIX — поч. XX ст. **Висновки.** Станом на поч. XX ст. у Переяславському повіті Полтавської губернії була створена мережа державних і приватних, публічних і галузевих бібліотек, серед яких провідне місце належало публічним книгозбірням Переяслава. Визначено, що вони стали осередком розвитку бібліотечної справи, духовної культури і культурного життя, просвітницької діяльності міста. Публічні бібліотеки, фондами яких могли користуватися пересічні громадяни, сприяли розвитку і поширенню освіти. Їхніми основними завданнями стали задоволення науково-освітніх запитів читачів, активізація в них прагнення до самоосвіти та читання, до розвитку пізнавальних здібностей. Наголошується на їхній важливості для бібліотечного потенціалу міста. Процес становлення бібліотек свідчить про потребу тогочасного суспільства у книгах.

Ключові слова: Переяслав, громадська бібліотека, Переяславська земська управа, Переяславські повітові земські збори, бібліотечна діяльність, книжковий фонд, Комітет бібліотеки, Микола Олександрович Терлецький.

Актуальність теми дослідження. Бібліотеки відіграють важливу роль в інтелектуальному та духовному збагаченні суспільства, від них значною мірою залежить рівень його культури, політичного та соціального буття. Вивчення становлення й розвитку бібліотечної мережі дає можливість поглиблено осмислити її типові й відмінні риси на кожному історичному етапі розвитку суспільства, виявити локальні особливості, основні закономірності становлення й функціонування, вплив на загальнокультурний рівень населення, а також дозволяє засвоїти й урахувати в майбутньому досвід їхньої діяльності.

Особливим періодом розвитку вітчизняної бібліотечної справи була 2-га пол. XIX — поч. XX ст. — час, коли принципово змінилася структура бібліотечного середовища, суттєвих змін зазнала бібліотечна система (започатковано мережу бібліотек різних типів і видів, формувалися їхні книгозбірні). У зв'язку із зазначеним спостерігається підвищена зацікавленість широкого кола фахівців до вивчення бібліотечної справи цієї доби.

Бібліотечна справа Переяслава становить інтерес для дослідників питань історико-культурного розвитку міста, а також з точки зору відтворення цілісної картини розвитку бібліотечної мережі Переяславського повіту, Полтавської губернії і країни в цілому досліджуваного періоду. Звідси — розробка задекларованої проблеми є одним з актуальних завдань сучасних

краєзнавства та бібліотекознавства. Усе це зумовило проведення наукового дослідження, спрямованого на комплексний аналіз бібліотечної мережі Переяслава й Переяславського повіту. Оскільки бібліотечна система Переяславського повіту включала бібліотеки різних типів і видів, охарактеризувати діяльність яких в одній статті неможливо, розглянемо їх за окремими групами. Ця стаття присвячена публічним бібліотекам і спеціальним бібліотекам для земських службовців, яким належало провідне місце в розгалуженій бібліотечній мережі Переяславського повіту.

Аналіз досліджень і публікацій. Попри те, що питання становлення і розвитку бібліотечної справи України й окремих книгозбірень привертали увагу багатьох дослідників, історія бібліотек міста Переяслава досі не була об'єктом систематичного та всебічного вивчення. Слід засвідчити не лише відсутність наукових праць узагальнюючого характеру, присвячених комплексному вивченню історії функціонування публічних бібліотек у Переяславі, а й те, що в історико-краєзнавчих студіях книгозбірні згадуються лише побіжно.

Мета дослідження полягає в з'ясуванні історії формування мережі публічних (платних) бібліотек і спеціальних бібліотек для земських службовців у повітовому місті Переяславі Полтавської губернії на тлі основних тенденцій та активних процесів розвитку бібліотечної справи в 2-й пол. XIX ст.

Виклад основного матеріалу. Історія створення й розвитку бібліотек є важливою складовою загального соціально-історичного розвитку суспільства на різних історичних етапах, зокрема у 2-й пол. XIX — на поч. XX ст.

Розпочаті в 60-х роках XIX ст. реформи (освітня, земська, міського самоврядування) поступово торкнулися всіх сфер життя, включаючи культурно-освітні галузі. У тому числі відкрилися нові можливості для формування мережі бібліотек як осередків культури та освіти. Для цієї доби було характерним зростання громадської ініціативи в галузі бібліотечної справи. Прогресивні представники інтелігенції, дворянства, купецтва, міські органи самоврядування, земства, благодійні організації, товариства, благодійні й громадські зібрання, церковні братства започатковували публічні бібліотеки, доступні для всіх користувачів. Активна діяльність комітетів, підтримка субсидіями з боку земств, благодійних товариств, комерційних установ і приватних осіб сприяли створенню розгалуженої мережі бібліотек різного цільового призначення (спеціальних, публічних, наукових).

Бібліотечна діяльність Переяславського повіту, як і всієї країни, в досліджуваній період розвивалася в декількох напрямках. Перший передбачав розвиток мережі публічних (платних) бібліотек і спеціальних бібліотек для земських службовців; другий — відкриття учительських центральних бібліотек при повітових училищах, а при шкільних бібліотеках — спеціальних навчальних відділів для вчителів; третій — організацію безплатних народних бібліотек і читалень.

Спершу охарактеризуємо публічні (платні) бібліотеки та спеціальні бібліотеки для земських службовців, які становлять окремих напрям бібліотечної діяльності Переяславського повіту. У наступних студіях розглянемо інші групи книгозбірень м. Переяслава й повіту. Кінцева мета нашого дослідження передбачає узагальнення відомостей про різні групи книгозбірень Переяслава й Переяславського повіту та визначення основних закономірностей розвитку бібліотечної мережі регіону.

Розглядати процес формування мережі публічних бібліотек у м. Переяславі Полтавської губернії розпочнемо з нагадування, що започаткування громадських бібліотек у містах Російської імперії пов'язують з іменем голови Вільного економічного товариства (ВЕТ) М.С. Мордвінова, який у 1830 р. запропонував створити бібліотеки, в яких усі без винятку мешканці могли б користуватися періодичними виданнями та книгами з різних галузей знань, з наданням пріоритету виданням краєзнавчого спрямування. На пропозицію М.С. Мордвінова Міністерство внутрішніх справ розіслало губернаторам циркуляр, датований 5 (17) липня 1830 р., з приписом скликати наради з представників дворянства, купецтва і загалом ревнителів просвіти, щоб спільно з ними відшукати кошти для заснування бібліотек. Своєю чергою, Вільне економічне товариство зобов'язувалося передавати до цих бібліотек по два примірники всіх виданих ним книг. Ініціатива була зустрінута схвально. У губернських містах губернатори разом із предводителями дворянства, директорами гімназій та духовним відомством долучилися до вирішення питань щодо створення публічних бібліотек. Міністерство внутрішніх справ зобов'язало всі видавництва імперії відправляти до таких бібліотек примірники всіх видань, що друкувалися казенним коштом. На території України громадські бібліотеки були створені в шести губернських містах [25].

З другої половини 1860-х років розпочалася нова хвиля створення громадських публічних бібліотек у губернських і повітових містах. До Переяслава вона докотилася на початку 70-х років XIX ст. і була пов'язана з громадськими ініціативами та діяльністю земств. У багатогранній роботі земств значне місце посідали заходи освітнього та просвітницького характеру серед населення, в тому числі в бібліотечній сфері. Головним своїм завданням земства вважали забезпечення жителів повіту можливістю відвідувати бібліотеки та отримувати необхідні для навчання й самоосвіти книги та періодичні видання.

Станом на поч. XX ст. у Переяславі почали діяти три публічні бібліотеки: Переяславська громадська бібліотека (1873), Бібліотека для читання Переяславського міського товариства (1889), Переяславська бібліотека для земських службовців (1905).

Розпочнемо розгляд з Переяславської громадської бібліотеки загально-го користування, яка була однією з найзначніших книгозбірень Переяслава досліджуваного періоду.

Історія цієї книгозбірні веде свій відлік з 15 квітня 1873 р. Ідея про відкриття в повітовому місті публічної бібліотеки виникла у священнослужителя Миколи Олександровича Терлецького (1830—1902) на поч. 70-х років ХХ ст. У той час (з 1868 р.) він затверджений на посаді смотрителя Переяславського духовного училища та призначений настоятелем Успенського собору м. Переяслав з уведенням у сан протоієрея. Облаштував приміщення Переяславського духовного училища, домігся піднесення на належний рівень викладацького та виховного процесів, ініціював відкриття при училищі товариства допомоги бідним учням. У 1879 р. очолив комітет з будівництва в м. Переяславі нового Успенського храму. Неодноразово обирався депутатом епархіальних з'їздів, депутатом Переяславської міської думи та Переяславських земських зборів від духовного відомства, членом правління попечительства про бідних. Опублікував у «Полтавських епархіальних відомостях» низку праць богословського та історико-краєзнавчого характеру [8].

На посаді керівника Переяславського духовного училища М.О. Терлецький особисто опікувався відкритою при навчальному закладі бібліотекою й спільно з іншими прогресивно налаштованими представниками місцевої громади мріяв про створення в місті громадської публічної бібліотеки, послугами якої могли б користуватися всі містяни. Невдовзі, у 1873 р., така бібліотека була започаткована під назвою Переяславська громадська бібліотека. М.О. Терлецький став не лише її фундатором, а й головою її Ради (Комітету).

Те, що саме М.О. Терлецький очолив Переяславську громадську бібліотеку, — не випадковість. Згідно із законом від 12 липня 1867 р. всі міські і громадські публічні бібліотеки були передані з Міністерства народної освіти у відання Міністерства внутрішніх справ і підпорядковані Головному управлінню у справах друку. Разом з тим зберігся нагляд за бібліотеками з боку Міністерства освіти. До комітетів міських і громадських бібліотек мали обов'язково входити директори гімназій (в містах, де були гімназії) або смотрителі повітових училищ (у повітових містах). Дослівно: «директорам городських гімназій и штатным смотрителям уездных училищ в уездных городах состоять непременно членами комитетов библиотек и управляющими городских и городских библиотек» [27, с. 27]. З 1871 р. контролювати діяльність публічних бібліотек доручається ще й духовному відомству: до складу опікунських комітетів бібліотек вводяться ректори духовних семінарій і смотрителі духовних училищ. Ці заходи були спрямовані на те, щоб керівники повітових училищ і гімназій наглядали за читанням учнів, а також на перешкоджання розширенню мережі публічних бібліотек у сільській місцевості, оскільки виключали можливість їх відкриття в населених пунктах, де не було училищ [28].

Переяславська громадська бібліотека започаткувала свою діяльність за рішенням Переяславських повітових земських зборів ІХ скликання 15 квіт-

ня 1873 р. як безплатна народна бібліотека-читальня. Спершу планувалося, що бібліотека займатиме 1—2 кімнати при Земській управі. Проте будинок земства був невеликим і потребував капітального ремонту. Передбачалося, що після ремонту й добудови другого дерев'яного поверху знайдеться приміщення під книгозбірню. Але Переяславські повітові земські збори Х скликання в 1874 р. постановили, що недоцільно вкладати кошти в ремонт старого аварійного будинку, краще подбати про спорудження нового [18, с. 6]. За таких обставин голова Комітету бібліотеки М.О. Терлецький звернувся в міську думу з проханням про виділення під бібліотеку приміщення в одній з будівель, які належали місту, або призначення субсидії для оренди іншого належного приміщення. У відповідь на це звернення Переяславська міська Управа постановила надати Комітету бібліотеки в тимчасове безоплатне користування невелику кімнату в одному з будинків, що перебували на балансі міста (його адресу встановити не вдалося). Також Управа заявила про намір сприяти комплектуванню міської книгозбірні необхідними виданнями.

Про початковий період функціонування Переяславської громадської бібліотеки відомо небагато. Вона діяла на підставі власного Статуту, затвердженого міністром внутрішніх справ О.Є. Тімашевим у 1873 р. (дата затвердження Статуту бібліотеки вважалася днем її офіційного відкриття).

Справами книгозбірні займалося її правління (Комітет, Рада). До його складу традиційно входили представники міської адміністрації, земських органів й опікуни (особи, які донатили благодійні внески («пожертви») на утримання бібліотеки) [7, с. 223]. Відповідно, й фінансування здійснювалося переважно із цих джерел. Члени правління, що складалося з трьох і більше осіб, обиралися на чергових зборах засновників закладу терміном на 1—2 роки (одночасно обиралися кандидати для заміни членів, які вибули). Комітет обирав зі своїх членів голову, секретаря, скарбника. До обов'язків Комітету входили: розпорядження коштами, пошук і оренда приміщення, прийом нових членів, складання переліку книг і періодичних видань для поповнення бібліотечного фонду (спільно з бібліотекарем), підготовка річних звітів і кошторисів, скликання загальних зборів та виконання їх рішень [28, с. 38]. Першим головою Комітету Переяславської громадської бібліотеки став М.О. Терлецький, який опікувався нею впродовж 19 років, з 1873 р. по 1902 р.

Послугами книгозбірні мали право користуватися всі охочі: в читальному залі безкоштовно, а поза ним, наприклад, вдома, за певну плату — «читацький збір». Для цього необхідно було придбати читацький квиток (абонемент) на рік, півроку, квартал або місяць. Гроші за право користуватися бібліотечним фондом вносилися на початку передплати. Річні передплатники могли вносити абонементу поступово, але не пізніше, як за два місяці після початку передплати. Кожен передплатник отримував від бібліотеки підписну книжку, яку мав зберігати до кінця терміну дії передплати.

Вартість читацького абонементу залежала від терміну його дії та від розряду, до якого належав той чи інший читач. Так, читачі 1-го розряду і члени Товариства книголюбів сплачували 10 крб на рік, 2-го — 7,50 крб, 3-го — 5 крб, 4-го — 3 крб (з 1900 р. — 2,50 крб). Абонентська плата могла вноситися й помісячно. У такому разі читачі 1-го розряду вносили 1 крб, 2-го — 75 коп., 3-го — 50 коп., 4-го — 30 коп. [12, с. 144].

Цікаво, що вартість абонементу та розряди читачів лишалися незмінними включно до 1916 р. За винятком абонентної плати 4-го розряду: з 1873 р. по 1900 р. вона становила 3 крб, потім була знижена до 2 крб 50 коп. Читацький збір став основним джерелом доходу бібліотеки. Згадки про те, яким був річний прибуток книгозбірні, відсутні. Орієнтовно, він мав складати 150—250 крб. Наприклад, відомо, що станом на 1900 р. абонентів у бібліотеці налічувалося 47 [9, с. 159—160]. При середній вартості абонементу в 40 коп. на місяць, за нашими підрахунками, 47 абонентів мали б сплачувати 18 крб 80 коп. щомісяця або ж 225 крб 60 коп. на рік. У 1904 р. налічувалося вже 52 абоненти, які могли принести бібліотеці щомісячного прибутку на суму 20 крб 80 коп. або ж 249 крб 60 коп. за рік. Попри те, що користування бібліотечним фондом було платним і бібліотека мала власні кошти, час від часу книгозбірня зверталася за фінансовою допомогою до міської влади. У відповідь отримувала щорічну фінансову допомогу (від 70 до 150 крб) на оренду приміщення, його опалення, поповнення бібліотечного фонду та ін.

Детальних відомостей про кількість постійних членів («передплатників») Переяславської громадської бібліотеки виявити не вдалося. У будь-якому випадку земська документація їх не містить. За даними довідкового видання «Пам'ятна книжка Полтавської губернії на 1892 рік», у поточному році Переяславська громадська бібліотека мала 44 передплатники, з них 14 осіб — 1-го розряду, 2 особи — 2-го, 15 осіб — 3-го, 13 осіб — 4-го [12, с. 144]. За рік усі передплатники бібліотеки зробили внесків на суму 169 крб, з яких 140 крб — читачі 1-го розряду, 15 крб — 2-го, 75 крб — 3-го та 39 крб — 4-го (підрахунки наші).

Уже від перших днів свого функціонування бібліотека стала достатньо прогресивним закладом міста, осередком його культурного життя й самоосвіти. Основу її фонду становили універсальні видання з різних галузей знань, художня література, періодичні видання (журнали й газети). Згідно з популярним за тих часів виданням Л.Б. Хавкіної «Керівництво для невеликих бібліотек» (1911), підбір книг для бібліотеки мав першочергове значення: «Книги ці її сутність, її організм, і необхідно піклуватися, щоб цей організм був здоровим, квітучим, а не кволим і чахлим, щоб він правильно зростав і не зупинявся в розвитку» [27, с. 56].

Яким був видовий та тематичний склад фонду Переяславської громадської бібліотеки, встановити не вдалося. Проте є підстави вважати, що він

був типовим і відповідав вимогам тогочасних нормативних актів, серед яких, зокрема, такі: «Тимчасові правила з цензури» (від 12 травня 1862 р.), «Тимчасові правила про цензуру і друк» (від 6 квітня 1865 р.), нові «Тимчасові правила про друк» (від 27 серпня 1882 р.), положення «Про тимчасові міри по відношенню до відкриття й утримання публічних бібліотек і кабінетів для читання» (від 5 січня 1884 р.), «Правила про безкоштовні народні читальні і порядок нагляду за ними» (від 15 вересня 1890 р.), «Тимчасові правила про друковані видання» (від 24 листопада 1905 р.) та ін. Вони, зокрема, дозволяли складати списки видань, заборонених для використання в публічних бібліотеках і громадських читальнях [10, с. 3]. З 1884 р. міністерство внутрішніх справ почало видавати «Алфавітні списки друкованих видань, які не повинні бути допущені до обігу в публічних бібліотеках і громадських читальнях» [2; 3]. У 1892 р. було опубліковано список періодичних видань, допущених у народні бібліотеки [28].

Фонди типової публічної бібліотеки були представлені релігійно-моральною літературою, книгами з історії, педагогіки, природознавства, основ сільськогосподарської діяльності та промислового виробництва, офіційними довідниковими виданнями, белетристикою. Часто до книгозбірень потрапляли особисті зібрання книг та періодики їхніх засновників, що не суперечили цензурі. Це не видається дивним, адже складання переліку книг і періодичних видань для поповнення бібліотечного фонду входило в обов'язки Комітету бібліотеки. З огляду на те, що до складу Комітету Переяславської громадської бібліотеки входили особи, які мали власні видавництва, логічно припустити, що вони їх передавали до своєї книгозбірні.

Яким був у чисельному відношенні початковий книжковий фонд Переяславської громадської бібліотеки, невідомо. Станом на 1892 р. він нараховував 740 томів з 617 найменувань, на 1900 р. — зріс до 2933 книг, на 1904 р. — до 3038 примірників [9, с. 159]. У 1907 р. чисельність видань у книгозбірні скоротилася до 2933 примірників [25, с. 15]. Для порівняння: книжковий фонд переважної більшості тогочасних публічних бібліотек не перевищував 5 тисяч примірників [4].

Протягом усього періоду свого функціонування Переяславська громадська бібліотека, не маючи власного приміщення, розміщувалася в орендованих будівлях. Зазвичай це були кімнати невеликого розміру, не пристосовані для зберігання книг та приймання відвідувачів. Упродовж п'ятнадцяти років завідувач справами громадської бібліотеки М.О. Терлецький звертався до Переяславської міської Управи з проханням виділити більш просторе приміщення для книгозбірні, але отримував відмову — то через відсутність вільних площ, то через брак фінансування. Неодноразово поставало й питання щодо необхідності будівництва для Переяславської громадської бібліотеки окремого спеціального приміщення. Однак з багатьох причин відповідне рішення не було прийняте й ця ідея лишалася нереалізованою.

25 листопада 1888 р. був уведений в експлуатацію новий будинок земства — кам'яна двоповерхова споруда, розташована в центральній частині міста. Багато організацій та установ сподівалися отримати в ній приміщення в постійне користування або в оренду. Комітет Переяславської громадської бібліотеки також звернувся до Переяславських земських зборів із проханням виділити приміщення для бібліотеки в будинку земства, мотивуючи клопотання тим, що серед користувачів («передплатників») громадської бібліотеки були особи, які проживають у селах повіту, тому бібліотека потрібна не лише для міста, а й для всього повіту.

Подібні звернення до Переяславських земських зборів від Комітету бібліотеки надходили щороку. У нашому розпорядженні є одне з них, датоване 15 грудням 1892 р., під № 16, яке підготував М.О. Терлецький. Наведемо його текст мовою оригіналу, щоб надати краще уявлення про стиль і манеру спілкування автора листа: «Для помещения Переяславской общественной библиотеки, учреждённой ещё в 1873 году, городским управлением отведена была небольшая комната в городском доме. Хотя и в первые годы, после открытия библиотеки, замечалось, что помещение, отведённое для неё, неудобно и по величине не соответствует своему назначению, но тогда с этим неудобством ещё можно было мириться, так как библиотека вначале состояла из небольшого количества книг. С течением времени число книг общественной библиотеки увеличилось, и в настоящее время в библиотечной комнате не оказывается уже места для вновь поступающих книг. Вследствие этого комитет, заведующий делами общественной библиотеки, обращался в Городскую Управу с просьбой: дать для помещения другую, более просторную комнату; Управа, при всей своей готовности оказать поддержку библиотеке, не могла удовлетворить просьбу комитета за неимением в городском доме свободных комнат. При таких обстоятельствах комитет честь имеет обратиться в Переяславское земское Собрание с покорнейшею просьбою, не найдёт ли оно возможным отвести для общественной библиотеки помещение в Переяславском земском доме, приняв во внимание, что в числе подписчиков общественной библиотеки состояли и состоят некоторые лица, живущие в сёлах Переяславского уезда, и что поэтому библиотека нужна не только для города, но и для уезда. Подлинное подписал председатель комитета, протоиерей Николай Терлецкий» [17, с. 38]. Наведене звернення Комітету міська Управа переадресувала Переяславським надзвичайним повітовим земським зборам, що відбулися 27 лютого 1893 р. Зі свого боку Управа додала такі міркування: «В земському домі є одна вільна кімната, в якій іноді зупиняється губернський технік; ця кімната сполучена з кімнатою, яку нині займає земська дворянська опіка; якщо перемістити канцелярію дворянської опіки у приміщення, яке займає канцелярія військового відомства, в якому також є одна вільна кімната, то вище згадані дві кімнати, на думку Управи, вільно можуть бути викори-

стані під бібліотеку, з тією умовою, що, в разі необхідності для земських потреб, негайно були б звільнені» [17, с. 37].

Забігаючи наперед, зауважимо, що приміщення під Переяславську громадську бібліотеку в будинку земства так і не було виділене. Проте Комітет бібліотеки на чолі з М.О. Терлецьким не втрачав надії й продовжував подавати клопотання про виділення кімнати в земському домі або ж просив виділити дотацію на оренду рівноцінного приміщення. Так, наприклад, у 1898 р. Комітет просив дотацію на оренду приміщення для бібліотеки, але отримав відмову [22, с. 8]. У жовтні 1899 р. Комітет вкотре звернувся до міського голови І.М. Холодного та чергових Переяславських повітових земських зборів XXXV скликання з проханням про надання приміщення для бібліотеки в земському домі або асигнування щорічної виплати в сумі 150 крб на оренду належного приміщення. Під час обговорення цього звернення І.М. Холодний заявив, що місто не може виділити приміщення через його відсутність. На це гласні В.В. Гамалья, Г.М. Яворський та І.І. Тесленко зауважили, що, оскільки бібліотека міська, її зобов'язана субсидувати Переяславська міська Управа. Врешті-решт земські Збори постановили: асигнувати Переяславській громадській бібліотеці 72 крб на оренду приміщення на рік з коштів, які сплачують орендарі приміщень у земському будинку, за умови, що решту суми, 72 крб, виділить Переяславська міська Дума [23, с. 11]. Після цього кілька років поспіль Переяславська громадська бібліотека розміщувалася в орендованому приміщенні, яке оплачували порівну Переяславська міська Дума та Переяславська земська Управа. У 1906 р. Комітет бібліотеки подав клопотання про збільшення щорічного фінансування на оренду приміщення із 72 до 120 крб. Проте позачергові земські Збори 5 червня 1906 р. постановили виділяти бібліотеці щорічну субсидію у розмірі 100 крб для винаймання приватної квартири [20, с. 372].

Після смерті М.О. Терлецького Переяславською громадською бібліотекою опікувався Комітет, головою якого став статський радник Олексій Михайлович Ванчаков (1907). Після нього, в 1913 р., Комітет очолив колезький асесор Костянтин Матвійович Єфімов, на той час — викладач словесності Переяславської чоловічої гімназії. Відомо, що в 1909 р. у місцевій друкарні П.М. Лепського та І.М. Вурмана була видана книга К.М. Єфімова «О значении Н.В. Гоголя в истории русской литературы», примірники якої поповнили фонд бібліотеки [6]. У 1915 р. посада голови Комітету була вакантною [25, с. 15; 14, с. 393]. Завідувачами бібліотеки в різні роки були священник Юхим Верещагін (1873—1904), надвірний радник Олександр Афанасійович Павловський (1904—1913), Ганна Олександрівна Даневіч (1915), Пелагея Макарівна Скрипчинська (1916) [9, с. 159; 13, с. 371; 14, с. 393; 15, с. 304; 16, с. 308].

Як безпосередньо організовувалася робота Переяславської громадської бібліотеки, встановити не вдалося. Проте цей процес мав здійснюватися подібно до інших громадських книгозбірень. Так, наприклад, існували

типові правила щодо користування послугами громадських бібліотек: 1) передплатники всіх розрядів мають право на безоплатне читання газет, журналів, книг у самій бібліотеці, надаючи кожного разу свою підписну книгу; 2) всі інші особи за читання в бібліотеці платять 10 коп. на день; 3) особи, які відвідують читальний кабінет, не мають права голосно розмовляти, шуміти, щоб не заважати іншим читачам. Бібліотека надавала газети і журнали читачам додому погодинно, зазвичай не більше ніж на два тижні. При цьому кількість видань обмежувалася залежно від розряду й становила 1—4 видання. Власники читацьких абонементів могли брати книги та журнали додому безкоштовно, решта читачів платили за цю послугу 10—15 коп. на день, за перетримання вносилися додаткова плата. Бібліотечні книги і журнали мали зберігатися передплатниками в цілості, повертатися в такому вигляді, в якому бралися. У випадку втрати чи псування книги передплатник відшкодував повну її вартість [12, с. 135—136].

Паралельно з відкриттям Переяславської громадської бібліотеки земська влада ініціювала започаткування в місті книжкового складу, який мав підтримувати з нею тісний зв'язок. Через два місяці після відкриття книгозбірні Переяславські повітові земські збори ІХ скликання 19 червня 1873 р. постановили створити при Переяславській повітовій земській управі склад для розпродажу друкованих видань усім бажаним, а також для передавання їх навчальним закладам Переяславського повіту, зокрема народним училищам. Планувалося, що виписуванням книг, їх реалізацією та безкоштовним передаванням навчальним закладам буде опікуватися Переяславська повітова училищна рада. Члену цієї ради П.С. Ілляшенку гласні доручили підготувати перелік книг для бібліотечного складу. Проте полтавський губернатор не затвердив рішення Переяславських повітових земських зборів про відкриття складу книг при земстві й рекомендував повторно розглянути це питання з урахуванням його зауважень. Зокрема, губернатор зауважив, що збори не взяли до уваги те, що відповідно до статті № 25 височайше затвердженої думки Державної Ради про друк створення книжкового складу може бути дозволене лише з дозволу відповідного керівництва. До того ж, повітові збори не зазначили, якими саме книгами буде укомплектовано склад, забуваючи, що існує перелік книг, дозволених міністерством народної освіти для навчальних закладів [18, с. 119]. Чи було відкрито склад книг після зауважень губернатора, невідомо. Ймовірно, ні, адже й через двадцять років потому повітове земство переймалося створенням складу книг. Так, 13 грудня 1905 р. на Переяславських позачергових повітових земських зборах ХІІ скликання обговорювалося питання організації продажу населенню книг за посередництва земства. Зокрема, голова Управи зауважив, що «з кожним роком збільшується попит на дешеві видання, особливо в сільській місцевості. Дрібні торгівці вловили цей попит і пропонують сільському населенню на базарах, ярмарках, у крамницях дійсно

дешеві, але нікуди негодні видання Ситіна, Сойкіна і К° — сонники, казки та інші лубочні за змістом видання, які не розвивають народ, а навпаки затемняють. Земство має йти на допомогу селу у справі поширення книг, і, на думку Управи, найкращим способом у цій справі буде поширення книг через земських книгонош, за прикладом Саратовського земства, або через візників, які будуть розвозити й продавати книги на ярмарках і базарах за прикладом Миргородського земства. Лише таким способом, на думку Управи, можна забезпечити сільських мешканців якісним матеріалом для читання. З огляду на це Управа просить Земські Збори асигнувати 250 крб на облаштування продажу книг на ярмарках і базарах у такому розрахунку: 100 крб на виписку книг і 150 крб на зарплату особі, яка буде організовувати торгівлю. А також додатково асигнувати щороку 100 крб на виписку газет і журналів для земських службовців, які спершу надходять до земську повітову Управу й звідти відправлятимуться поштою до місця призначення» [19, с. 278—279]. Наведеними аргументами повітова земська Управа доводила нагальну потребу у відкритті складу книг при земському домі для продажу їх населенню. Прототипом мав стати Золотоніський земський склад книг та письмового приладдя, відкритий 30 серпня 1895 р. відповідно до рішення Золотоніських повітових земських зборів з метою забезпечення повітових земських шкіл необхідними примірниками книг, наочними посібниками та письмовим приладдям за готівковим розрахунком або у кредит [5, с. 23].

Ще одна громадська бібліотека загального користування в Переяславі функціонувала з 1889 р. при земському домі під назвою Бібліотека для читання Переяславського міського товариства. А вже наступного року довідкові видання, зокрема «Адрес-календар і довідникова книжка Полтавської губернії на 1890 р.», згадали її серед найбільших книгозбірень міста поруч із «Громадською бібліотекою» (1873) та книжковою крамницею купця Макара Холодного [1, с. 65]. Матеріальне забезпечення цієї книгозбірні, формування й поповнення її фондів брала на себе Переяславська повітова земська управа, яка від початку земських реформ виділяла невеликі, але стабільні асигнування на розвиток бібліотечної справи в повіті. Так, наприклад, у 1908 р. бібліотека отримала дотацію від Переяславської повітової земської управи в розмірі 100 крб [11, с. 70]. Користуватися бібліотекою безкоштовно могли земські службовці, представники інтелігенції (вчителі, лікарі), пересічні містяни.

Якими виданнями була укомплектована згадана книгозбірня, невідомо. У земській діловій документації наявна єдина згадка щодо неї — про виписування в 1898 р. клопотанням Переяславської земської управи для цієї бібліотеки одного примірника видання «Початкове народне училище». На його придбання Переяславські повітові земські збори XXXIV скликання виділили 25 крб з кошторисних лишків 1898 р. [21, с. 15].

У 1905 р. при земському домі за рішенням Переяславських повітових земських зборів ХІІ скликання була започаткована ще одна книгозбірня — «Переяславська бібліотека для земських службовців». Мету її створення місцева влада окреслила так: «Переяславська земська Управа, усвідомлюючи повну беспорядність своїх службовців у задоволенні своїх духовних потреб, вирішила прийти їм на допомогу організацією бібліотеки з поточної преси. Вчитель, фельдшер, які працюють у глухих куточках повіту і мають невисоку платню, не мають можливостей випусувати журнали. Після створення бібліотеки земські службовці зможуть отримувати журнали з Управи поштою» [19, с. 279]. Обговорюючи доцільність створення Переяславської бібліотеки для земських службовців, гласні зазначили, що доступ до періодичних видань (газет, журналів) для місцевих чиновників вкрай утруднений, оскільки жодна з міських бібліотек не має їх у достатній кількості. Між тим саме періодика є джерелом найсвіжішої інформації. На випусування газет і журналів Переяславські земські збори на прохання Переяславської земської Управи вирішили асигнувати щорічно по 100 крб [19, с. 279]. Окрім різного роду видань та періодики при бібліотеці зберігалися матеріали земського діловодства (протоколи засідань земських зборів, доповіді та звіти земської Управи, щорічні фінансові звіти та інші нормативні документи) [24, с. 26]. Принагідно згадаємо, що так зване «земське діловодство» («Журнали», «Постанови», «Зведення постанов», «Звіти» розпорядчого органу Переяславського земства — Переяславських повітових земських зборів) видавала друкарня П.М. Лепського та І.М. Вурмана в Переяславі, заснована 30 жовтня 1884 р. З 1885 р. власники друкарні постійно отримували замовлення на публікацію звітних матеріалів Переяславського земства. До 1885 р. їх видавали у друкарнях М. Пігуренка (Полтава) або Г.Т. Корчака-Новицького (Київ). Окрім матеріалів Переяславського земства, до асортименту книжкової продукції друкарні П.М. Лепського та І.М. Вурмана входило багато інших наукових та науково-популярних видань, які теж були представлені в «Переяславській бібліотеці для земських службовців» та інших книгозбірнях міста [5, с. 198—199]. З 6 грудня 1910 р. у Переяславі почала функціонувати ще одна друкарня, співвласником якої став лікар Я.С. Шефтель, засновник восьмикласного приватного комерційного училища. Яку продукцію тут друкували, нам не відомо, але можемо припустити, що вона також надходила до місцевих книгозбірень.

Стосовно «Переяславської бібліотеки для земських службовців» значимо, що вона розміщувалася в невеликій кімнаті земського дому. Відомо, що з часом у ній накопичилося чимало різних видань, постанов і звітів, тому книгозбірня потребувала впорядкування і виділення спеціального окремого приміщення. Проте його так і не було виділене, оскільки «колись розкішна по кількості світла, чистоті повітря та іншим зручностям споруда Переяславського земства стала занадто тісною і переста-

ла задовольняти навіть мінімальні потреби земської Управи», зокрема й бібліотеки [24, с. 26].

Наукова новизна обумовлена тим, що на основі залучення широкого кола джерел досліджено питання розвитку бібліотечної мережі Переяславського повіту 2-ї пол. XIX — поч. XX ст. Зокрема, вперше здійснено комплексний аналіз процесу формування громадських публічних бібліотек у м. Переяславі Полтавської губернії задекларованого періоду.

Висновки. Отже, аналіз постанов та звітів Переяславських повітових земських зборів та окремих праць довідкового характеру дозволив стверджувати, що громадські публічні бібліотеки посідали важливе місце у бібліотечній мережі м. Переяслава. Кожна з досліджуваних публічних бібліотек Переяслава пройшла власний шлях становлення й розвитку, мала різні категорії читачів та відіграла певну роль у підвищенні культурно-освітнього рівня місцевого населення. Бібліотеки були відкриті земськими та міськими органами влади й функціонували за рахунок відрахувань незначних сум з міських доходів, добровільних пожертв та членських внесків читачів. На їхнє створення вплинула низка позитивних зрушень, що відбулися в соціально-економічному, політичному та культурному житті країни у результаті проведення земських реформ (освітньої, земської, міського самоврядування) в 60-х роках XIX ст. Їхня діяльність, незважаючи на низку недоліків (недостатнє та непостійне фінансування, відсутність власних пристосованих приміщень, проблеми з книгопостачанням, обмеження фондів каталогом дозволеної літератури), позитивно вплинула на підвищення освітнього та культурного рівня місцевого населення.

Результати дослідження не вичерпують усіх аспектів окресленої проблеми. Для відтворення цілісної картини стану бібліотечної справи зазначеного регіону подальшого вивчення потребують історико-книгознавчі, бібліотекознавчі, бібліографічні напрями діяльності інших категорій книгозбірень (світських і духовних навчальних закладів; безплатних народних бібліотек і читалень при волосних правліннях; церковних бібліотек єпархіального відомства; приватних публічних бібліотек).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Адрес-календарь и Справочная книжка Полтавской губернии на 1890 год / сост. Д.А. Иваненко, секретарь; Полтавский Губернский Статистический комитет. Полтава: тип. Л. Фришберга, 1890. 366 с.
2. Алфавитный список произведениям печати, которые на основании Высочайшего повеления 5 января 1884 г. не должны быть допускаемы к обращению в публичных библиотеках и общественных читальнях. Санкт-Петербург, 1884. 8 с.
3. Алфавитный указатель произведений печати, запрещённых к обращению в публичных библиотеках и общественных читальнях / сост. в Глав. Управлении по делам печати, по 1 окт. 1903 г. Санкт-Петербург, 1903.

4. Библиотечное дело во второй половине XIX века // URL: <https://studbooks.net/bibliote...>
5. Золотоніський книгодрук (кінець XIX — початок XX століття). Історико-бібліографічне дослідження / за ред. та упоряд. О.З. Силки. Черкаси: ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2012. 232 с.
6. Ефимов К.М. О значении Н.В. Гоголя в истории русской литературы: (Речь, преподавателя словесности Переяславской мужской гимназии, произнесенная 11 апреля на торжественном акте в память 100-летия со дня рождения Н.В. Гоголя). Переяслав: тип. Лепского и Вурмана, 1909. 27 с.
7. Энциклопедический словарь. Санкт-Петербург: Изд. Ф.А. Брокгауз и И.А. Ефрон, 1891. Т. III. С. 220—223.
8. Микола Олександрович Терлецький нар. 14 вересня 1830 пом... URL: <https://uk.rodovid.org>
9. Набок Л. Містобудівний портрет та суспільно-освітній простір повітового Переяслава // Короткий нарис історії Переяслава / А.О. Іваненко та ін.; за гол. ред. О.М. Лукашевича. Переяслав-Хмельницький, 2019. 223 с. (Серія: «Краєзнавча бібліотека Переяславщини»; вип. 8). С. 134—166.
10. О временных мерах по отношению к открытию и содержанию публичных библиотек и кабинетов для чтения: [Высочайшее повеление от 5.01.1884] // Полное собрание законов Российской империи. Собр. 3. Санкт-Петербург, 1887. Т. 4. С. 3.
11. Отчёт Переяславской уездной земской управы за 1908 год. Переяслав: Тип. Лепского и Вурмана, дом Кубышкина, 1909. 292 с.
12. Памятная книжка и адрес-календарь Полтавской губернии на 1892 год / сост. Д.А. Иваненко, Секретарь Полтавского Губернского Статистического Комитета. Полтава: Тип. Л. Фринберга, Александров. ул., собств. дом, 1892.
13. Памятная книжка Полтавской губернии на 1913 год. Издание Полтавского губернского статистического комитета. Полтава: Электр. Типо-Литография Губернского Правления, 1913. 446 с.
14. Памятная книжка Полтавской губернии на 1915 год. Издание Полтавского Губернского Статистического Комитета под редакцией члена Комитета исп. обяз. секретаря Н.А. Снецкого. Полтава: Типо-Литография Губернского Правления, 1915. 485 с.
15. Памятная книжка Полтавской губернии на 1916 год. Издание Полтавского Губернского Статистического Комитета под редакцией члена Комитета исп. обяз. секретаря Н.А. Снецкого. Полтава: Типо-Литография Губернского Правления, 1916. 379 с.
16. Полтавский календарь на 1909 год. Издание Полтавского Губернского Статистического Комитета. Полтава: Типо-Литография Губернского Правления, 1909. 421 с.
17. Постановления Переяславского чрезвычайного уездного земского собрания 27 февраля 1893 года. Переяслав: Тип. Лепского и Вурмана, 1893. 42 с.
18. Свод постановлений Переяславского уездного земского собрания X-го созыва 1874 г. Полтава: Тип. Пигуренко (в Кругл. переул. за воен. гимназией в собств. доме), 1874. 147 с.
19. Свод постановлений Переяславского очередного уездного земского собрания ХІ созыва в сентябре 1905 года и чрезвычайного земского собрания 13 декабря 1905 года. Переяслав: Тип. Лепского и Вурмана, дом Кубышкина, 1906. 284 с.
20. Свод постановлений Переяславского очередного уездного земского собрания ХІІ созыва в сентябре 1906 года и чрезвычайных земских собраний 6 мая и 5 июня 1906 г. Переяслав: Тип. Лепского и Вурмана, дом Кубышкина, 1907. 378 с.

21. Свод постановлений Переяславского очередного уездного земского собрания XXXIV созыва в октябре 1898 года и экстренного уездного собрания 19 февраля 1899 г. Переяслав: Тип. Лепского и Вурмана, дом Найдиса, 1899. 185 с.
22. Свод постановлений Переяславского очередного уездного земского собрания XXXIV созыва в октябре 1898 года и экстренного уездного собрания 19 февраля 1899 г. Переяслав: Тип. Лепского и Вурмана, дом Найдиса, 1899. 185 с.
23. Свод постановлений Переяславского очередного уездного земского собрания XXXV созыва в октябре 1899 года. Переяслав: Тип. Лепского и Вурмана, дом Найдиса, 1900. 157 с.
24. Свод постановлений Переяславского очередного земского собрания XXXIX созыва в сентябре 1903 года и экстренного земского собрания 15 июня 1903 года. Переяслав: Тип. Лепского и Вурмана, дом Кубышкина, 1904. 229 с.
25. Справочная книга Полтавской губернии на 1907 год. Полтава: Типо-литография Губернского правления, 1907.
26. Українська бібліотечна енциклопедія // URL: https://ube.nlu.org.ua/article/Губернські_бібліотеки
27. Хавкина Л.Б. Руководство для небольших библиотек: с рис., образцами бланков и алф. указ. Москва: Тип. т-ва И.Д. Сытина, 1911. 132 с.
28. Царское законодательство: Во второй половине XIX... // URL: <https://uchebnikfree.com/tsa...>

Отримано 6 травня 2024 р.

REFERENCES

1. Adres-kalendar i Spravochnaia knizhka Poltavskoi gubernii na 1890 god [Address-calendar and reference book of the Poltava province for 1890] / D.A. Ivanenko. Poltava, 1890. 366 p. [In Russian].
2. Alfavitnyi spisok proizvedeniiam pechati, kotorye na osnovanii Vysochaishego povele-niia 5 ianvaria 1884 g. ne dolzhny byt dopuskaemy k obrashcheniiu v publichnykh bibliotekakh i obshchestvennykh chitalniakh [Alphabetical list of printed works, which, on the basis of the Imperial order of January 5, 1884, should not be allowed for circulation in public libraries and public reading rooms]. St. Petersburg, 1884. 8 p. [In Russian].
3. Alfavitnyi ukazatel proizvedenii pechati, zapreshchennykh k obrashcheniiu v publichnykh bibliotekakh i obshchestvennykh chitalniakh [Alphabetical index of printed works prohibited from circulation in public libraries and public reading rooms]. St. Petersburg, 1903. [In Russian].
4. Bibliotechnoe delo vo vtoroi polovine XIX veka [Librarianship in the second half of the 19th century]. URL: <https://studbooks.net/bibliote...> [In Russian].
5. Zolotoniskiy knyhdruk (kinets XIX — pochatok XX stolittia). Istoryko-bibliografichne doslidzhennia [Zolotonyskiy book printing (end of the 19th — beginning of the 20th century). Historical and bibliographical research]. Cherkasy, 2012. 232 p. [In Ukrainian].
6. Efimov K.M. O znachenii N.V. Gogolia v istorii russkoi literatury: (Rech prepodavatelia slovesnosti Pereiaslavskoi muzhskoi gimnazii, proiznesennaia 11 aprelia na torzhestvennom akte v pamiat 100-letiiia so dnia rozhdeniia N.V. Gogolia) [On the significance of N.V. Gogol in the history of Russian literature: (Speech, teacher of literature at the Pereyaslav male gymnasium, delivered on April 11 at a solemn act in memory of the 100th anniversary of the birth of N.V. Gogol)]. Pereiaslav, 1909. 27 p. [In Russian].

7. Entsiklopedicheskii slovar [Encyclopedic Dictionary]. St. Petersburg, 1891. Vol. III, pp. 220—223. [In Russian].
8. Mykola Oleksandrovych Terletskiy nar. 14 veresnia 1830 pom... [Mykola Oleksandrovych Terletskiy was born on September 14, 1830, and died...]. Retrieved from: <https://uk.rodovid.org> >... [In Ukrainian].
9. Nabok L. Mistobudivnyi portret ta suspilno-osvitnii prostir povitovoho Pereiaslava // Kоротkyi narys istorii Pereiaslava [Town planning portrait and social and educational space of Pereiaslav district]. Pereiaslav-Khmelnytskyi, 2019. 223 p. Pp. 134—166. [In Ukrainian].
10. O vremennykh merakh po otnosheniiu k otkrytiiu i sodержaniuu publichnykh bibliotek i kabinetov dlia chteniia: Vysochaishee povelenie ot 5.01.1884. [On temporary measures in relation to the opening and maintenance of public libraries and reading rooms: The highest command of January 05, 1884]. St. Petersburg, 1887. Vol. 4, p. 3. [In Russian].
11. Otchet Pereiaslavskoi uездnoi zemskoi upravy za 1908 god [Report of the Pereiaslav uyezd zemstvo council for 1908]. Pereiaslav, 1909. 292 p.
12. Pamiatnaia knizhka i adres-kalendar Poltavskoi gubernii na 1892 god [Commemorative book of the Poltava province for 1892]. Poltava, 1892. [In Russian].
13. Pamiatnaia knizhka Poltavskoi gubernii na 1913 god [Commemorative book of the Poltava province for 1913]. Poltava, 1913. 446 p. [In Russian].
14. Pamiatnaia knizhka Poltavskoi gubernii na 1915 god [Commemorative book of the Poltava province for 1915]. Poltava, 1915. 485 p. [In Russian].
15. Pamiatnaia knizhka Poltavskoi gubernii na 1916 god [Commemorative book of the Poltava province for 1916]. Poltava, 1916. 379 p. [In Russian].
16. Poltavskii kalendar na 1909 god [Poltava calendar for 1909]. Poltava, 1909. 421 p. [In Russian].
17. Postanovleniia Pereiaslavskogo chrezvychainogo uездного zemskogo sobraniia 27 fevralia 1893 goda [Decrees of the Pereiaslavsky Extraordinary District Zemstvo Assembly of February 27, 1893]. Pereiaslav, 1893. 42 p. [In Russian].
18. Svod postanovlenii Pereiaslavskogo uездного zemskogo sobraniia X-go sozyva 1874 g. [A set of resolutions of the Pereiaslav district zemstvo assembly of the Xth convocation of 1874]. Poltava, 1874. 147 p. [In Russian].
19. Svod postanovlenii Pereiaslavskogo ocheredного uездного zemskogo sobraniia XLI sozyva v sentiabre 1905 goda i chrezvychainого zemskogo sobraniia 13 dekabria 1905 goda [A set of resolutions of the Pereiaslav regular county zemstvo assembly XLI convocation in September 1905 and the extraordinary zemstvo assembly on December 13, 1905]. Pereiaslav, 1906. 284 p. [In Russian].
20. Svod postanovlenii Pereiaslavskogo ocheredного uездного zemskogo sobraniia XLII sozyva v sentiabre 1906 goda i Chrezvychainykh Zemskikh Sobranii 6-go maia i 25 iunია 1906 g. [A set of resolutions of the Pereiaslav regular county zemstvo assembly of the XLII convocation in September 1906 and the Extraordinary Zemsky Assemblies on May 6 and June 25, 1906]. Pereiaslav, 1907. 378 p. [In Russian].
21. Svod postanovlenii Pereiaslavskogo ocheredного uездного zemskogo sobraniia XXXIV sozyva v oktjabre 1898 goda i ekstrenного uездного sobraniia 19 fevralia 1899 g. [A set of resolutions of the Pereiaslav regular county zemstvo assembly of the XXXIV convocation in October 1898 and an emergency county assembly on February 19, 1899]. Pereiaslav, 1899. 185 p. [In Russian].
22. Svod postanovlenii Pereiaslavskogo ocheredного uездного zemskogo sobraniia XXXIV sozyva v oktjabre 1898 goda i ekstrenного uездного sobraniia 19 fevralia 1899 g. [A set of

- resolutions of the Pereiaslav regular county zemstvo assembly of the XXXIV convocation in October 1898 and an emergency county assembly on February 19, 1899]. Pereiaslav, 1899. 185 p. [In Russian].
23. Svod postanovlenii Pereiaslavskogo ocherednogo uездnogo zemskogo sobraniia XXXV sozyva v oktjabre 1899 goda [A set of resolutions of the Pereiaslav regular county zemstvo assembly of the XXXV convocation in October 1899]. Pereiaslav, 1900. 157 p. [In Russian].
 24. Svod postanovlenii Pereiaslavskogo ocherednogo zemskogo sobraniia XXXIX sozyva v sentiabre 1903 goda i Ekstrennogo zemskogo sobraniia 15 iyunia 1903 goda [A set of resolutions of the Pereiaslav regular zemstvo assembly of the XXXIX convocation in September 1903 and the Extraordinary zemstvo assembly on June 15, 1903]. Pereiaslav, 1904. 229 p. [In Russian].
 25. Spravochnaia kniga Poltavskoi gubernii na 1907 god [Reference book of the Poltava province for 1907]. Poltava, 1907. [In Russian].
 26. Ukrainska biblioteczna entsyklopediia [Ukrainian Library Encyclopedia]. Retrieved from: <https://ube.nlu.org.ua/article/Hubernski biblioteky>. [In Ukrainian].
 27. Khavkina L.B. Rukovodstvo dlia nebolshikh bibliotek: s ris., obraztsami blankov i alf. ukaz. [Guide for small libraries: with figures, sample forms and alphabets. decree]. Moscow, 1911. 132 p. [In Russian].
 28. Tsarskoe zakonodatelstvo: Vo vtoroi polovine XIX... [Royal legislation: In the second half of the XIX...]. Retrieved from: <https://uchebnikfree.com/tsa...> [In Russian].

Received on May 6, 2024

Olena Zham

National Historical and Ethnographic Reserve “Pereiaslav” (Pereiaslav, Ukraine)

ORCID: 0000-0001-6216-5167

E-mail: zham.olena@ukr.net

Yurii Fihurnyi

Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)

ORCID: 0000-0002-6463-0920

E-mail: ukr.etnolog_fus@ukr.net

Yulia Lebedeva

National Museum “Kyiv Art Gallery” (Kyiv, Ukraine)

ORCID: 0000-0003-0628-0309

E-mail: lebedeva-yuliya@ukr.net

MUNICIPAL PUBLIC LIBRARIES OF PEREIASLAV TOWN,
POLTAVA GOVERNORATE: FORMATION AND DEVELOPMENT
(ACCORDING TO MATERIALS OF RESOLUTIONS AND REPORTS
OF ZEMSTVO ASSEMBLY OF PEREIASLAV COUNTY)

The purpose of the work is to follow the formation process of municipal public libraries in the county town Pereiaslav, Poltava Governorate in the second half of the 19th — at the beginning of the 20th centuries, based on the annual resolutions and reports of the Zemstvo Assembly of Pereiaslav County. To determine the socio-cultural background of their occurrence, the specifics of their functioning, the role in meeting the cultural, educational, scientific and informational needs of the citizens, the contribution to the development of the city library

network of the mentioned period. Highlight the activity of individual zemstvo, public, and church figures of the county in the organization of library affairs in the town. **The methodological basis of the work** is a systematic approach, the principles of a critical and structural-systemic approach to the source base. The research methods were carried out according to objectives. The use of methods of source analysis contributed to the systematization of primary information (resolutions and reports of the Zemstvo Assembly of Pereiaslav County), and the use of historical and system method made it possible to research individual sides of the foundation, formation and functioning of public libraries in Pereiaslav town and summarize the results. **The scientific novelty of this work** is defined by improving knowledge of the town public libraries of Pereiaslav of the second half of the 19th — at the beginning of the 20th centuries. **Conclusions.** A network of state, private, public and branch libraries was created at the beginning of the 20th century in the Pereiaslav County, Poltava Governorate. Libraries of Pereiaslav town held a leading place among them. It was determined that they became the center of the development of the town's library affair, spiritual culture and cultural life, educational activity. Public libraries contributed to the development and the growth of education, their funds could be used by ordinary citizens. Their main task was to satisfy the scientific and educational needs of readers, to develop their desire for self-education and reading, and to develop cognitive abilities. The importance of the library for the town library potential is emphasized. The process of the formation of libraries demonstrates the need for the books of society of that time.

Key words: Pereiaslav, public library, Zemstvo in Pereiaslav, Zemstvo Assembly of Pereiaslav County, library activity, book fond, Library Committee, Mykola Terletskyi.

<https://doi.org/10.15407/rksu.38.173>
УДК 930.2:069.5(=161.2:438.17)"1931/1944"

Олена Козакевич, кандидат мистецтвознавства, асистент,
Етнографічний музей ім. Северина Удзєлі у Кракові (Краків, Польща)
ORCID: 0000-0002-8742-4337
E-mail: kozakevych.olen@gmail.com

**ДОКУМЕНТАЛЬНА СПАДЩИНА
МУЗЕЮ ТОВАРИСТВА «ЛЕМКІВЩИНА»
В АРХІВІ ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ В СЯНОЦІ:
ДО ПИТАННЯ ПРО СПІВПРАЦЮ
З УКРАЇНСЬКИМИ ТА ПОЛЬСЬКИМИ
ІНСТИТУЦІЯМИ**

Мета дослідження — опрацювання й аналіз документів, які зберігаються в архіві Історичного музею в Сяноці (Польща) та в Архіві Національного музею у Кракові й пов'язані з діяльністю музею Товариства «Лемківщина» в Сяноці впродовж 1931—1944-го років. Увагу зосереджено на матеріалах, що відображають співпрацю музею з українськими та польськими інституціями в галузі музейництва і виставкових практик. **Методологія.** Для класифікації та вивчення архівних документів застосовано історико-хронологічний та історико-порівняльний методи, зокрема використано методи синтезу, систематизації й аналізу. **Наукова новизна** обумовлена необхідністю та актуальністю впровадження маловідомих сторінок історії функціонування музею «Лемківщина» як важливого осередку збереження та пропагування лемківської культурної спадщини в контексті соціокультурних чинників 1920 — початку 1940-х років. Один із ключових аспектів — уведення до наукового обігу документів, які розкривають віхи співпраці музею з українськими та польськими інституціями. **Висновки.** Активна діяльність музею Товариства «Лемківщина» впродовж 1930-х років привернула увагу спільноти не лише Сяноччини, а й Львова, Варшави, Кракова, Берліна, Парижа. На цінність музейної колекції вказують

Цитування: Козакевич О. Документальна спадщина музею Товариства «Лемківщина» в архіві Історичного музею в Сяноці: до питання про співпрацю з українськими та польськими інституціями. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2025. № 3 (38). С. 173—195. <https://doi.org/10.15407/rksu.38.173>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

запрошення від установ до участі у виставках або прохання стосовно позичення експонатів, про що свідчать чисельні архівні документи. У результаті більш як десятирічної подвижницької праці було зібрано вартісну колекцію творів мистецтва та історичних документів, (спів)організовано низку виставкових та популяризаторських заходів. Представники «Лемківщини», як і музей загалом, були членами «Комітету Українських Обласних Музеїв», яких [музеїв] станом на кінець 1930-х років налічувалося 14, та «Союзу музеїв у Польщі». Матеріали архіву музею Товариства «Лемківщина» є маловідомими в українських і польських студіях. Між тим, оригінальні документи — це історичне підґрунтя для вивчення діяльності українських музеїв упродовж 1920 — початку 1940-х років. Це, зокрема, джерела, що дозволяють проаналізувати співпрацю «Лемківщини» з польськими інституціями на ниві музейництва та виставкової діяльності.

Ключові слова: архів Історичного музею в Сяноці, музей Товариства «Лемківщина», українські музеї, «Союз музеїв у Польщі», «Комітет Українських Обласних Музеїв», музейництво, виставки, лемківська культура.

Актуальність теми дослідження. Діяльність музею Товариства «Лемківщина» в Сяноці стала важливим чинником розвитку українського музейництва впродовж 1930-х років, під час Другої світової війни, зокрема. Попри складні історичні та соціокультурні умови окресленого періоду, музей усе ж активно й успішно функціонував. Ідейний сподвижник і директор «Лемківщини» Лев Ієц у сув'язі з однодумцями створив значущий та дієвий осередок лемківської культури на теренах Другої Речі Посполитої. Музейні працівники не лише займалися збиранням і збереженням творів мистецтва Лемківщини, а й співпрацювали з українськими та польськими інституціями, а також із приватними особами з метою популяризації лемківської культури як серед фахівців, так і широкого загалу. Наприклад, на професійній ниві мали тісні взаємини з Товариством «Бойківщина» в Самборі (засн. 1927 р.), яке, власне, підтримало ідею створення музею лемківської культури в Сяноці та посприяло цьому. Результатом співпраці з Національним музеєм (засн. 1905 р.), Науковим Товариством ім. Шевченка (засн. 1873 р.), «Гуртком Діячів Українського Мистецтва» (засн. 1922 р.) у Львові стали численні виставкові проекти. Згодом співробітники «Лемківщини» брали активну участь у роботі «Комітету Українських Обласних Музеїв» (далі — «КУОМ») та «Союзу Музеїв у Польщі» (польськ. *Związek Muzeów w Polsce* (ZMP); далі — «СМП»), у рамках останнього було створено секцію українських музеїв. Не припиняв музей «Лемківщина» діяльності і за часів гітлерівської окупації, хоча цей період був сповнений драматизму та протиріч.

Зацікавлення фахівців мистецькими колекціями «Лемківщини», запрошення інституції до участі в низці івентів, позитивні відгуки у пресі засвідчують важливість і значущість цього музею на ниві музейництва досліджуваного періоду. Завдяки заангажованості інституції в численних культурно-просвітницьких акціях мистецтво лемків стало затребуваним, більш зрозумілим поза ареалом його побутування, рівно ж як і збереженим.

Перебіг подій — дискусії, проблематика розвитку українського музейництва, опис музейних колекцій, листування з керівництвом польських та українських інституцій, участь у виставках тощо — зафіксовано в документах, які зберігаються головно в польських архівах. Підґрунтям для написання статті стали матеріали з архіву Історичного музею в Сяноці, а саме: папка 372 (без пагінації) «Akta Muzeum “Łemkiwszczyzna” w Sanoku z lat 1931—1939. Музей «Лемківщина» у Сяноці. Секретар»; папка 322 (без пагінації) «Archiwum Muzeum Historycznego w Sanoku (Archiwum MHS). Спис документів. Том I»; папка 323 (без пагінації) «Archiwum Muzeum Historycznego w Sanoku (Archiwum MHS). Кореспонденція. Протоколи». Документи охоплюють період діяльності музею «Лемківщина» упродовж 1931—1944 рр. і є чи не найчисельнішими. Окремі матеріали містяться в Архіві Національного музею у Кракові (польськ. Archiwum Muzeum Narodowego w Krakowie) у фонді «Związek Muzeów w Polsce» («Союз музеїв у Польщі»)¹.

Аналіз досліджень і публікацій. Тематика музею «Лемківщина» та персоналій, причетних до неї, напрацьована по кількох напрямках. Чи не найбільше досліджень пов'язано з постаттю Лева Геца — головно як митця, а також як засновника і директора «Лемківщини». У низці публікацій простежено життєві й творчі віхи Геца, рівно ж як і його музейну діяльність. Різномасштабно цю тематику опрацювали й українські (в Україні та в діаспорі), й польські автори: Л. Пшибильські [29], А. Левинський [13], Р. Дзешиньські [26], Б. Яськевич [27], О. Жеплинська, С. Кишак [8], В. Банах [25], М. Суперсон-Галдій [32], Л. Риманович [30], І. Микитюк [15], С. Білокінь [1], І. Гах [2; 3; 5; 6] та інші. Досить опосередковано, лише як констатація факту існування музею «Лемківщина» в Сяноці, про нього згадується в історичних працях стосовно Лемківщини, де історико-політичні дискурси домінують. Поодинокі розвідки, дотичні до окремих віх функціонування цієї інституції, подано в контексті українського музейництва кінця XIX — 1930-х років (А. Козицький [12], А. Надопта [16], П. Котовіч [28]). Про історію музею писав Л. Гец [7], що є важливим з огляду на першоджерело. Передумови створення та діяльність музею «Лемківщина» досліджували О. Сидор [18; 19], О. Козакевич [9; 10; 11], І. Гах [6].

¹ Опрацювання архівних документів діяльності музею «Лемківщина», які знаходяться в Історичному музеї в Сяноці, розпочато від 2019 р., під час перебування на стипендії «Thesaurus Poloniae» Міжнародного Центру Культури в Кракові, Польща (Stipendia Senior XX edycji Programu Stypendialnego Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego Rzeczypospolitej Polskiej “Thesaurus Poloniae” Międzynarodowego Centrum Kultury w Krakowie). За можливість наукової праці в архіві висловлюю подяку Дирекції Історичного музею в Сяноці. Особлива подяка за консультації та удоступнення архівних матеріалів працівникам музею: Анджею Романяку (Andrzej Romaniak), Катажині Вінницькей (Katarzyna Winnicka), др Марціну Смотеру (Marcin Smoter). Також вдячність керівництву Архіву Національного музею у Кракові, зокрема Славоміру Мрузу (Sławomir Mróz), за удоступнення документів і співпрацю.

Мета дослідження. Вести до наукового обігу маловідомий пласт архівних матеріалів — звіти, протоколи, анкети, листування, в яких висвітлено один з важливих напрямів діяльності музею «Лемківщина» в Сяноці — співпрацю з українськими та польськими інституціями в галузі музейництва та мистецтва. Вважаємо цей аспект важливим з огляду на те, що в документах відображено особливості громадсько-культурного життя окресленого періоду, яке нуртувало довкола функціонування музею, його сподвижників та прихильників. Окрім того, унаявнюються назви установ, імена й прізвища персоналій, датування та локації подій, які доповнюють відомості про лемківську культуру та мистецько-виставкове середовище 1930-х років.

Виклад основного матеріалу. Необхідність створення лемківського музею в Сяноці визрівала протягом тривалого часу. Ідейні сподвижники — митець Лев Гец, який став його незмінним директором, і катехит о. Степан Венгринович. Позитивним прикладом була, зокрема, успішна діяльність українських музейних інституцій у Львові та Самборі [9; 10]. Після низки обговорень, листування та погоджень із владними структурами 27 лютого 1931 р. у Сяноці відбулись Установчі збори Товариства «Лемківщина», на яких затвердили статут Товариства і, власне, музей «Лемківщина»² [9]. От як про це писали прихильники музею³:

«В 1931 р. виринула в головах кількох громадян м. Сянока щаслива думка: заложити музей, якого збірки можливо всебічно характеризувалиби цілу Лемківщину як таку та щоби таким чином теперішній Лемко міг наглядно побачити цілу свою культуру, як духову, так і матеріальну в повному історичному розвитку. Щасливу думку таки незабаром зреалізовано. Заложено статутове товариство, й на директора музею вибрано відомого арт. маляра Л. Геца, який безінтересовно занявся збіркою експонатів.

(Яр Константинович, Відень)»⁴.

Розпочалась активна праця на збирацькій ниві. Однак, навіть попри те, що Лев Гец та його колеги їздили по лемківських селах, охопити все було надзвичайно важко, оскільки «...не до кожної хати нашої широкої Лемківщини зможуть наші збирачі загостити <...>. Коли не тепер, то вже ніколи! Предмети ці нищаться і пропадають, образи вогкість змиває,.. миши гризуть по стрихах. За кільканадцять літ не булоб вже чого збирати

² Музей знаходився за адресою: вул. Замкова, 18. Експозиція розміщувалась у двох кімнатах на плебанії греко-католицької церкви.

³ Подаємо українські цитати згідно з оригіналом. Польські — авторський переклад українською.

⁴ Archiwum Muzeum Działu Historycznego w Sanoku (Archiwum MHS). Akta Muzeum “Łemkiwszczyzna” w Sanoku z lat 1931—1939. Музей «Лемківщина» у Сяноці. Секретар. № 372. С. 99.

Іл. 1. Запрошення, надіслане музею «Лемківщина» від Етнографічного музею ім. Северина Удзели в Кракові, на урочисте відкриття Музею Краківської землі (відділ ЕМК). Джерело: Archiwum Muzeum Działu Historycznego w Sanoku (Archiwum MHS). Akta Muzeum “Łemkiwszczyzna” w Sanoku z lat 1931—1939. Музей «Лемківщина» у Сяноці. Секретар. № 372

й консервувати!..»⁵. Тому, власне, і звернулися музейники до парохів церков та свідомих громадян із проханням про надсилання творів мистецтва безпосередньо до музею або, принаймні, про повідомлення стосовно наявності на парафії об’єктів, які мають музейну цінність. Тоді б представники музею приїхали прицільно, — з метою закупівлі такого виробу чи взяти як дарунок. Важливо зазначити, що опис експонатів (інвентар) у музеї «Лемківщина» проводився надзвичайно ретельно і фахово, на що значною мірою вплинув попередній музейний досвід Лева Геца. На його адресу почали надходити поштові картки-листи з інформацією про факт чи відсутність творів мистецтва, переважно церковного. У такий спосіб поповнювали колекцію музею, і доволі суттєво, про що свідчать щорічні звіти [9; 10; 14].

Упродовж свого існування музей «Лемківщина» продуктивно співпрацював з українськими музеями та приватними особами з різних галузей суспільно-релігійного та мистецького життя (священниками, науковцями, антикварами, колекціонерами, митцями). Як результат — відбулася низка

⁵ Archiwum Muzeum Działu Historycznego w Sanoku (Archiwum MHS). Akta Muzeum “Łemkiwszczyzna” w Sanoku z lat 1931—1939. Музей «Лемківщина» у Сяноці. Секретар. № 372. С. 15.

тематичних виставок, укладено каталоги, вийшли друком наукові та просвітницькі публікації (Іл. 1).

Музейники із Сянока отримували запрошення на відкриття новостворених українських музеїв (у Коломиї, Стрию, Яворові, Тернополі, Раві-Руській). Поступом у їхній діяльності та співпраці став Перший з'їзд музейників, який відбувся у Львові 25 січня 1931 р. в Національному музеї. На черговому, Третньому (1935 р.), було створено «Комітет Українських Обласних Музеїв», з'їзди якого відбувалися щороку в іншій локації. Четверту зустріч «КУОМ» було проведено власне в Сяноці (30.05.—1.06.1936 р.). По-рушувались актуальні й важливі питання та нагальні проблеми, що стосувались українського музейництва. Такі знакові особистості, як І. Свенціцький, Я. Пастернак, Л. Гец, Й. Кобринський, В. Кобільник та інші, відстоювали інтереси музейників на різних культурно-мистецьких рівнях. Епістолярій, який зберігається в архіві в Сяноці, яскраво ілюструє такі процеси, як-от лист др. Іларіона Свенціцького від 27 травня 1936 р.⁶:

«Дорогі товариші!

Цей раз не можу бути з Вами на річному з'їзді і спільно подумати про розвиток українського музейництва на Галицькій Землі. Тому дозвольте мені перш усього сердечно поздоровити Вас побажанням усякого гаразду в нашому спільному ділі.

Музейне діло в нас — по моему гіркому досвіді — не є легке. Нам усім бракує свобідного оборотового капіталу, з якого відсотків ми б могли його вершити, розвивати і вінчати бажаними успіхами процвітання. Громадянство — здається — стоїть дуже далеко від нашої справи, бо не уявляє собі усїєї уваги національного музейництва.

Може цьому й ми самі винні. Буває, що ми іноді палаємо хвилевим полум'ям, замісто — горіти повільним внутрішнім огнем творчої волі. Ми замало терпеливі для довготривалого зусилля усього ества нашого для одної наміченої справи аж до її здійснення. Ми ще не продумали як слід усїєї множини справ, зв'язаних з ділом національного музейництва. Від літ ми чували про заходи окремих гуртів громадян доброї волі заснувати то в одному, то в другому осередку національного життя музейну станицю, але здійснення цих заходів діждались ми тільки недавно, і то в умовинах мало сприятливих для дальшого розвитку. Виню в цьому нас самих, що не вміли найти любови для великого діла та згуртувати щедрих добродіїв пробудження національного самосвідомости. Аджеж добре забезпечений і випосажений музей це вияв глибокого почуття нашої власної найвищої гідности в пошані для памяток минулого життя народу.

Товариші! ми мусимо вміти любити наше діло так, щоби діяльною любовю великої справи проникнули ся найкращі одиниці української суспільности;

⁶ Archiwum Muzeum Działu Historycznego w Sanoku (Archiwum MHS). Akta Muzeum "Łemkiwszczyzna" w Sanoku z lat 1931—1939. Музей «Лемківщина» у Сяноці. Секретар. № 372. С. 281.

ми мусимо цією любов'ю обняти всіх охочих до справи без огляду на їх особисті погляди на неї або навіть амбіції. В ім'я творення у місцевих музеях осередків культурно-національного життя, основаного на живій традиції минуштини — яка що хвиля промовляла би до нас у теперішності проречистим словом невмирущих свідків віковичного життя нації — мусимо забути про себе й жити прийдешнім великим життям грядущих поколінь відродженої України. Ми мусимо один одного в тяжкій праці піддержувати усіма нашими моральними і матеріальними засобами.

Об'єднані в сильні духом і волею гурти, свідомі великої мети, ми зможемо поконати всі перепони, як великими вони не були б. Очевидно, що ця свідомість внутрішньої сили, опертої на фаховому знанні праці в музейних станицях та в терені, повинна завсе плисти руслом повної об'єктивності в оцінці свого і чужого культурного добра та власної дійсної спроможності. Випровадити музей на належний щабель розвитку можна тільки знанням і терпеливою розвагою. Справжній музейник повинен радше недооцінювати, як перецінювати своє добро, а чуже навпаки! Музейник і зависник — це два непримиримі противники, з яких зависник мусить всетаки програти.

Ось чому належалоб українським музейчикам опрацювати для найближчого річного з'їзду спільний план праці в терені, та навіть у себе в поодиноких музеях, щоби не перебивати один одному напрямної наміченого розвитку. Рівнож належить ужити всіх ходів до оживлення тих українських збірок, які досі не виявляють благодійної культурної діяльності. Наконєць слід усім представникам місцевих музейних станиць постаратися за потрібну безпеку їх розвитку — в добрих приміщеннях, в любові й щедрості для музейної справи збоку Громадянства, та в поглибленні методів і техніки музейного діловодства. Місцеві музеї нехай перш усього збирають і вивчають пам'ятки і плоди творчості народу даної території. Завдання це в нас ще не пророблене, а за добрий зразок цієї праці може служити нам видавництво «Бойківщина».

Спроможіться, Товариші, на видавництва — «Лемківщина», «Гуцульщина»... тоді для українського музейництва настане пора справжнього розцвіту.

Зо щирим товариським привітом всего найкращого бажаючий Вам

Ваш Іларіон Свенціцький⁷.

Упродовж 1930-х років важливою та результативною стала співпраця українських музеїв із «Союзом музеїв у Польщі», головний осередок якого знаходився у Кракові. 1931 року, з метою обміну думками стосовно охорони музеїв, «СМП» надіслав до українських музеїв проект уставу. На цей час членство в даній польській інституції мали лише три музеї — Національний музей у Львові, музей Наукового Товариства імені Шевченка у Львові та музей Товариства «Бойківщина» в Самборі, кожен з яких міг подати свої зауваги та пропозиції. Проте виникла доволі суперечлива ситуація щодо

⁷ Archiwum Muzeum Działu Historycznego w Sanoku (Archiwum MHS). Akta Muzeum "Łemkiewszczyzna" w Sanoku z lat 1931—1939. Музей «Лемківщина» у Сяноці. Секретар. № 372. С. 281.

одностайності прийняття рішення з цього питання. Як свідчить листування, директор Національного музею д-р Іларіон Свенціцький надіслав до Товариства «Бойківщина» інший проєкт — як певну відповідь чи альтернативу польському. Проте він був сприйнятий доволі критично:

«...сей проєкт Д-ра Свенціцького уважаємо яко не надаючийся до прийняття, і загрожує він прямо існуванню усіх регіональних українських музеїв <...> в цілі поінформовання Вас про грозячу небезпеку пересилаємо Вам (музею «Лемківщина». — О. К.) відписи усіх трьох проєктів, а разом звертаємося до Вас з проханням зайняти становище в тій справі...»⁸.

Музей «Лемківщина» підтримав пропозицію Товариства «Бойківщина». Утім, з опрацьованих архівних документів важко зробити висновок, який саме проєкт запропонував др. Свенціцький і що такого загрозового у ньому було. Зазначимо, що і в наступні роки виникали деякі спірні ситуації, коли не всі музейники погоджувалися з прийнятими рішеннями, наприклад, того ж таки Іларіона Свенціцького стосовно його самостійного відбору експонатів на виставку українського мистецтва (з фондів Національного музею у Львові) у Варшаві в 1934 р.

Вагома роль «Союзу музеїв у Польщі» на ниві музейництва актуалізувала необхідність членства в цій організації всіх українських музеїв. На з'їзді «СМП» у Тарнові (1930 р.) др. І. Свенціцький порушив питання значущості власне українських мистецьких збірок та музейництва загалом [31]. Наголосив, що завдяки діяльності свідомих людей збережене чимало творів «національної культури», які зосередилися ще перед Першою світовою війною у приватних колекціях Володимира Шухевича (Львів), Іларіона Бачинського (Стрий), Володимира Гуркевича (Бойківщина), а згодом і музеях, як-от Український музей у Львові. Тому питання членства в «СМП» постало надзвичайно актуально, зокрема для музею «Лемківщина»⁹.

Цікавим видається, на нашу думку, листування між «Союзом музеїв у Польщі» і дирекцією музею «Лемківщина» щодо членства в «СМП», з якого певною мірою прочитуються тогочасні історико-політичні реалії. Лист (від 17 червня 1933 р.)¹⁰ про бажання вступу «Лемківщини» до «СМП» був написаний українською (окремий примірник), а також українською і «перекладений» латинськими літерами, але з українською лексикою¹¹:

«Pidpysanyj Wydił Muzeju Towarystwa «Łemkiwszczyzna», jakyj zasnowano 27. II .1931. r. w Sianoci, zhołoszuje ocym bażannia wpysaty swij Muzej do “Związku

⁸ Archiwum Muzeum Działu Historycznego w Sanoku (Archiwum MHS). Akta Muzeum “Łemkiwszczyzna” w Sanoku z lat 1931—1939. Музей «Лемківщина» у Сяноці. Секретар. № 372. С. 99. (Лист підписали В. Гуркевич і В. Кобільник. 30 вересня 1931 р.).

⁹ Після обговорень та суперечливих дискусій на З'їзді в Торуні 2 червня 1935 р. секцію українських музеїв у «Союзі музеїв у Польщі» все ж таки було створено.

¹⁰ Archiwum MHS. № 372. С. 46, 48.

¹¹ Унизу документа є приписка: «Переписано латинкою дня 2.7.1933 р.».

Muzeów w Polsce» та prosyt' o pryniattia joho w człeny. — Ricznu wkładku 10 zoł. Bo bilszoji narazi ne możemo dawaty, wysyłajemo riwnoczasno perekazom. — Na słuczaj pryniattiaprosymo nadisłaty nam 10 legitymacij»¹².

Утім, на цей лист-запит про можливість членства в «Союзі музеїв у Польщі» музей «Лемківщина» отримав відповіді польською мовою (листи від 20 червня і від 21 червня 1933 р.). У першому коротко, лаконічно повідомлялося про повернення листа для перекладу його польською. У наступному листі містилося дещо детальніше роз'яснення:

«Вчора отримали лист українською мовою. Цей лист відіслали з проханням написати його польською мовою, оскільки серед нашого персоналу нема нікого, хто б володів українською. Однак з огляду на те, що отримали 10 злотих, припускаємо, що Товариство «Лемківщина» таким чином висловлює бажання прийняття музею до Союзу. Однак просимо, щоб у майбутньому Товариство надсилало нам листи польською мовою з огляду на практичність, лише тому, що, як згадували вище, нема в музеї жодної особи зі знанням української. Просимо також надати список музейного персоналу з метою підготовки посвідчень Союзу»¹³ (переклад наш. — О. К.).

Відповідь надав Лев Гец українською та польською мовами (лист від 2 липня 1933 р.):

«У відповідь на комунікати <...> пересилаємо наше письмо в українському оригіналі латинкою. Рівночасно дозволимо собі зазначити, що письмо в українській мові вислали ми тому, що директор Національного Музею у Львові Др. І. Свенціцкий на II зїзді українських музейників у Самборі, що мав місце в перших днях червня 1933, заявив та поручив всім делегатам українських музеїв, що в управі Союзу Музеїв в Польщі є люди, які знають українську мову. Таке саме свідчення склав Др Свенціцкий нашому делегатові, якого ми вислали до Львова вже по одержанні письма Хвальної управи з дня 20 і 21 червня 1933 р. — Рівночасно пересилаємо список осіб, яким просимо видати легітимації» (проф. Лев Гец; проф. Іван Флюнт; Др. Франц Коковський; проф. О. Степан Венгринович; проф. Володимир Чайківський; судя Болеслав Шулякевич; о. кап. Омелян Константинович; о. Гарасим)¹⁴.

Музей «Лемківщина» все ж отримав членство в «Союзі музеїв у Польщі», про що свідчать листування наступних років та відповідні звіти.

Діяльністю музею «Лемківщина» зацікавилися різноманітні інституції — з метою запрошення до співпраці чи можливості позичити музейні

¹² Уклали та підписали цей лист Лев Гец (голова) та о. Степан Венгринович (секретар) 17 червня 1933 р.; Archiwum Muzeum Narodowego w Krakowie. Zespół «Związek Muzeów w Polsce», ZMP-57. S. 4.

¹³ Archiwum MHS. № 372. С. 49; Archiwum Muzeum Narodowego w Krakowie. Zespół «Związek Muzeów w Polsce», ZMP-57. S. 1—4.

¹⁴ Archiwum MHS. № 322. С. 281; Archiwum Muzeum Narodowego w Krakowie. Zespół «Związek Muzeów w Polsce», ZMP-57. S. 4.

експонати на виставки. Так, Інститут пропаганди мистецтва (польск. Instytut Propagandy Sztuki, IPS; далі — ІПМ) у Варшаві звернувся з проханням надати твори мистецтва на виставку народного живопису (лист від 27 квітня 1937 р.)¹⁵. Це мала бути чергова, третя, велика ретроспективна виставка — після виставки готичного мистецтва та виставки варшавського живопису періоду класицизму. Запланована на липень—вересень 1937 р., вона передбачала представлення творів з теренів усієї Польщі. Мета цієї події — відповідно до вказаних напрямів зібрати пам'ятки народного мистецтва і поєднати їх у збірний образ. Це б дозволило узагальнити і підсумувати низку вже існуючих знань про народне мистецтво на польських землях. У результаті — видання каталогу з великою кількістю ілюстрацій, з кількома вступними статтями польською та французькою мовами (Іл. 2).

Ідея такої виставки дістала схвалення серед тих, хто цікавився мистецтвом, а низка музеїв та приватних колекціонерів погодилася взяти в ній участь.

Організатори прагнули представити живопис, дереворит та народну скульптуру найрізноманітніше і всебічно, щоб максимально відобразити розвиток народного мистецтва. З цієї причини в листі до музею «Лемківщина» містилося прохання до 8 травня 1937 р. надати інформацію про наявність у колекції пам'яток народного живопису (ікони на склі, дереві, полотні, папері, блясі), народних дереворитів і народної фігуративної пластики, зокрема в якій кількості та звідки. Якщо би музей мав відповідні об'єкти, то просили повідомити про можливість позичити картини та скульптуру на заплановану виставку. У такий спосіб надавали можливість інституції стати учасницею виставкового Організаційного комітету.

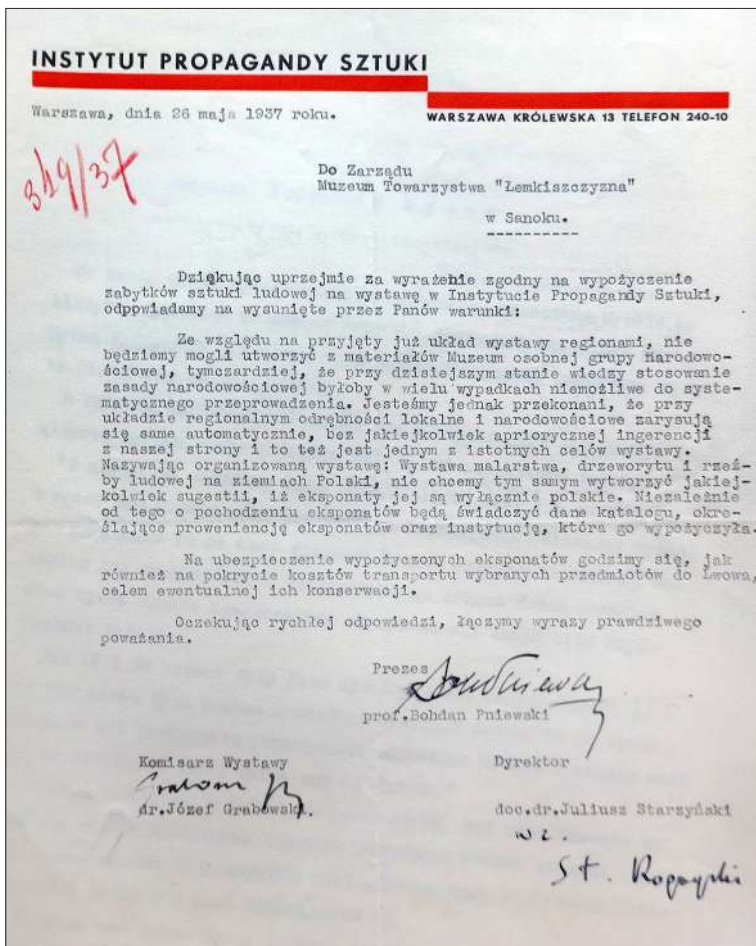
У разі позитивної відповіді щодо участі у виставці транспортування, збереження та залучення для цього витратних коштів, зокрема повернення експонатів після завершення події, брали на себе організатори. До вернісажу виставки пам'ятки планували розмістити у спеціально підготовлених для цього залах Національного музею у Варшаві¹⁶.

У відповідь на цей лист Лев Гец написав, що музей «Лемківщина» має у своїй колекції п'ять дереворитів і три ікони на склі, а також дві дерев'яні скульптури та колекцію живопису; понад 100 об'єктів церковної іконографії¹⁷ (Іл. 3; Іл. 4). Зазначив, що на виставці українського мистецтва у Вар-

¹⁵ Першу виставку народного мистецтва, народних дереворитів і народної фігуративної пластики — «Народне мистецтво в Польщі» (пол. Sztuka ludowa w Polsce) — «ІПМ» організував спільно з Національним музеєм у Варшаві (пол. Muzeum Narodowe w Warszawie); Archiwum MHS. № 322. Ч. 339/37.

¹⁶ Archiwum MHS. №372. С. 345/37, 349/37.

¹⁷ В Історичному музеї в Сяноці, який став правонаступником більшої частини колекції музею «Лемківщина», зберігаються кілька дереворитів, на що вказує документація. Наприклад, «Розп'яття» із с. Криве (інв. № MHS/S/1595; інв. № MHS/S/1593, давній музею

Лл. 2. Листування між музеєм «Лемківщина» та «Інститутом пропаганди мистецтва» (пол. Instytut Propagandy Sztuki) про можливість надати пам'ятки лемківської культури на виставку народного мистецтва до Варшави, заплановану в 1937 р. Джерело: Archiwum Muzeum Działu Historycznego w Sanoku (Archiwum MHS). Akta Muzeum "Lemkowszczyzna" w Sanoku z lat 1931—1939. Музей «Лемківщина» у Сяноці. Секретар. № 372

шаві 1934 р., влаштованій власне «Інститутом пропаганди мистецтва», вже було представлено подібні ікони¹⁸. Як директор, Лев Гец дав згоду на пози-
чення творів зі збірки музею «Лемківщина». Однак, з огляду на необхідність

«Лемківщина» — інв. № 188 IV), «Богородиця з Дітям» (інв. № S/1590, давній музею «Лемківщина» — інв. № 946). Детальніша інформація міститься на сторінці Етнографічного музею ім. Северина Удзелі у Кракові («Wirtualne Muzeum Drzeworytów Ludowych»); <https://drzeworyty.eu/fascynacje/drzeworyty-ze-zbiorow-muzeum-historycznego-w-sanoku-kolekcja-muzeum-towarzystwa-lemkowszczyzna/>

¹⁸ Archiwum MHS. № 322. С. 341/37.

Лл. 3. Дереворит. Христос на хресті (інші назви — Розп'яття, Розп'ятий Христос); с. Криве Горлицького повіту, сучасна Польща. Історичний музей у Сяноці, МНС/S/1595. Джерело: Wirtualne Muzeum Drzeworytów Ludowych (<https://etnomuzeum.eu/projekty-badawcze/wirtualne-muzeum-drzeworytow-ludowych>); Księga inwentarzowa Muzeum Historycznego w Sanoku

Лл. 4. Дереворит. Христос на хресті (інші назви — Розп'яття з Марією, святим Іоаном і Марією Магдалиною; зображення Ісуса Христа Кальварійського); с. Криве Горлицького повіту, сучасна Польща. 28,3 × 18,4 см. Історичний музей у Сяноці, МНС/S/1593. Джерело: Wirtualne Muzeum Drzeworytów Ludowych (<https://etnomuzeum.eu/projekty-badawcze/wirtualne-muzeum-drzeworytow-ludowych>); Księga inwentarzowa Muzeum Historycznego w Sanoku

гідного та достовірного представлення українського народного мистецтва на цій виставці, він виклав кілька умов-пропозицій. Наприклад, окремі експонати вартувало би піддати відповідній консервації та реставрувати за рахунок спеціального фінансового фонду, про що йшлося в попередньому листі від ІПМ. Адже кошти музею «Лемківщина» передбачалися лише на забезпечення збереження творів мистецтва XVII ст. для постійної експозиції в Сяноці. Видатки на реставрацію потребувалися незначні — для оплати понаднормових годин праці в музейній реставраційній майстерні. Також Лев Ієц вважав, що з огляду на велике зацікавлення цією виставкою у колах, наближених до Українського Національного музею, необхідно просити Організаційний комітет дотримуватись умов національної приналежності щодо виставкового матеріалу з виразними характеристиками

національного походження — і в описах, і на сторінках каталогу. Зокрема, запропонував під час виставки продавати власні видання музею «Лемківщина» про народне мистецтво, а саме — народне будівництво та дереворит, під комісію у 20 % для організаторів. Ще одна з пропозицій — у межах офіційних лекцій, які зазвичай відбувалися під час виставок «Інституту пропаганди мистецтва», необхідним було б присвятити один вечір характеристикі українського народного мистецтва, а другий — українській народній пластиці. Обидва вечори можна поєднати з виконанням української народної пісні за участі п. Марії Сокіл та Варшавського українського хору під керівництвом Сологуба.

У черговому листі від «Інституту пропаганди мистецтва» до Лева Геца містилася відповідь на викладені вище умови. Отже, з огляду на вже прийнятий уклад виставки за регіонами, організатори не мали змоги сформува-ти з експонатів музею окремої національної групи. Тим більше, зважаючи на актуальний на той час стан знань щодо принципів окреслення національностей, систематизація була би здебільшого неможлива. Утім, вони висловили впевненість, що, згідно з обраним регіональним поділом, локальні та національні особливості проявляться автоматично, без жодних примусових виокремлень з боку організаторів, — це вважалось однією із суттєвих цілей виставки. Окрім того, назва експозиції — «Виставка народного живопису, деревориту і скульптури на землях Польщі» (польськ. *Wystawa malarstwa, drzeworytu i rzeźby ludowej na ziemiach Polski*) — жодним чином не передбачала створити враження, що представлені на ній твори мистецтва — винятково польські. А в каталозі, незалежно від провенієнцій експонатів, заплановано подати відомості про їхнє походження, зокрема про інституцію, яка їх надала. На завершення листа організатори виставки повідомляли про згоду і на умови транспортування об'єктів музею «Лемківщина», і на компенсацію коштів за перевезення експонатів до Львова з метою реставрації¹⁹.

Діяльністю музею «Лемківщина» зацікавилися також туристичні та краєзнавчі товариства [3; 24]. Майже одразу після його заснування до музею звернулися представники Польського краєзнавчого Товариства «Туринг-Клуб» (польськ. *Polskie Towarzystwo Krajoznawcze «Touring-Klub»*) (лист від 27 жовтня 1931 р.)²⁰. З метою створення надзвичайно потрібної мережі музеїв у Польщі як важливої основи музейної політики до дирекції «Лемківщини» звернулися з низкою питань, відповіді на які просили якнайшвидше, за можливості — до 1 січня 1932 р.:

а) яка територія (наскільки можливо, вказати — в межах повітів) охоплена систематичною діяльністю музею;

¹⁹ Archiwum MHS. № 322. С. 341/37.

²⁰ Archiwum MHS. № 372. С. 38.

б) вказати і коротко пояснити умови, на підставі яких визначається обсяг діяльності музею;

в) окреслити напрями співпраці, подібність чи відмінність у програмі музею стосовно інших музеїв, які функціонують на цій території.

Один з важливих напрямів формування колекції «Лемківщини» — збереження народного одягу, особливо із зосередженням на локальних, лемківських, особливостях²¹. Цікаво, що вже тоді били на сполох стосовно того, що народне вбрання, зокрема лемківська ноша, зникає, і це потребує нагальних дій. Певною мірою негативно впливало і те, що зразки матеріальної культури збирали й інші музеї та приватні колекціонери і це створювало своєрідну конкуренцію на даній ниві [9; 13; 17].

«Народня ноша з дня на день зникає! Це бачимо на кождім кроці! Першим завданням наших обласних музеїв є ратувати останки тих так нам дорогих памяток від цілковитої загибелі. Громадження та береження в наших обласних музеях, <...> це головна ціль нашого обласного музейництва. Очевидно найцінніші будуть комплекти одягів; але і поодинокі частини одягу мають величезну вартість — як вишивки, ґердани, опинки, запаски, чіпці, крайки і т. п./ виключно зі сього терену/»²².

Якщо на початку діяльності музейники зосереджувалися на історичних документах і творах церковного мистецтва, то згодом привернула увагу власне етнографія, особливо народний одяг. У колекції музею комплекси лемківського вбрання практично були відсутні — експонувався один повний чоловічий «стрій» та окремі компоненти жіночого поясного вбрання. Однак завдяки активній участі Ірини Добрянської у формуванні етнографічного відділу та колекції лемківського одягу кількість експонатів збільшувалася доволі інтенсивно. У 1934 р. збірка музею налічувала 127 зразків вишивок, які ретельно зберігали (наприклад, віддавали до хімічної чистки для відновлення) з метою відтворення цих зразків. Утім, ідея використання «автентичної» вишивки не завжди сприймалася доречною, оскільки традиційний одяг піддавався новомодним впливам (зміна ґатунку тканини, ниток, барвників, технік вишивання). За кілька років колекція лемківського вбрання поповнилася суттєво [23; 24].

Упродовж 1930-х років тематика Лемківщини стала надзвичайно актуальною в українських музейних, мистецьких та наукових колах. Як результат, — запланована на 5 березня 1939 р. «лемківська етнографічна виставка», яка, однак, так і не відбулася. Ще завчасно працівники музею

²¹ Порівняно з гуцульським, лемківського народного вбрання в колекціях українських музеїв було небагато. Власне активне збирання відбулося впродовж 1920—1930-х років, коли лемки ще проживали компактно. Однак вже тоді виникали проблеми зі збереженням традиційного одягу лемків, відчутний був вплив міської культури і моди, окремі типи одягу зникали з повсякдення.

²² Archiwum MHS. № 322. С 290; Archiwum MHS. № 372. С. 368.

Іл. 5. Запрошення, надіслане музею «Лемківщина» від Товариства прихильників культурно-історичного музею Наукового товариства імені Шевченка у Львові, на Лемківську виставку (5 березня 1939 р.). *Джерело:* Archiwum Muzeum Działu Historycznego w Sanoku (Archiwum MHS). Akta Muzeum “Łemkiwszczyna” w Sanoku z lat 1931—1939. Музей «Лемківщина» у Сяноці. Секретар. № 372

«Лемківщина» відібрали експонати для цього заходу. У документах з переліком поданих об'єктів зазначено 98 позицій етнографії, а також додано сім скляних кліше і чотири картини авторства Лева Геца. З місцевості Межибур'я додатково складено список із 74 об'єктів. Важливо те, що вказано їхні локальні назви, походження та інвентарні номери: «лейбик» жіночий (Чистогорб, пов. Сянік), «цяхлик», жіноча сорочка (Манів, пов. Лісько), «кривулька», силянка (Височани, пов. Сянік), «калап» — солом'яний капелюх (Манів, пов. Лісько), панчохи грубі (Карликів, пов. Сянік), «чиганя» (Карликів, пов. Сянік), «вінцьорок» (Павло Мазур) та ін. Для надсилання на виставку до Музею Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові всі експонати звірив і підписав Лев Гец (13 квітня 1939 р.)²³ (Іл. 5).

Продовжив свою діяльність музей і в роки війни, за часів німецької окупації Сянока. Це окрема, певним чином, трагічна сторінка життя Лева Геца та «Лемківщини» [32]. Отже, з документів випливає, що від вересня 1939 р. і до лютого 1940 р. колекцію польського «Музею сяноцької землі» (польськ. Muzeum Ziemi Sanockiej, засн. 1934 р.), що залишилася без нагляду, було сплюндровано: понищено твори мистецтва, розкидано повсюдно книги, рукописи. Доволі чисельний і репрезентативний народний одяг розікрали невідомі заїди з навколишніх сіл.

²³ Достеменно невідомо, чи залишилися ці лемківські вироби у львівських музеях, чи їх повернули до музею в Сяноці.

Іл. 6. Показ регіонального одягу під час народного свята. Група осіб у лемківському вбранні. Сянок, 16.02.1941. Автор фото — Lehmann Gerhard. 2-6122. Джерело: НАС

Навесні 1940 р. шкільництво та освіту Kreisschulrata очолив Віллі Хубер (нім. Willy Huber), який ухвалив рішення щодо об'єднання Музею сяноцької землі та музею «Лемківщина» в один музей (нім. Kreismuseum)²⁴ [20; 21]. Власне, музей «Лемківщина» перебрав основні права. З двох кімнат на плебанії греко-католицької церкви колекцію музею «Лемківщина» було перенесено до замку, де попередньо розміщувався Музей сяноцької землі. Українську колекцію об'єднали із залишками вцілілої польської. Поступово колекцію розмістили у приміщеннях Сяноцького замку, загалом у десяти залах. Новостворений музей дістав назву «Український Музей “Лемківщина” в Сяноці». Очолив його Лев Гец. Такий крок місцеві поляки, як і працівники зліквідованого музею, трактували доволі негативно, навіть вороже, оскільки польську експозицію в замку було ліквідовано. Зняті експонати згромадили біля будівлі замку (більшу частину з них було розграбовано), замість них — розмістили предмети з української збірки.

Однак Лев Гец намагався дбати про твори мистецтва обох музеїв, співпрацював з польськими музейниками, що, зрештою, уможливило часткове збереження для нащадків шедеврів лемківської культури, а також бібліотеки. Під час окупації музейні фонди не поповнювалися новими екс-

²⁴ Archiwum Muzeum Narodowego w Krakowie. Zespół «Związek Muzeów w Polsce», ZMP-56.

Іл. 7. Показ регіонального одягу під час народного свята. Три дівчини в українському вбранні. Сянок, 16.02.1941. Автор фото — Lehmann Gerhard. 2-6121. *Джерело:* НАС (Фотографія тих же дівчат у цьому вбранні, які сфотографовані перед греко-католицькою церквою в Сяноці, знаходиться в Архіві ІМС, № 1500. Датовано як 1940-ві рр. — *Прим. О.К.*)

Іл. 8. Показ весільного обряду з околиць Прелук, перед греко-католицькою церквою в Сяноці. Вірогідно, що це та ж подія, що і на Іл. 7. *Джерело:* Архів Історичного музею в Сяноці, № 1477

понатами, та й відвідувачів було небагато. Утім, відбувалися виставки, з-поміж яких — спільна виставка творів Лева Ёца та Петра Обаля 1940 р. у Сяноці та показ регіонального народного вбрання 1941 р. (Іл. 6; Іл. 7; Іл. 8). Значних утрат зазнало музейництво в 1944 р. під час відступу німців. Найцінніші предмети колекції спакували в чотири великі скрині з написами «Kreismuseum in Sanok» і відправили, вірогідно, до Закопаного. Низку експонатів вивіз представник «Ostinstitutu» до Кракова для виставки «німецької культури та мистецтва на польських землях». Загалом у документах зазначено понад 200 об'єктів, більшість з яких — етнографічні [20; 21]. Подальша їхня доля невідома. Вони могли стати частиною приватних колекцій або «інкогніто» державних поза межами Польщі або бути знищеними внаслідок бомбардувань. Та, навіть потрапивши до музейних збірок на Заході, традиційні предмети побуту лемків чи бойків, були чужими для тамтешньої культури і не викликали зацікавлення як об'єкт наукового дослідження. Таким чином твори мистецтва мали більше шансів на збереження і водночас на забуття.

14 жовтня 1944 р. музей у замку перейшов у власність Польської держави і дістав назву «Державний музей сяноцької землі в Сяноці» (польськ. Państwowy Muzeum Ziemi Sanockiej)²⁵. Упродовж 1944—1945-го років прихід радянських військ та наближення лінії фронту спричинили чергові втрати колекції. Замок використовували для потреб Червоної Армії — як шпиталь і зброярню, тому 12 грудня 1944 р. колекцію було перенесено до будівлі державної гімназії. Під час релокації колекція вкотре не уникла розкрадання та нищення. Лише навесні 1946 р. музейні предмети повернули до замку²⁶. Таким чином музей «Лемківщина» остаточно припинив своє існування.

Наукова новизна обумовлена необхідністю та актуальністю впровадження в науковий дискурс маловідомих документів з історії музею «Лемківщина» як дієвого осередку збереження і пропагування лемківської культури в контексті соціокультурних чинників 1930-х — початку 1940-х років. Досліджено один з важливих напрямів діяльності — співпраця з українськими й польськими науковими, музейними та мистецькими інституціями, в результаті якої відбулася низка значущих подій.

Висновки. Створення музею Товариства «Лемківщина» відіграло важливу роль в історії українського музейництва. Попри складні історичні та соціокультурні реалії окресленого періоду, установа, яку у співпраці з однопдумцями очолював Лев Гец, стала відомою головно завдяки мистецьким пам'яткам з Лемківщини. Активна діяльність інституції упродовж 1930-х років привернула увагу спільноти не тільки Сяноччини, а й Львова, Варшави, Кракова, Берліна, Парижа. На музейну цінність колекції вказують запрошення «Лемківщини» до участі у виставках або прохання щодо позичення експонатів, про що свідчать численні архівні документи. У результаті більш як десятирічної подвижницької праці було зібрано вартісну збірку творів мистецтва та історичних документів, (спів)організовано низку виставкових та популяризаторських заходів. Представники «Лемківщини», як і музей загалом, були членами «Комітету Українських Обласних Музеїв» та «Союзу музеїв у Польщі». Матеріали архіву музею «Лемківщина» є маловідомими в українських і польських студіях. Між тим, оригінальні документи — це важливе історичне підґрунтя для вивчення діяльності українських музейних інституцій упродовж 1920-х — початку 1940-х років. Це, зокрема, джерела, що дозволяють проаналізувати один з важливих напрямів на ниві музейництва та виставкової діяльності — співпрацю «Лемківщини» з українськими і польськими інституціями.

²⁵ Від 1950 р. перейменовано на Музей у Сяноці, 1968 р. — Історичний музей у Сяноці.

²⁶ Archiwum Muzeum Narodowego w Krakowie. Zespół «Związek Muzeów w Polsce», ZMP-57. S. 9.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Білокінь С. Одна з тек мого архіву // Студії мистецтвознавчі. Київ, 2010. № 4. С. 141—150.
2. Гах І. Олівець і уголь жили в його руках // Збруч. 2016. URL: <http://zbruc.eunode/47215>
3. Гах І. Лев Гец і його «Лемківщина»: 1925—1939 рр. // Збруч. 5.02.2021. URL: <https://zbruc.eu/node/103129>
4. Гах І. Лев Гец — музейник: маловідомі сторінки історії музею «Лемківщина» в Сяноку: 1930—1939 рр. // Народознавчі зошити. Львів, 2022. № 1 (163). С. 57—64.
5. Гах І. Лев Гец «Антологія стрілецької творчості»: історія та художні особливості рукотворної книги-альбому Українських Січових Стрільців // Рукописна та книжкова спадщина України. 2023. Вип. 30. С. 82—98.
6. Гах І. Лев Гец у виставкових проєктах Львова 1920-х років : співпраця з гуртком Діячів Українського Мистецтва // Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку. 2023. Вип. 44. С. 64—71.
7. Гец Л. Історія музею «Лемківщина» в Сяноці // Наше Слово. Варшава, 1957. № 13 (33). С. 5.
8. Жеплинська О., Кишак С. З посвятою до рідного народу і його культури. До 100-ліття з дня народження // Лемківщина. Нью-Йорк, 1998. Ч. 3. С. 2—5.
9. Козакевич О. Музей «Лемківщина» в Сяноці: передумови створення та основні віхи діяльності // *Ukraińcy i ich sąsiedzi na przestrzeni wieków: polityka, gospodarka, religia, kultura i życie codzienne*; red. R. Drozd, B. Halczak. Słupsk-Warszawa, 2021. Т. III. С. 89—101.
10. Козакевич О. Музей Товариства «Лемківщина» в Сяноці: передумови створення // Народознавчі зошити. 2022. № 1 (163). С. 50—56.
11. Козакевич О. Документальна спадщина музейного Товариства «Лемківщина» в архіві Історичного музею в Сяноці: огляд формування мистецької колекції // Рукописна та книжкова спадщина України. 2023. Вип. 30. С. 76—96.
12. Козицький А. Українські краснавчі музеї Галичини в міжвоєнний період // Вісник Львівського університету. Серія історична. 1999. Вип. 34. С. 467—477.
13. Левинський А. Лев Гес — маляр і музейник // Наше слово. Варшава, 1957. № 8 (28). С. 7.
14. Лемківський музей в Сяноці розростається. Двоतिжневик «Наш Лемко» 1934—1939 років. Вибрана публіцистика; упоряд. О. Маслей, В. Пилипович. Горлиці, 2014. С. 230.
15. Микитюк І. Мистецький шлях Лева Геца // Вісник Львівської національної академії мистецтв. 2017. Вип. 31. С. 174—181.
16. Надопта А. Роль громадських, наукових організацій та церкви у формуванні та становленні українського етнографічного музейництва Галичини кінця ХІХ — 30-х рр. ХХ ст. // Народознавчі зошити. 2012. № 4 (106). С. 758—774.
17. Оживлена діяльність Товариства «Лемківщина» в Сяноці // Діло. 1939. С. 6.
18. Сидор О. Музей «Лемківщина» в Сяноці // Пам'ятки України. 1995. № 3. С. 12—18.
19. Сидор О. Про музей «Лемківщина» в Сяноці (скорочений варіант) // Ватра. 2012. № 1 (76). Рік ХХІ. С. 4—7.
20. Archiwum Muzeum Narodowego w Krakowie. Zespół «Związek Muzeów w Polsce», ZMP-56.
21. Archiwum Muzeum Narodowego w Krakowie. Zespół «Związek Muzeów w Polsce», ZMP-57.

22. Archiwum Muzeum Działu Historycznego w Sanoku (Archiwum MHS). Akta Muzeum “Łemkiwszczyzna” w Sanoku z lat 1931—1939. Спис документів. Том I. № 322.
23. Archiwum Muzeum Działu Historycznego w Sanoku (Archiwum MHS). Akta Muzeum “Łemkiwszczyzna” w Sanoku z lat 1931—1939. Спис документів. № 323.
24. Archiwum Muzeum Działu Historycznego w Sanoku (Archiwum MHS). Akta Muzeum “Łemkiwszczyzna” w Sanoku z lat 1931—1939. Музей «Лемківщина» у Сяноці. Секретар. № 372.
25. Banach W. Leon Getz. Katalog zbiorów. Sanok, 2004.
26. Dzieszzyński R. Pasje prof. Getza // Kierunki. Kraków, 1967. № 51/52. S. 18—19. <https://doi.org/10.1515/zpt-1967-0108>
27. Jaśkiewicz B. Działalność artystyczno-malarska i muzealna Leona Getza ze szczególnym uwzględnieniem Ziemi Sanockiej // Materiały Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku. Sanok, 1972. № 15. S. 49—56.
28. Kotowicz P. Muzeum Towarzystwa «Łemkiwszczyzna» w Sanoku — przyczynek do historii polskiej i ukraińskiej archeologii w okresie międzywojennym // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. 2017. Вип. 21. С. 296—323.
29. Przybylski L. Leon Getz w Domu Plastików // Gazeta Krakowska. Kraków, 1959. № 74 (3363). S. 4.
30. Rymanowicz L. Artysta w wirze historii. Leon Getz (1896—1971) // Plaj. Warszawa, 2012. T. 44. S. 67—73.
31. Świencickij I. Z dziejów organizacji Muzeów Ukraińskich w Polsce. Pamiętnik V. Zjazdu delegatów Związku Muzeów w Polsce, odbytego w Tarnowie w dniach. 12—13 czerwca 1930. Kraków, 1930. S. 34—35.
32. Superson-Hałdyj M. Leon Getz (1896—1971) w aktach bezpieki // Krzystofory. Kraków, 2008. T. 26. S. 223—246.

Отримано 20 лютого 2024 р.

REFERENCES

1. Bilokin S. Odnа z tek moho arkhivu [One of the files of my archive]. *Studii mystetstvo-znavchi* [Art Studies]. 2010. No. 4, pp. 141—150. [In Ukrainian].
2. Gakh I. Olivets i uhol zhyly v yoho rukakh [Pencil and coal lived in his hands]. *Zbruch* [Zbruch]. 2016. URL: <http://zbruch.eunode/47215> [In Ukrainian].
3. Gakh I. Lev Gets i yoho “Lemkivshchyna”: 1925—1939 rr. [Lev Getz and his “Lemkivshchyna”: 1925—1939]. *Zbruch* [Zbruch]. 2021. URL: <https://zbruch.eu/node/103129> [In Ukrainian].
4. Gakh I. Lev Gets — muzeinyk: malovidomi storinky istorii muzeiu “Lemkivshchyna” v Sianoku: 1930—1939 rr. [Lev Gets — museum worker: little-known pages of the history of the “Lemkivshchyna” museum in Syanok: 1930—1939]. *Narodoznavchi zoshyty* [Ethnographic Notebooks]. 2022. No. 1, pp. 57—64. [In Ukrainian].
5. Gakh I. Lev Gets “Antologiiа striletskoi tvorchosty”: istoriia ta khudozhni osoblyvosti rukotvornoj knyhy-albomu Ukrainskykh Sichovykh Striltsiv [Lev Gets “Anthology of Riflemen’s Creativity”: history and artistic features of the hand-made book-album of the Ukrainian Sich Riflemen]. *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy* [Manuscript and Book Heritage of Ukraine]. 2023. Iss. 30, pp. 82—98. [In Ukrainian].
6. Gakh I. Lev Gets u vystavkovykh proiektakh Lvova 1920-kh rokiv : spivpratsia z hurtkom Diiachiv Ukrainskoho Mystetstva [Lev Gets in exhibition projects of Lviv in the 1920s:

- cooperation with the group of Figures of Ukrainian Art]. *Ukrainska kultura: mynule, suchasne, shliakhy rozvytku* [Ukrainian culture: the past, modern, ways of development]. 2023. No. 1, pp. 64—71. [In Ukrainian].
7. Hets L. Istoriiia muzeiu “Lemkivshchyna” v Sianotsi [The history of the “Lemkivshchyna” museum in Syanok]. *Nashe Slovo* [Our Word]. 1957. No. 13 (33), p. 5. [In Ukrainian].
 8. Zheplynska O., Kyshchak S. Z posviatoiu do ridnoho narodu i yoho kultury. Do 100-littia z dnia narodzhennia [With dedication to the native people and their culture. To the 100th anniversary of the birth]. *Lemkivshchyna* [Lemkivshchyna]. 1998. No. 3, pp. 2—5. [In Ukrainian].
 9. Kozakevych O. Muzei “Lemkivshchyna” v Sianotsi: peredumovy stvorennia ta osnovni vikhy diialnosti [Museum “Lemkivshchyna” in Sanok: premises for establishment and main directions of activity]. *Ukraincy i ich sasiedzi na przesstrzeni wiekow: polityka, gospodarka, religija, kultura i zycie codzienne* [Ukrainians and their neighbors over the centuries: politics, economy, religion, culture and everyday life]. 2021. Vol. III, pp. 89—101. [In Ukrainian].
 10. Kozakevych O. Muzei Tovarystva “Lemkivshchyna” v Sianotsi: peredumovy stvorennia [Museum of the society of “Lemkivshchyna” in Sanok: prerequisites for establishment]. *Narodoznavchi zoshyty* [Ethnographic Notebooks]. 2022. No. 1, pp. 50—56. [In Ukrainian].
 11. Kozakevych O. Dokumentalna spadshchyna muzeinoho Tovarystva “Lemkivshchyna” v arkhivi Istorychnoho muzeiu v Sianotsi: ohliad formuvannia mystetskoj kolektsii [Documentary heritage of the “Lemkivshchyna” society museum in the Archive of the Historical Museum in Sanok: Overview of the art. collection formation]. *Rukopysna ta knyzhкова spadshchyna Ukrainy* [Manuscript and Book Heritage of Ukraine]. 2023. Iss. 30, pp. 76—96. [In Ukrainian].
 12. Kozyskyi A. Ukrainski kraieznavchi muzei Halychyny v mizhvoiennyi period [Ukrainian local lore museums of Galicia in the interwar period]. *Visnyk Lvivskoho universytetu* [Bulletin of Lviv University]. 1999. Iss. 34, pp. 467—477. [In Ukrainian].
 13. Levynskyi A. Lev Hes — maliar i muzeinyk [Lev Hes — a painter and museum curator]. *Nashe slovo* [Our Word]. 1957. No. 8 (28), p. 7. [In Ukrainian].
 14. Lemkivskyi muzei v Sianotsi rozroztaietsia. Dvotyzhnevyyk “Nash Lemko” 1934—1939 rokiv [The Lemki museum in Syanok is disbanding. The bi-weekly “Our Lemko” 1934—1939] / O. Maslei, V. Pylypovych (Comps.). 2014. P. 230. [In Ukrainian].
 15. Mykytiuk I. Mystetskyi shliakh Leva Getsa [Leo Goetz’s artistic path]. *Visnyk Lvivskoi natsionalnoi akademii mystetstv* [Bulletin of the Lviv National Academy of Arts]. 2017. No. 31, pp. 174—181. [In Ukrainian].
 16. Nadopta A. Rol hromadskykh, naukovykh orhanizatsii ta tserkvy u formuvanni ta stanovlenni ukraïnskoho etnografichnogo muzeinytstva Halychyny kintsia XIX — 30-kh rr. XX st. [The role of public, scientific organizations and the church in the formation and formation of the Ukrainian ethnographic museum of Galicia in the late 19th — 30’s of the 20th century]. *Narodoznavchi zoshyty* [Ethnographic Notebooks]. 2012. No. 4 (106), pp. 758—774. [In Ukrainian].
 17. Ozhyvlena diialnist Tovarystva “Lemkivshchyna” v Sianotsi [The activity of the Society “Lemkivshchyna” in Syanok has been revived]. *Dilo* [Work]. 1939. P. 6. [In Ukrainian].
 18. Sydor O. Muzei “Lemkivshchyna” v Sianotsi [Lemkivshchyna Museum in Sanok]. *Pamiatky Ukrainy* [Sights of Ukraine]. 1995. No. 3, pp. 12—18. [In Ukrainian].
 19. Sido O. Pro muzei “Lemkivshchyna” v Sianotsi (skorochenyi variant) [About the Lemkivshchyna Museum in Sanok (abbreviated version)]. *Vatra*. [Bonfire]. 2012. No. 1 (76), pp. 4—7. [In Ukrainian].

20. Archives of the National Museum in Krakow (Archives of the MNK). Association of Museums in Poland. ZMP-56.
21. Archives of the National Museum in Krakow (Archives of the MNK). Association of Museums in Poland. ZMP-57.
22. Archives of the Historical Museum in Sanok (Archives of the MHS). List of documents. No. 322.
23. Archives of the Historical Museum in Sanok (Archives of the MHS). List of documents. No. 323.
24. Archives of the Historical Museum in Sanok (Archives of the MHS). Files of the “Lemkivshchyna” Museum in Sanok from 1931—1939. No. 372.
25. Banach W. Leon Getz. Katalog zbiorów. Sanok, 2004.
26. Dziężyński R. Pasje prof. Getza // Kierunki. Kraków, 1967. No. 51/52. S. 18—19. <https://doi.org/10.1515/zpt-1967-0108>
27. Jaśkiewicz B. Działalność artystyczno-malarska i muzealna Leona Getza ze szczególnym uwzględnieniem Ziemi Sanockiej // Materiały Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku. Sanok, 1972. No. 15. S. 49—56.
28. Kotowicz P. Muzeum Towarzystwa “Lemkiwszczyna” w Sanoku — przyczynek do historii polskiej i ukraińskiej archeologii w okresie międzywojennym. *Materiały i doslidzhennia z arkeolohii Prykarpattia i Volyni* [Materials and research on the archaeology of Prykarpattia and Volyn]. 2017. Iss. 21. S. 296—323.
29. Przybylski L. Leon Getz w Domu Plastyków. *Gazeta Krakowska*. Kraków, 1959. No. 74 (3363). S. 4.
30. Rymanowicz L. Artysta w wirze historii. Leon Getz (1896—1971). *Plaj*. Warsaw, 2012. Vol. 44. S. 67—73.
31. Świencickij I. Z dziejów organizacji Muzeów Ukraińskich w Polsce. *Pamiętnik V. Zjazdu delegatów Związku Muzeów w Polsce, odbytego w Tarnowie w dniach. 12—13 czerwca 1930*. Kraków, 1930. S. 34—35.
32. Superson-Hałdyj M. Leon Getz (1896—1971) w aktach bezpieki. *Krzystofory*. Kraków, 2008. T. 26. S. 223—246.

Received on February 20, 2024

Olena Kozakevych

Seweryn Udziela Ethnographic Museum in Krakow (Krakow, Poland)

ORCID: 0000-0002-8742-4337

E-mail: kozakevych.olena@gmail.com

DOCUMENTARY HERITAGE OF “LEMKIVSHCHYNA”
SOCIETY MYSEUM IN ARCHIVE OF HISTORICAL MUSEUM
IN SANOK: TO ISSUE ABOUT COOPERATION WITH UKRAINIAN
AND POLISH INSTITUTIONS

The purpose is to study and analyze archival materials, which are stored in the Archive of the Historical Museum in Sanok (Poland), related to the activities of the “Lemkivshchyna” Society Museum in Sanok during 1931—1944. Attention is focused on the museum’s cooperation with Ukrainian and Polish institutions in the field of museology, exhibition practices, and tourism. **Methodology.** Historical-comparative and historical-chronological methods were

used for the classification and study of archival documents, as well as methods of synthesis, systematization, and analysis. **The scientific novelty** is due to the necessity and relevance of information dissemination of little-known pages about the Museum “Lemkivshchyna” functioning in cooperation with the relevant Ukrainian and Polish institutions in the context of the outlined period socio-cultural factors as an important center for the preservation and promotion of the Lemko region cultural heritage. **Conclusions.** The “Lemkivshchyna” Society Museum’s active function during the 1930s attracted the attention of the community’s wide circle not only of the Sanok region but also of Lviv, Warsaw, Krakow, Berlin and Paris. The value of the museum’s collection was indicated by invitations to participate in exhibitions or requests to borrow exhibits, as evidenced by many documents from the archive. During more than 10 years of selfless devotion, a valuable collection of artworks and historical documents was collected, and a number of exhibitions and popularization events were (co)organized. The “Lemkivshchyna” Museum officials were active members of the “Committee of Ukrainian Regional Museums”, of which there were 14 at the end of the 1930s, and the “Association of Museums in Poland”. The materials in the “Lemkivshchyna” Society Museum’s archive are almost unknown in Ukrainian and Polish studies. Publish original are an important historical source for studying the activities of Ukrainian museums institutions during the 1920s and early 1940s. These are sources that allow us to characterize the corporation of the “Lemkivshchyna” Museum with Polish institutions and exhibitions activity.

Key words: Archive of the Historical Museum in Sanok, “Lemkivshchyna” Society Museum, Ukrainian museums, “Association of Museums in Poland”, “Committee of Ukrainian Regional Museums”, museum work, exhibitions, Lemko culture.

<https://doi.org/10.15407/rksu.38.196>

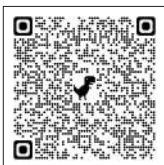
УДК [746.5.04.011.26:391.7](=161.2)"17/19":930.2:801.82

Олена Федорчук,

доктор історичних наук, старший науковий співробітник,
провідна наукова співробітниця відділу історичної етнології,
Інститут народознавства НАН України (Львів, Україна)
ORCID: 0000-0002-4724-3566
E-mail: olena-fedorchuk@ukr.net

ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ПИСЕМНИХ ДЖЕРЕЛ ЯК КЛЮЧ ДО ДАТУВАННЯ ВИТОКІВ ТРАДИЦІЇ БІСЕРНОГО ОЗДОБЛЕННЯ НАРОДНОЇ НОШІ УКРАЇНЦІВ

Мета роботи — поглибити існуюче в науці датування витоків етнічної мистецької традиції бісерного оздоблення народної ноші українців, критично проаналізувавши писемні (як базові) й речові (як допоміжні) джерела XIX — початку XX ст. **Методологія.** У роботі з писемними та речовими джерелами застосовувалися системно-історичний підхід та методи: джерелознавчого аналізу, критичного аналізу, візуального аналізу, аналогій, узагальнення, інтерпретації, реконструкції. Для обґрунтування висуненої гіпотези ключовим став метод інтерпретації писемних джерел. **Наукова новизна.** Вперше здійснено джерелознавчий аналіз етнографічних праць XIX — початку XX ст. на предмет виявлення в них аргументів на користь гіпотези про народження етнічної мистецької традиції бісерного оздоблення народної ноші українців в останні десятиліття XVIII ст. Інтерпретація виявлених писемних згадок дозволила поглибити поширене в наукових колах датування початків досліджуваної традиції орієнтовно на півстоліття. **Висновки.** Наукова реконструкція етнічної мистецької традиції бісерного оздоблення народної ноші українців потребує остаточного вирішення проблеми датування її витоків. Історичні джерела, які б прямо вказували на дату зародження цієї традиції, не зберегли-

Цитування: Федорчук О. Інтерпретація писемних джерел як ключ до датування витоків традиції бісерного оздоблення народної ноші українців. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2025. № 3 (38). С. 196—209. <https://doi.org/10.15407/rksu.38.196>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ся. У результаті аналізу та інтерпретації писемних джерел XIX — початку XX ст. були виявлені вагомі аргументи на користь гіпотези про появу перших народних бісерних виробів (прикраси у вигляді невеличкої орнаментальної стрічки) в останні десятиліття XVIII ст. Науково перспективним бачиться тотальне дослідження галицької та буковинської преси XIX ст. задля виявлення матеріалів про етнографічні виставки та їх експонати, які можуть містити додаткові докази на підтвердження висунутої у цьому дослідженні гіпотези.

Ключові слова: українці, писемні джерела, речові джерела, етнічна мистецька традиція, бісерне оздоблення народного одягу, прикраси з бісеру.

Актуальність дослідження обумовлена сучасним науковим інтересом до етнічних мистецьких традицій як систем, у контекстах яких сформувалося та утвердилося чимало тісно пов'язаних між собою духовних та матеріальних маркерів етнічної культури, на яких базуються етнічна, національна, політична й соціальна ідентичності. З початком екзистенційної російсько-української війни знання про традиції стали ще більш затребуваними як серед учених, так і серед учасників та поціновувачів етнічних мистецьких традицій. Встановлення нижньої хронологічної межі традиції бісерного оздоблення народної ноші українців є важливим елементом ґрунтовної реконструкції цієї нині популярної традиції, цікавої як для наукового, так і для широкого суспільного загалу.

Аналіз досліджень і публікацій. Народну творчість з бісером в Україні розглядало багато дослідників. Найчастіше предметом наукових розвідок ставали накладні прикраси з бісеру. Антін Будзан, Катерина Матейко, Ганна Врочинська, Мирослава Сахро, Георгій Кожолянко та інші мистецтвознавці й етнологи розглядали бісерні прикраси як вид народного мистецтва, найбільш популярний у Галичині й на Буковині з XIX ст.

Так, А. Будзан і К. Матейко відзначали, що найдавніші зі збережених бісерних прикрас походять із другої половини XIX ст. Чи побутували такі вироби раніше вказаного часу, у публікаціях цих учених не йшлося [1, с. 83; 6, с. 140].

Г. Врочинська, репрезентуючи традиційні бісерні прикраси українського жіноцтва, окреслювала дещо ширші хронологічні рамки такого мистецького явища, а саме XIX — початок XX ст. Утім, які саме історичні джерела дозволили їй говорити про все XIX ст. як час побутування бісерних прикрас мистецтвознавиця не вказала [2, с. 83—97].

М. Сахро у статті про бісерні прикраси гуцулів ствердила їх побутування впродовж усього XIX та першої половини XX ст [8, с. 440—442].

Г. Кожолянко, який досліджував бісерні компоненти традиційного одягу українців Буковини, аналізував лише відомі йому артефакти другої половини XIX ст., не розглядаючи народної творчості з бісером малознаного йому давнішого часу [5, с. 59—61].

У цілому народознавці не заглиблювались у проблему витоків народного мистецтва бісерних прикрас, досліджуючи цей феномен головню за датованими пам'ятками другої половини XIX — середини XX ст.

У своїх наукових розвідках українську народну творчість з бісером я почала розглядати як складову етнічної мистецької традиції бісерного оздоблення народної ноші українців. До бісерного оздоблення народної ноші я віднесла всі компоненти ансамблю народного одягу, у виконанні яких повністю або лише при створенні декору були використані бісерні матеріали. Це передовсім накладні прикраси, що з'явилися найшвидше, а також — головні убори, компоненти вбрання та його доповнення, які по чергово наповнювали ансамбль традиційного вбрання українців у процесі поступу традиції. Терміном «традиція» я означила систему, що відповідає за створення, вибіркоче засвоєння, збереження, передачу та розвиток художнього досвіду, а також використання мистецьких творів як смислотвірних елементів етнічної культури [11, с. 9, 46].

В окреслених сенсах наукової ваги набула проблема витоків, зокрема нижньої хронологічної межі, традиції. Спершу, солідаризуючись із Г. Врочинською, ранні народномистецькі практики з бісером я датувала першою половиною XIX ст. [10, с. 697]. Утім знання, набуті у процесі тривалих студій, підказали апробоване в українському народознавстві датування дещо поглибити. Пропонована стаття присвячена науковому обґрунтуванню гіпотези про те, що перші накладні орнаментні прикраси з бісеру з'явилися в народній ноші Східної Галичини та Північної Буковини вже у XVIII ст.

Мета роботи — поглибити існуюче в науці датування витоків етнічної мистецької традиції бісерного оздоблення народної ноші українців, критично проаналізувавши писемні (як базові) й речові (як допоміжні) джерела XIX — початку XX ст.

Виклад основного матеріалу. На думку про зародження етнічної мистецької традиції бісерного оздоблення народної ноші українців вже у XVIII ст. наштовхують пам'ятки, виконані з якісного дуже дрібного венеційського бісеру зі специфічною кольоровою палітрою. Серед них — твори церковного і світського призначення, а також бісерні прикраси ансамблю народного одягу у вигляді орнаментальної стрічки. Переконаливо атрибутованими є бісерні вироби церковного і світського призначення, дата виконання яких була вписана в композицію твору. Зокрема, на творах церковного і світського призначення із наддрібного бісеру найчастіше закарбовані 1830-ті роки. (Іл. 1). Беручи до уваги, що пропозиції ринку бісерних матеріалів були спільними для всіх верств населення, можна припустити, що всі (елітарні й народні) твори, виконані з аналогічного бісеру, хронологічно споріднені [11, с. 83, 85]. Тобто українські народні прикраси з якісного специфічного за своєю кольоровою палітрою дуже дрібного венеційського бісеру слід датувати першою третиною XIX ст.

Іл. 1. Покрівець на моці. Фрагмент. Полотно, бісер, вишивання півхрестиком. 140 × 52 см. 1831 р., Україна. Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник

Припущення про появу перших народних бісерних прикрас українців у XVIII ст. ґрунтується на тому, що деякі з таких датованих (за аналогією) 1830-ми роками народних творів (орнаментальних стрічок) мають складні композиційні рішення з поліхромними багатоелементними мотивами, існування яких передбачає набуття колективного досвіду упродовж тривалого часу, щонайменше кількох десятиліть. Іншими словами, те, що в

Ил. 2. Стрічковий гердан. Фрагмент. Нитки, бісер, нанизування. 31 × 3 см. Друга половина XIX ст., Покуття. Національний музей у Львові ім. Андрея Шептицького

1830-х роках вже були наявні композиційно вишукані народні прикраси з бісеру, мало б означати, що творчість з бісером у середовищі українських народних майстрів зародилася в останні десятиліття XVIII ст.

Проте прикраси народної ноші, виконані з прикметних для 1830-х років бісерних матеріалів, можуть мати й пізніше за 1830-ті роки датування. Адже треба мати на увазі, що в народному середовищі поширеними були практики випорювання бісеру зі старої понищеної або непоказної прикраси задля його повторного (вдруге, втретє або й учетверте) вживання. Тому не можна виключати, що композиційно вишукані прикраси з наддрібного бісеру в народній ноші українців з'явилися в середині — другій половині XIX ст., а не раніше (Ил. 2).

Зважаючи на зазначене, версія щодо зародження етнічної мистецької традиції бісерного оздоблення народної ноші українців наприкінці XVIII ст. потребує додаткових аргументів.

Такі аргументи, на мою думку, слід шукати в писемній спадщині, а саме в повідомленнях сучасників XIX ст., до яких належать спостереження представників молоді етнографічної науки. На жаль, в етнографічних працях XIX ст. згадок про бісерний декор народного одягу українців дуже мало, й усі вони мають фрагментарний описовий характер, отже їх доцільно розглядати як писемні джерела.

Найдавнішими з виявлених є згадки про бісерні вироби західних подолянок, покутянок і гуцулок, подані Яковом Головацьким у монографії «Про народний одяг й убрання русинів або руських у Галичині та північно-східній Угорщині» [3, с. 60, 72—73]. Монографія побачила світ у 1877 р., проте основні її положення були сформульовані значно швидше і проголошені Я. Головацьким у доповіді на засіданні Відділу Етнографії Імператорського Руського Географічного Товариства в Санкт-Петербурзі в листопаді 1867 року [3, с. 5—6]. Важливими джерелами написання доповіді, а згодом — монографії стали матеріали Московської етнографічної виставки 1867 р., до збору експонатів на яку Я. Головацький долучився особисто (ансамблі народного одягу та зроблені з природи світлини). Важливо також згадати, що в 1842—1846 рр. Я. Головацький служив парохом у с. Микитинці на Коломийщині, де мав на-

году досконально розгледіти бісерний декор народної ноші Покуття. Особливу інформаційну вагу має поданий Я. Головацьким скрупульозний опис зачіски та головного убору дівчини з Коломийського Підгір'я (Покуття). З праці етнографа дізнаємося, що на Коломийському Підгір'ї дівчата заплітали над вухами дві коси, вплітаючи в них гарусні «уплітки» й «волічки». Коси укладали віночком довкола голови. У неділю або святкові й взагалі непісні дні таку зачіску прикрашали чільцем — так званим «герданом» у вигляді плетеного з соломи обруча з нашитою на нього бісерною стрічкою завширшки з вершок (близько 4,4 см). Чільце прикріплювали до голови, обмотуючи його разом з укладеними віночком косами тоненькою бісерною стрічкою «силянкою» в півтора аршина (близько 106 см) завдовжки [3, с. 72]. Споминок Я. Головацького цінний з двох причин. По-перше, він, найвірогідніше, стосується реалій першої половини ХІХ ст. (часу служби у с. Микитинці). По-друге, він засвідчує, що в цей час на Покутті вже узвичаїлися виготовлені з бісеру дівочі чільця.

Така інформація є важливою ланкою хронологічної реконструкції випоків традиції, і ось чому. Найвірогідніше, на етапі свого входження на загальнодоступний український ринок (орієнтовно впродовж кількох десятиліть) бісер був дорогим задоволенням для селян. Тому першими бісерними компонентами народної ноші (на зорі новонародженої традиції) стали разки бісеру та невеличкі (короткі й вузькі) орнаментально нескладні стрічки-прикраси для шиї, виконання яких потребувало небагато бісеру. Ближче до середини ХІХ ст., завдяки поступовому здешевленню бісерних матеріалів та з набуттям майстрами мистецького досвіду, почали з'являтися широкі й довгі стрічкові гердани з вигадливими композиціями для декору голови (дівчата) та головних уборів (дівчата та парубки). Крім того, постійно зростала кількість різних за своєю формою типів накладних бісерних оздоб, а з кінця ХІХ ст. ще також декорованих бісером різних типів (компонентів) одягу та деяких його доповнень. Тобто зростання типологічного розмаїття бісерних компонентів народної ноші було тривалим процесом.

Отже, якщо в 1840-х роках на Покутті побутував декорований широкими стрічковими герданами дівочий головний убір типу чільця, то традиція бісерного оздоблення народної ноші українців мала б зародитися ще наприкінці ХVІІІ ст., але не раніше, оскільки Я. Головацькому відомі були лише чільця, «гердани» та «силянки» покутянок, а також «силянки» гуцулок та західних подолянок [3, с. 60, 72—73]. Невідомими для етнографа (вірогідно, допоки рідкісними) залишились аналогічні прикраси лемкинь, бойківчанок, ополянок. Напрошується висновок: традиція бісерного оздоблення народної ноші українців у 1840—1860 рр. була ще порівняно молодого, через це й не дуже поширеною.

Ареал традиції бісерного оздоблення народної ноші українців значно розширився вже у третій чверті ХІХ ст. На це вказує згадка Павла

Ил. 3. Парубочий капелюх з герданами. Друга половина XIX ст., Снятинський повіт (Покуття). Музей етнографії та художнього промислу Інституту народознавства НАН України

Чубинського про «узорчате намисто» — жіночу бісерну прикрасу під назвою «лучка», яку дівчата та жінки носили на Правобережжі Дніпра. Фрагментарна, проте інформативно значима згадка була вміщена етнографом у його монументальній праці «Труди етнографічно-статистичної експедиції в Західно-Руський край» (1877) [16, с. 426]. Додам, що народні жіночі нашійні бісерні прикраси у вигляді орнаментальної стрічки під назвою «лучка» були добре знайомі, як засвідчують артефакти другої половини XX ст., на теренах Київського Полісся (Національний музей народної архітектури та побуту України, О—2595, О—2591, О—2598, О—1206).

Другою половиною XIX — початком XX ст. датується також низка інших коротких повідомлень. Серед них — нотатка про «пов'язку з кораликів власної роботи» як єдину нашійну оздобу бойківських дівчат зі с. Лолин, подана в «Передньому слові» Івана Франка до збірки Ольги Рошкевич «Обряди і пісні українського народу с. Лолин Стрийського повіту» (1886) [12, с. 42]. Про побутування нашійних бісерних стрічок у бойкинь с. Лолин («ширинка») і с. Лютовиська («драбинка») І. Франко згадував також у літературно-науковому звіті «Етнографічна експедиція на Бойківщину» (1905) [13, с. 91].

Найбільше спостережень стосується бісерного оздоблення народної ноші Покуття. Так, Оскар Кольберг, який упродовж 1860—1870 рр. здійснив дев'ять подорожей Покуттям, у своїй праці «Покуття. Етнографічний

Іл. 4. Весільний вінок з герданами. Друга половина XIX ст., Північна Буковина. Музей етнографії та художнього промислу Інституту народознавства НАН України

нарис» задокументував, що стрічки з дрібних намистинок, так звані «гердани», покутянки носили на грудях та голові поверх укладених віночком кіс (сс. Ясенів-Пільний, Загайпіль), а покутські парубки «герданами» оздоблювали парубочі солом'яні капелюхи (сс. Чортовець, Незвисько та Гарасимів) [19, s. 36, 40, 42]. У цій же праці О. Кольберг згадав гердан як прикрасу дівочої голови, також відому в селах Західного Поділля [19, s. 45].

Зовсім короткі повідомлення про бісерні вироби покутського краю як непересічні експонати етнографічних виставок містяться у праці Маркелія Туркавського «Етнографічна виставка Покуття в Коломиї» (1880) [9, с. 15] та статті І. Франка «Етнографічна виставка у Тернополі» (1887) [14, с. 479] (Іл. 3).

Побутування бісерних прикрас жіночої та чоловічої ноші на Покутті констатував Франц Ксаверій Мрочко у праці «Снятинщина. Причинки до крайової етнографії» (1898) [7, с. 19]. Окрему увагу К. Мрочко приділив оригінальному святковому головному убору дівчат з назвою «карабуля» зі с. Завалля на Снятинщині. Дослідник занотував, що убір мав вигляд високого обруча з твердого паперу, зашитого стрічками та герданами й угорі прикрашеного павиними перами [7, с. 20]. Такий бісерний головний убір

був варіантом нерозбірного весільного вінка і, на противагу бісерному чільцю (занотованому на Покутті Я. Головацьким), мав дещо складнішу композицію, яка робила цей убір виразним акцентом святкового і також весільного строю. Існування такого композиційно вигадливого убору голови вказує на тривалий попередній розвиток традиції бісерного декору народної ноші. До слова, речові та зображальні (фотографії) джерела засвідчують, що упродовж другої половині ХІХ ст. декоровані бісерними стрічками весільні вінки з'явилися, окрім Покуття, також у деяких осередках Північної Буковини та Західного Поділля [11, с. 146—147] (Іл. 4).

Водночас на Гуцульщині бісер використовували головню для виконання накладних прикрас, про що, зокрема, писав Володимир Шухевич у монографії «Гуцульщина» (1899). Цінно, що в цій праці В. Шухевич умістив зображення трьох таких прикрас (усі стрічкової форми) — двох «силянок» й одного «гердану», які дівчата-гуцулки чіпляли на шию «ідучи у місто або за якоюсь орудкою» [17, с. 150, 157]. А Михайло Грушевський у статті «Гуцульська вистава», написаній із приводу Косівської виставки (1904), лише повідомив, що серед експонатів виставки «було трохи герданів» [4, с. 245].

Аналіз перелічених писемних згадок, попри їх конспективний характер, дає розуміння того, що традиція бісерного оздоблення народної ноші українців нарощувала свій ареал та типологічно збагачувалася досить повільно, правдоподібно беручи свій початок у ХVІІІ ст.

Відстоюючи таку нижню хронологічну межу традиції, хочу згадати також групу герданових взорів з Покуття та Буковини, зібраних Герміною Озаркевич, у заміжжі — Величко (1865—1924) — молодшою сестрою Наталі Кобринської. У 1880—1890 рр. колекція Г. Озаркевич експонувалася на різноманітних виставках, де неодноразово викликала захоплення відвідувачів [14, с. 479]. Наприкінці 1890-х років збірка була розділена на дві частини. Одну з них колекціонерка подарувала чеському етнографу Франтішеку Ржегоржу; сьогодні вона зберігається в Національному музеї у Празі (S 2889—2899). Іншу частину своєї колекції в 1911 р. Г. Озаркевич відпродала Національному музею у Львові, звідки в 1950-х роках герданові взори були передані до Музею етнографії та художнього промислу у Львові, де вони зберігаються й зараз (ЕП 22547—22553).

Зразки герданів з обох, празької та львівської, збірок цікаві тим, що мають вигляд коротких (до 6 см) фрагментів тоненьких (від 0,7 до 3 см) стрічок, нанизаних на кінській волосині чи нитках, з погано каліброваного наддрібного бісеру. Більшість з них має геометричні композиції з одноелементних мотивів, що дає підстави вважати зразки герданів зі збірки Г. Озаркевич дуже ранніми артефактами етнічної мистецької традиції бісерного оздоблення народної ноші українців [18, с. 358—359] (Іл. 5).

Тому, хоча відомо, що свою збірку герданових взорів Г. Озаркевич почала формувати в 1880 р. (рік зафіксований на оригінальних таблицях з

Іл. 5. Фрагменти герданів. Злам XVIII—XIX ст., Снятинський повіт. Колекція Г. Озаркевич. Табл. IV. Музей етнографії та художнього промислу Інституту народознавства НАН України

гердановими vzорами), мені завжди бачилося, що вказані артефакти мають значно глибше датування. Підтвердження своєму інтуїтивному висновку я несподівано знайшла у словах Емілії Бах — авторки звіту про виставку в Цісарсько-королівському австрійському музеї для штуки і промислу (весна 1886 р.). Високо оцінюючи діяльність молодого учасниці виставки, Е. Бах відзначила, що «давні роботи українських селянок без старань панни Озаркевич уже певно б попали в забуття». Важливо, що з цією думкою солідаризувався І. Франко, який процитував це висловлювання у своїй праці, присвяченій цій самій виставці [15, с. 173].

Погляд на зібрані в 1880 р. Г. Озаркевич герданові vzори як на реліквії, врятовані від забуття, прямо вказує на їхню поважну давність, яка цілком може сягати зламу XVIII—XIX ст. Враховуючи, що до збірки Г. Озаркевич потрапили лише окремі (які уникли руйнівного впливу часу) з найдавніших артефактів, можна поглибити нижню межу етнічної мистецької

традиції бісерного оздоблення народної ноші українців ще трохи — до останніх десятиліть XVIII ст.

Наукова новизна. Вперше здійснено джерелознавчий аналіз етнографічних праць XIX — початку XX ст. на предмет виявлення в них аргументів на користь гіпотези про зародження етнічної мистецької традиції бісерного оздоблення народної ноші українців в останні десятиліття XVIII ст. Інтерпретація виявлених писемних згадок дозволила поглибити поширене в наукових колах датування початків досліджуваної традиції орієнтовно на півстоліття.

Висновки. Наукова реконструкція етнічної мистецької традиції бісерного оздоблення народної ноші українців потребує остаточного вирішення проблеми датування її витоків. Історичні джерела, які б прямо вказували на дату зародження цієї традиції, не збереглися. У результаті аналізу та інтерпретації писемних джерел XIX — початку XX ст. були виявлені вагомі аргументи на користь гіпотези про появу перших народних бісерних виробів (прикраси у вигляді невеличкої орнаментальної стрічки) в останні десятиліття XVIII ст. Науково перспективним бачиться тотальне дослідження галицької та буковинської преси XIX ст. задля виявлення матеріалів про етнографічні виставки та їх експонати, які можуть містити додаткові докази на підтвердження висунутої у цьому дослідженні гіпотези.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Будзан А.Ф. Художні вироби з бісеру // Народна творчість та етнографія. 1976. № 1. С. 80—85.
2. Врочинська Г.В. Українські народні жіночі прикраси XIX — початку XX століть. Київ : Родовід, 2007. 232 с.
3. Головацкий Я. О народной одежде и убранстве Русинов или Русских в Галичине и северо-восточной Венгрии. С.-Петербург : Типография В. Киршбаума, 1877. 85 с.
4. Грушевський М.С. Гуцульська вистава // Грушевський Михайло Сергійович. Твори : у 50 т. / редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. Львів : Світ. 2002. Т. 1. С. 244—245.
5. Кожоляно Г. Доповнювальні елементи традиційного народного костюма українців Буковини // Народна творчість та етнографія. 2010. № 1. С. 57—66.
6. Матейко К.І. Український народний одяг. Київ : Наук. думка, 1977. 224 с.
7. Мрочко Фр. К. Снятинщина. Причинки до крайової етнографії (передрук Львів, 1897) / перекл. з польськ. О. Ляшкевича. Дітройт, 1977. 129 с.
8. Сахро М.П. Прикраси з бісеру // Гуцульщина: історико-етнографічне дослідження / відп. ред. Ю.Г. Гошко. Київ : Наук. думка, 1987. С. 440—442.
9. Туркавський М. Етнографічна виставка Покуття в Коломиї / перекл. з польськ. А.Б. Ємчук, вст. ст. М.М. Васильчука. Коломия : Народний дім, 2004. 40 с.
10. Федорчук О. Художні вироби з бісеру в українському народному мистецтві: походження та розвиток традиції // Народознавчі зошити. Львів, 2011. № 4 (100). С. 691—703.

11. Федорчук О. Традиція бісерного оздоблення народної ноші українців (на матеріалах західних областей України). Львів : Ін-т народознавства НАН України, 2021. 320 с., іл.
12. Франко І. Передне слово [до збірки Ольги Рошкевич 1886] // Франко Іван. Зібрання творів : у п'ятдесяти томах. Київ : Наук. думка, 1980. Т. 27. С. 40—43.
13. Франко І. Етнографічна експедиція на Бойківщину // Франко Іван. Зібрання творів : у п'ятдесяти томах. Київ : Наук. думка, 1982. Т. 36. С. 68—99.
14. Франко І. Етнографічна виставка у Тернополі // Франко Іван. Зібрання творів : у п'ятдесяти томах. Київ : Наук. думка, 1985. Т. 46. Кн. 1. С. 469—479.
15. Франко І. Галицько-руський орнамент на віденській виставі [1886] // Франко Іван. Додаткові томи до Зібрання творів : у п'ятдесяти томах. Київ : Наук. думка, 2008. Т. 53. С. 173—175.
16. Чубинский П.П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, собранные д. чл. П.П. Чубинским. Петербург : Этнографические издания императорского русского географического общества, 1877. Т 7. Ч. 3. Малоруссы Юго-Западного края. С. 342—608.
17. Шухевич В. Гуцульщина (перша і друга частина). Репринтне відтворення тексту 1899 року / вступ. ст. Д. Ватаманюк, П. Арсенич. Снятин : ПрутПринт, 1997. 350 с.
18. Fedorchuk O., Pohunek J., Tauberová M. Ukrainian Beaded Artwork in the František Řehoř Collection: the Scientific and Artistic Value. Český lid. Praha, 2022. Ročník 109. № 3. S. 351—371. <https://doi.org/10.21104/CL.2022.3.04>
19. Kolberg O. Pokucie. Obraz etnograficzny : w 4 cz. Kraków : Drukarnia Uniwersytetu Jagiellonskiego, 1882. Cz. 1. 358 s.

Отримано 29 лютого 2024 р.

REFERENCES

1. Budzan A.F. Khudozhni vyroby z biseru [Art products from beads]. *Narodna tvorchist ta etnografia [Folk Art and Ethnography]*. 1976. No. 1, pp. 80—85. [In Ukrainian].
2. Vrochynska H.V. Ukrainski narodni zhinochi prykrasy XIX — pochatku XX stolit [Ukrainian folk women's jewelry of the 19th — early 20th centuries]. Kyiv, 2007. 232 p. [In Ukrainian].
3. Holovatskii Ia. O narodnoi odezhde i ubranstve Rusinov ili Russkikh v Galichine i severo-vostochnoi Vengrii [About folk clothes and costumes of Ruthenians or Ukrainians in Galicia and northeastern Hungary]. St. Petersburg : Printing house of V. Kirshbaum, 1877. 85 p. [In Russian].
4. Hrushevskiy M.S. Hutsulska vystava [Hutsul exhibition] // Hrushevskiy Mykhailo Serhiiovych. Tvory : u 50 t. / P. Sokhan, Ya. Dashkevych, I. Hyrych (Eds.). Lviv, 2002. Vol. 1, pp. 244—245. [In Ukrainian].
5. Kozholianko H. Dopovniuvalni elementy tradytsiinoho narodnoho kostiuma ukraintsiv Bukovyny [Complementary elements of the traditional folk costume of Bukovyna Ukrainians]. *Narodna tvorchist ta etnografia [Folk Art and Ethnography]*. 2010. No. 1, pp. 57—66. [In Ukrainian].
6. Mateiko K.I. Ukrainskiy narodnyy odiah [Ukrainian folk clothes]. Kyiv, 1977. 224 p. [In Ukrainian].
7. Mrochko Fr.K. Sniatynshchyna. Prychynky do kraiovoi etnografii [Snyatynshchyna. Additions to the regional ethnography] (rev. ed. Lviv, 1897) / trans. pols. O. Liashkevycha. Detroit, 1977. 129 p. [In Ukrainian].

8. Sakhro M.P. Prykrasy z biseru [Beaded jewelry] // Hutsulshchyna: istoryko-etnografichne doslidzhennia [Hutsul region: historical and ethnographic study] / Yu.H. Hoshko (Ed.). Kyiv, 1987. Pp. 440—442. [In Ukrainian].
9. Turkavskiy M. Etnografichna vystavka Pokuttia v Kolomyi [Ethnographic exhibition Pokuttia in Kolomyia] / trans. pols. A.B. Yemchuk, introd. article M.M. Vasylichuka. Kolomyia, 2004. 40 p. [In Ukrainian].
10. Fedorchuk O. Khudozhni vyroby z biseru v ukrainskomu narodnomu mystetstvi: pokhodzhennia ta rozvytok tradytsii [Beadwork in Ukrainian folk art: the origin and development of the tradition]. *Narodoznavchi zoshyty* [The Ethnology Notebooks]. Lviv, 2011. No. 4 (100), pp. 691—703. [In Ukrainian].
11. Fedorchuk O. Tradytsiia bisernoho ozdoblennia narodnoi noshi ukraintsiv (na materialakh zakhidnykh oblastei Ukrainy) [The Tradition of Beaded Decoration in the Ukrainian Folk Costume (Based on the Materials from Western Regions of Ukraine)]. Lviv, 2021. 320 p., ill. [In Ukrainian].
12. Franko I. Perednie slovo do zbirky Olhy Roshkevych [Foreword to the collection by Olha Roshkevych] [1886] // Franko Ivan. Zibrannia tvoriv : u piatdesiaty tomakh [Franko Ivan. Collection of works: in 50 volumes]. Kyiv, 1980. Vol. 27, pp. 40—43. [In Ukrainian].
13. Franko I. Etnografichna ekspedytsiia na Boykivshchynu [Ethnographic expedition to Boykivshchyna] // Franko Ivan. Zibrannia tvoriv : u piatdesiaty tomakh [Franko Ivan. Collection of works: in 50 volumes]. Kyiv, 1982. Vol. 36, pp. 68—99. [In Ukrainian].
14. Franko I. Etnografichna vystavka u Ternopoli [Ethnographic exhibition in Ternopil] // Franko Ivan. Zibrannia tvoriv : u piatdesiaty tomakh [Franko Ivan. Collection of works: in 50 volumes]. Kyiv, 1985. Vol. 46, pt. 1, pp. 469—479. [In Ukrainian].
15. Franko I. Halytsko-ruskyi ornament na videnskkii vystavi [Galician-Ukrainian ornament at the Vienna exhibition] [1886] // Franko Ivan. Dodatkovy tomy do Zibrannia tvoriv : u piatdesiaty tomakh [Franko Ivan. Additional volumes to the Collection of works: in 50 volumes]. Kyiv, 2008. Vol. 53, pp. 173—175. [In Ukrainian].
16. Chubinskii P.P. Trudy etnograficheskoi-statisticheskoi ekspeditsii v Zapadno-Russkii kraii, sobrannyye d. chl. P.P. Chubinskim [Proceedings of the ethnographic-statistical expedition to the Western Russian region, collected by full member P.P. Chubinsky]. Petersburg, 1877. Vol. 7. Pt. 3. Malorussy Yugo-Zapadnago kraia [Ruthenians of the South-Western land]. Pp. 342—608. [In Russian].
17. Shukhevych V. Hutsulshchyna (persha i druga chastyna) [Hutsulshchyna (first and second parts)]. Reprint edition 1899 / introd. article D. Vatamaniuk, P. Arsenych. Sniatyn, 1997. 350 p. [In Ukrainian].
18. Fedorchuk O., Pohunek J., Tauberová M. Ukrainian Beaded Artwork in the František Řehoř Collection: the Scientific and Artistic Value. *Český lid*. Praha, 2022. Ročník 109. No. 3. S. 351—371. <https://doi.org/10.21104/CL.2022.3.04>
19. Kolberg O. Pokucie. Obraz etnograficzny : w 4 cz. Kraków: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1882. Cz. 1. 358 s.

Received on February 29, 2024

Olena Fedorchuk

Ethnology Institute of National Academy of Sciences of Ukraine (Lviv, Ukraine)

ORCID: 0000-0002-4724-3566

E-mail: olena-fedorchuk@ukr.net

INTERPRETATION OF WRITTEN SOURCES AS KEY TO DATING ORIGINS OF TRADITION OF BEADED DECORATION IN UKRAINIAN FOLK COSTUME

The goal of the research is to deepen the existing dating of the origins of the ethnic artistic tradition of beaded decoration in Ukrainian folk costume by subjecting written (as basic) and material (as auxiliary) sources of the 19th — early 20th centuries to the critical analysis. **Methodology.** To analyse the written and material sources, a systematic historical approach and such methods as source analysis, critical analysis, visual analysis, analogies, generalization, interpretation, and reconstruction were used in the work. To substantiate the hypothesis, the interpretation of written sources was used as the key method. **Scientific novelty.** For the first time, a source analysis of ethnographic works from the 19th — early 20th centuries was carried out to identify arguments in favor of the hypothesis of the birth of the ethnic artistic tradition of beaded decoration in Ukrainian folk costumes in the last decades of the 18th century. Through the interpretation of the found written references, we were able to extend the dating of the studied tradition's origins, which is widespread in scientific circles, by approximately 50 years. **Conclusions.** The scientific reconstruction of the ethnic artistic tradition of beaded decoration in Ukrainian folk costume still requires a final dating of its origins. Historical sources that would directly indicate the date of birth of this tradition have not been preserved. The analysis and interpretation of written sources from the 19th — early 20th centuries revealed strong arguments in favour of the hypothesis that the first folk beadwork (jewellery in the form of a small ornamental ribbon) appeared in the last decades of the 18th century. A full study of the 19th century Galician and Bukovinian press is seen as scientifically promising in order to identify materials about possible ethnographic exhibitions and their exhibits, which may contain additional evidence of the hypothesis put forward in this study.

Key words: Ukrainians, written sources, material sources, ethnic artistic tradition, beaded decoration of folk costumes, beaded jewellery.

<https://doi.org/10.15407/rksu.38.210>

УДК 061.1ALIPH:[008:316.752]-049.34(477)]-047.74"364"

Людмила Дем'янюк, кандидат історичних наук,
старша наукова співробітниця відділу міжнародної інформації
та зарубіжних зв'язків, Національна бібліотека України
імені В.І. Вернадського (Київ, Україна)
ORCID: 0000-0003-4242-8390
E-mail: demianiuk@nbuv.gov.ua

ІНІЦІАТИВИ ЗБЕРЕЖЕННЯ ДОКУМЕНТАЛЬНОЇ СПАДЩИНИ В ДІЯЛЬНОСТІ МІЖНАРОДНОГО АЛЬЯНСУ ЗАХИСТУ СПАДЩИНИ (ALIPH): МІЖНАРОДНА ПРАКТИКА Й УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТ

Мета роботи. Дослідити міжнародні ініціативи ALIPH щодо збереження документальної спадщини в зонах конфліктів, постконфліктних ситуацій та кліматичних змін, проаналізувати ефективність реалізованих заходів; розкрити внесок ALIPH у захист культурної спадщини України в умовах збройної агресії РФ. **Методологія дослідження** ґрунтується на застосуванні емпірико-теоретичних методів, зокрема аналізу, синтезу та узагальнення, а також системного підходу, інформаційно-аналітичного методу та принципу наукової об'єктивності. Використано методи кейс-стаді, контент-аналізу та моніторингу офіційних звітів і проєктної документації ALIPH, що дало змогу оцінити ефективність реалізованих ініціатив у сфері збереження культурної спадщини. **Наукова новизна.** Уперше здійснено комплексний аналіз проєктів ALIPH, спрямованих на збереження документальної спадщини в умовах воєнних конфліктів, кризових ситуацій та кліматичних змін. Розкрито ефективність нової форми багатостороннього співробітництва (a new form of multilateralism), що постає ключовим елементом міжнародної взаємодії у сфері захисту культурної спадщини. Висвітлено внесок ALIPH у захист культурних цінностей України

Цитування: Дем'янюк Л. Ініціативи збереження документальної спадщини в діяльності Міжнародного альянсу захисту спадщини (ALIPH): міжнародна практика й український контекст. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2025. № 3 (38). С. 210—235. <https://doi.org/10.15407/rksu.38.210>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

в умовах війни. **Висновки.** Аналіз діяльності ALIPH засвідчує його провідну роль у міжнародних ініціативах щодо збереження культурної спадщини в усіх її формах в умовах надзвичайних ситуацій. Особливістю діяльності ALIPH визначено людиноцентричний підхід, спрямований на підтримку місцевих громад, розвиток професійного потенціалу фахівців та інтеграцію принципів сталого розвитку у сфері охорони культурної спадщини. Запроваджена ALIPH модель багатостороннього співробітництва (a new form of multilateralism) підтверджує свою ефективність з огляду на широке коло держав-учасниць, залучення стратегічних партнерів, міжнародних організацій і приватних донорів, укладені домовленості про співпрацю та значну кількість реалізованих проєктів. Відзначено вагомий внесок ALIPH у збереження культурної спадщини України та підтримку культурних інституцій, що сприяє підвищенню їх стійкості в умовах російсько-української війни. Накопичений у межах реалізованих ініціатив досвід ALIPH закладає основу для вдосконалення глобальних механізмів збереження культурної спадщини в умовах криз і слугує орієнтиром для подальшого стратегічного планування на міжнародному рівні.

Ключові слова: культурна спадщина, документальна спадщина, бібліотеки, архіви, музеї, ALIPH, міжнародні ініціативи, надзвичайні ситуації, збереження культурних цінностей.

Актуальність теми дослідження зумовлена необхідністю ґрунтовного аналізу підходів до збереження документальної історико-культурної спадщини в діяльності міжнародних організацій, що набуває особливої нагальності в умовах глобальних викликів сьогодення. Збройні конфлікти, світові кризи, кліматичні зміни та незаконний обіг культурних цінностей (далі — КЦ) становлять безпрецедентні загрози, які призводять до безповоротних втрат документальних пам'яток і суттєво ускладнюють їх збереження та доступність для майбутніх поколінь. Значущість цієї проблематики акцентовано в концепції Програми ЮНЕСКО «Пам'ять світу», в якій підкреслюється, що «всесвітня документальна спадщина є загальним надбанням, вона повинна всіляко оберігатися та захищатися в інтересах усіх, повинна бути доступною всім на постійній основі, без будь-яких перешкод і з відповідним визнанням культурних традицій та особливостей» [25].

У цьому контексті доцільним є вивчення діяльності Міжнародного альянсу захисту спадщини (ALIPH) як провідної глобальної організації, що реалізує програми зі збереження та захисту культурної спадщини (далі — КС), зокрема ALIPH вирізняється значною низкою успішно реалізованих проєктів та впровадженням нової моделі багатостороннього співробітництва (a new form of multilateralism) у процесі збереження КЦ, що є важливим з огляду на дослідження сучасних форматів міжнародного партнерства в цій сфері.

Актуальним постає й висвітлення внеску ALIPH у підтримку українських бібліотек, архівів і музеїв в умовах повномасштабної військової агресії РФ, що виходить за межі суто гуманітарного виміру та набуває стратегічного значення як інструмент забезпечення інформаційної безпеки,

культурної стійкості та міжнародної солідарності. Аналіз реалізованих ініціатив дає змогу оцінити ефективність наявних механізмів реагування, окреслити стратегічні напрями захисту КС в Україні та сформулювати підґрунтя для подальших бібліотечнознавчих досліджень із цієї проблематики в умовах кризових викликів.

Аналіз досліджень і публікацій засвідчує, що проблематика збереження КС є актуальною в науковому дискурсі та охоплює широкий спектр питань — від правових і термінологічних засад до практичних підходів до її захисту та цифрової репрезентації. Серед українських учених, які досліджують механізми збереження та популяризації КС в умовах сучасних викликів, варто відзначити В. Добровольську [2], Л. Дубровіну [3], Г. Ковальчук [3], Ю. Ковтанюка [6], Л. Приходько [12], О. Рибачка [13] та інших.

Суттєвий акцент у наукових дослідженнях ставиться на концептуальному уточненні та систематизації ключових понять, пов'язаних із КС, що є необхідною передумовою для формування узгоджених теоретико-методологічних підходів у цій сфері. Так, О. Котис [7] аналізує правову природу понять «культурна спадщина» та «культурні цінності», визначає основні напрями і підходи до вивчення категоріального апарату в міжнародному праві та праві Європейського Союзу. О. Рибачок [13] розглядає документальну спадщину (далі — ДС) як структурний елемент КЦ і КС, акцентуючи на її значенні для бібліотек, архівів і музеїв. Дослідник аналізує поняття «документальна спадщина» та «унікальна документальна спадщина» у взаємозв'язку з терміносистемами «культура», «культурна спадщина» і «культурні цінності», виокремлюючи їхні спільні та відмінні риси.

У праці «Культурна спадщина та національна безпека» (авторський колектив: В. Потапенко, Ю. Тищенко, Ю. Каплан, В. Бакальчук, О. Литвиненко, О. Михайлова) [8] розкрито взаємозв'язок між охороною КС та забезпеченням національної ідентичності й безпеки держави.

Важливим концептуальним джерелом у контексті наукових досліджень зі збереження ДС слугує Програма ЮНЕСКО «Пам'ять світу» [6; 25], яка визначає глобальні принципи доступу, захисту та визнання універсальної цінності документів, що становлять частину світової КС.

Разом з тим варто зазначити, що дослідження діяльності Міжнародного альянсу захисту спадщини (ALIPH) у наукових працях наразі представлені лише окремими розвідками, здебільшого у вигляді фрагментарних згадувань, інформаційних повідомлень або аналізу кейсів реалізації проектів у конкретних країнах. Зокрема, українська дослідниця Д. Живоглядова, аналізуючи сучасні виклики у сфері охорони КС, наголошує на значущості діяльності ALIPH як складової глобальної системи міжнародної підтримки, що забезпечує збереження унікального українського культурного простору в умовах війни [5]. Серед зарубіжних наукових публікацій варто згадати працю Е. Уртізвереа (E. Urtizverea), присвячену ініціативам захисту КС в Іраку [41].

Проектна менеджерка Фонду ALIPH Гала-Алекса Амагат (Gala-Alexa Amagat) у своїй презентації, представленій на 88-му Всесвітньому бібліотечному та інформаційному конгресі IFLA (WLIC), аналізує проекти зі збереження документального надбання в умовах збройних конфліктів та постконфліктного відновлення, а також окреслює механізми підвищення стійкості бібліотек до надзвичайних ситуацій [16]. У публікації спільного інтерв'ю Е. Селтер (Elke Selter), А. Ягельської-Бурдук (Alicja Jagielska-Burduk) та А. Якубовського (Andrzej Jakubowski) висвітлюється роль ALIPH у протидії загрозам КС, спричиненим війною та природними катастрофами [40].

Таким чином, діяльність ALIPH наразі ще недостатньо представлена в академічному науковому дискурсі. Існуючі наукові розвідки окреслюють лише окремі аспекти функціонування Фонду, що засвідчує актуальність цілісного осмислення його діяльності та необхідність поглиблених міждисциплінарних досліджень у цій сфері.

Мета дослідження. Дослідити міжнародні ініціативи ALIPH щодо збереження ДС у зонах конфліктів, постконфліктних ситуацій та кліматичних змін, проаналізувати ефективність реалізованих заходів; розкрити внесок ALIPH у захист КС України в умовах військової агресії РФ.

Виклад основного матеріалу. КС є невід'ємним складником цивілізаційного розвитку кожної держави, оскільки втілює національну ідентичність, відображає культурне розмаїття та акумулює історичний досвід поколінь. Як носій колективної пам'яті, КС слугує основою для формування світоглядних орієнтирів, духовних і культурних цінностей, а також зміцнення культурного суверенітету. Значення КС виходить за межі національного простору, адже її збереження та захист є важливими чинниками суспільної консолідації, міжкультурного діалогу та гармонійного розвитку як окремих країн, так і світової спільноти загалом. «Культурна спадщина — це спільне надбання, яке об'єднує людство, найповніше вираження людського генія в його різноманітті та священний гарант нашої колективної пам'яті. Збереження цього об'єднуючого скарбу в часи криз є водночас критично важливою місією та моральним обов'язком» [32, с. 11].

З огляду на зростаючі загрози, спричинені збройними конфліктами, кризовими явищами, кліматичними змінами та незаконним обігом КС, особливого значення набуває діяльність спеціалізованих міжнародних організацій, спрямована на збереження культурного надбання. В умовах сучасних викликів координація зусиль на глобальному рівні є необхідною передумовою ефективного реагування на загрози, які піддають ризикові збереження КС. Спільні ініціативи урядів, міжнародних інституцій і фахових організацій відіграють визначальну роль у розробленні механізмів запобігання непоправним втратам унікальних історико-культурних пам'яток, забезпеченні оперативного реагування на надзвичайні ситуації та формуванні довгострокових стратегій збереження КС для майбутніх поколінь.

Важливим аспектом у дослідженнях КС є аналіз міжнародних ініціатив, спрямованих на збереження ДС, основними утримувачами якої є бібліотеки, архіви та музеї. У сучасних умовах глобалізації, цифрової трансформації та зростаючих загроз, зумовлених деструктивними чинниками, питання охорони ДС як невід'ємного складника КС набуває стратегічного значення. Міжнародні програми та проекти, орієнтовані на захист, консервацію та цифрову репрезентацію ДС, відіграють ключову роль у забезпеченні її довготривалого збереження, доступності для наукової спільноти та збереження історичної пам'яті для майбутніх поколінь. У документі ЮНЕСКО «Рекомендації щодо збереження документальної спадщини та доступу до неї, у тому числі в цифровій формі» («Recommendation concerning the preservation of, and access to, documentary heritage including in digital form») від 17 листопада 2015 р. ДС визначається як «окремі документи або їхні групи, що мають значну та тривалу цінність для спільноти, культури, держави чи людства загалом, а їхнє знищення або втрата призвели б до серйозного збіднення. Важливість такої спадщини може бути усвідомлена лише з плином часу. Світова ДС має глобальне значення і є спільною відповідальністю всього людства, тому вона має бути повністю збережена й захищена з урахуванням культурних звичаїв і традицій. Вона повинна залишатися в постійному доступі та бути придатною для використання без будь-яких обмежень. ДС розглядається як ключовий ресурс для осмислення соціальних, політичних, колективних та особистих історичних процесів, а також як важливий чинник забезпечення належного управління та сталого розвитку. Для кожної держави вона є невід'ємним елементом національної пам'яті та ідентичності, що визначає її місце у світовій спільноті» [33].

Однією з провідних інституцій у сфері збереження КС є Міжнародний альянс захисту спадщини (International Alliance for the Protection of Heritage, ALIPH) (далі — ALIPH; Фонд ALIPH; Фонд), відомий своєю багатовекторною діяльністю, спрямованою на розроблення та імплементацію комплексних стратегій охорони історико-культурного надбання у глобальному масштабі. На офіційному вебсайті Фонду зазначено: «ALIPH є головним міжнародним фондом, який спеціалізується виключно на захисті та відновленні КС, яка постраждала від воєн, кліматичних змін та природних катастроф, здійснюючи діяльність у зонах конфліктів, постконфліктних та кризових регіонах» [27].

Варто підкреслити, що, попри відносно нетривалий період свого існування, з 2017 р., та початку повноцінної діяльності у 2018 р., ALIPH спромігся сформуванню унікальну стратегічну платформу для реалізації комплексних заходів зі збереження та відновлення КС у різних країнах світу. До 2024 р. Фонд мав офіційну назву — Міжнародний альянс захисту спадщини у зонах конфлікту (International Alliance for the Protection of Heritage in Conflict Areas) [18]. Вилучення з назви уточнення «у зонах конфлікту»

засвідчило розширення місії ALIPH і спрямовування потужностей на глобальний масштаб, охоплюючи не лише зони конфліктів, але й інші регіони, де КС може перебувати під загрозою. Своєю місією ALIPH визначає зосередження на трьох ключових напрямках: превентивному захисті, спрямованому на зниження ризиків знищення; екстрених заходах, що забезпечують безпеку об'єктів КС; та постконфліктних ініціативах, які сприяють відновленню доступу місцевих громад до їхнього культурного надбання [27].

ALIPH реалізує потужні програми грантової підтримки, ініціює та координує проекти з реставрації, консервації та захисту культурних об'єктів, забезпечуючи інтеграцію міждисциплінарного підходу та міжнародну координацію зусиль. Ефективність діяльності Фонду підтверджується успішною реалізацією 505 проектів у 42 країнах світу із загальним бюджетом у 92 мільйони доларів США [15]. У концептуальній основі діяльності ALIPH закладено принцип «Захищати спадщину заради миру», а КС розглядається як важливий чинник примирення та зміцнення миру через її збереження, поширення та передання наступним поколінням. Голова Ради Фонду ALIPH (2017—2023 рр.), а нині — його приватний донор Томас С. Каплан наголошує, що, попри загрози, зумовлені тероризмом та міжнародними конфліктами, організація разом з партнерами продовжує підтримувати тих, хто віддано працює над збереженням спільної КС людства. Основою діяльності ALIPH є розуміння, що за кожним об'єктом КС стоять люди, а всі підтримувані проекти орієнтовані на місцеві громади й спрямовані на їхній соціальний і економічний розвиток у довгостроковій перспективі [16]. Власне, такий людиноцентричний підхід до охорони КС не лише забезпечує фізичне збереження пам'яток, а й сприяє відновленню соціокультурного середовища, зміцненню колективної ідентичності та формуванню стійких механізмів розвитку місцевих спільнот.

Значущим аспектом діяльності ALIPH є формування нової моделі багатостороннього співробітництва (a new form of multilateralism), що ґрунтується на досягненні конкретних результатів, оперативності та здатності гнучко реагувати на виклики у сфері охорони КС. Охоплюючи широкий спектр партнерств, ця модель забезпечує комплексний підхід до реалізації проектів та їх інтеграцію у глобальну систему охорони спадщини. Спираючись на міжінституційний підхід, ALIPH поєднує ресурси та експертизу державного, міжурядового та наукового секторів як для оперативного реагування на загрози, так і для розроблення довгострокових стратегій [16].

Аналіз структури членства ALIPH дає змогу виявити широкий геополітичний та міжсекторальний характер міжнародного співробітництва, що здійснюється в межах діяльності Фонду. До складу ALIPH входять держави з різних регіонів світу та провідні культурні й благодійні фонди, що забезпечує комплексний підхід до реалізації програм охорони спадщини. Серед членів ALIPH — Франція, Об'єднані Арабські Емірати, Королівство

Саудівська Аравія, Кувейт, Люксембург, Китай, Марокко, Кіпр, Узбекистан, Швейцарія (країна-господар), швейцарський Фонд Гандура для мистецтва (Fondation Gandur pour l'Art), Фонд Гетті (Getty Foundation) та д-р Томас С. Каплан. Фінансування діяльності ALIPH забезпечується як державними, так і приватними донорами. Серед публічних донорів — Європейський Союз, Міністерство культури Об'єднаних Арабських Еміратів, Оман (Oman), Князівство Монако та Румунія. Значний внесок у розвиток ініціатив фонду здійснюють приватні донори, зокрема Фонд Леона Леві (Leon Levy Foundation), Фонд TotalEnergies (TotalEnergies Foundation), Фонд Ендрю В. Меллона (The Andrew W. Mellon Foundation), Фонд родини Ліонеля Соважа (Lionel Sauvage Family Foundation) та Джошуа Фінк (Mr. Joshua Fink) [28]. Завдяки такій підтримці ALIPH має змогу не лише забезпечувати збереження об'єктів КС, що перебувають під загрозою, а й розширювати сферу своєї діяльності, ефективно адаптуючи стратегії охорони до сучасних викликів, зміцнюючи міжнародне партнерство та впроваджуючи інноваційні підходи до збереження КЦ у глобальному масштабі.

Свідченням прагнення до широкого міжнародного співробітництва та активного імплементації моделі багатостороннього співробітництва (a new form of multilateralism) є укладені домовленості про співпрацю з ключовими організаціями у сфері охорони КС. Зокрема, серед партнерів фонду: ЮНЕСКО (UNESCO), Швейцарський фонд протимінної діяльності (SWISS FOUNDATION FOR MINE ACTION), Всесвітній фонд пам'яток (WORLD MONUMENTS FUND), Уряд Грецької Республіки (THE GOVERNMENT OF THE HELLENIC REPUBLIC), Міжнародний центр з вивчення збереження та реставрації культурних цінностей (INTERNATIONAL CENTRE FOR THE STUDY OF THE PRESERVATION AND RESTORATION OF CULTURAL PROPERTY, ICCROM), Міжнародна рада з питань пам'яток і визначних місць (INTERNATIONAL COUNCIL OF MONUMENTS AND SITES, ICOMOS), Міжнародна рада музеїв (INTERNATIONAL COUNCIL OF MUSEUMS, ICOM), Національний інститут спадщини Франції (L'INSTITUT NATIONAL DU PATRIMOINE, INP), організація Europa Nostra, Агентство Hungary Helps (HUNGARY HELPS AGENCY), Кіпрський інститут (CYPRUS INSTITUTE, CYL), Міланський політехнічний університет (POLITECNICO DI MILANO UNIVERSITY), Організація з управління спадщиною (THE HERITAGE MANAGEMENT ORGANIZATION, HERITAGE), Національне географічне товариство (THE NATIONAL GEOGRAPHIC SOCIETY), Альянс цивілізацій ООН (UNITED NATIONS ALLIANCE OF CIVILIZATIONS, UNAOC), Університет Падуї (UNIVERSITÀ DI PADOVA) та Expertise France [28]. Такі партнерства не лише сприяють інтеграції проектів ALIPH у міжнародні програми збереження, а й забезпечують багаторівневу координацію між державами, міжнародними організаціями, науковими установами, культурними інституціями та громадянським суспільством, формуючи

комплексну систему заходів для охорони КС на шляху сталого розвитку. Співпраця з провідними світовими інституціями сприяє консолідації зусиль на глобальному рівні, розширенню ресурсної бази для фінансування ініціатив, впровадженню інноваційних методів консервації та реставрації, а також розробленню стратегічних механізмів протидії загрозам, зумовлених збройними конфліктами, кліматичними змінами та незаконним обігом КЦ. У цьому контексті ALIPH виступає як ключовий координаційний центр, що забезпечує ефективну взаємодію різних секторів і рівнів управління, сприяючи формуванню довгострокових стратегій збереження спадщини та її інтеграції у глобальні процеси культурної політики й міжнародного розвитку.

Важливою інноваційною розробкою у сфері захисту КС, яка суттєво розширює аналітичні та прогностичні можливості міжнародної спільноти щодо збереження КЦ, стала нещодавно започаткована ініціатива HeritageWatch.AI, офіційно презентована 10 лютого 2025 р. на саміті з питань штучного інтелекту в Парижі. Проект реалізується ALIPH спільно з Iconem, Microsoft та Planet Lab. Унікальність HeritageWatch.AI полягає в інтеграції технологій штучного інтелекту й супутникових спостережень для прогнозування, оцінювання й запобігання ризикам, спричиненим природними катастрофами, кліматичними змінами та воєнними конфліктами. Завдяки цій платформі ALIPH і міжнародні партнери мають змогу перейти від реактивної моделі охорони КС до проактивної, передбачаючи загрози, оперативно плануючи заходи із захисту пам'яток, а також попереджаючи незаконний обіг КЦ через виявлення випадків мародерства й розкрадань. Такий комплексний технологічний підхід сприятиме посиленню ефективності міжнародних заходів із захисту КС і забезпечить надійну підтримку місцевих громад та інституцій у кризових ситуаціях [24].

Зосереджуючись на практичних діях, Фонд реалізовує проекти, які мають безпосередній вплив на збереження культурного надбання. Пріоритетом ALIPH є швидке впровадження ефективних рішень, що дають відчутний результат. Девіз ALIPH — «Дія, дія, дія!» — підкреслює принцип спрямування фінансових ресурсів виключно на реальні ініціативи, які мають чітко вимірювані результати. Упродовж восьми років ALIPH засвідчив свою здатність оперативно реагувати на виклики та ефективно реалізовувати заходи через такі програми, як План дій для Бейрута, Плани реагування на Covid-19, План дій для Афганістану, План підтримки України, План допомоги Сирії та Туреччині [26].

У своїй діяльності ALIPH характеризується високим рівнем динамізму, інноваційності та оперативності в ухваленні рішень, що дозволяє ефективно реагувати на виклики, дотримуючись водночас науково обґрунтованих підходів і чітких процедур, які забезпечують якість і надійність реалізовуваних ініціатив. Відбір проектів для фінансування здійснюється за двома

218 основними процедурами: через щорічні конкурси проектних пропозицій, а також протягом року в межах екстрених заходів або реалізації стратегічних планів дій. Основними критеріями оцінювання є актуальність, якість, реалізаційна спроможність та довготривалий вплив ініціатив.

Суттєвим аспектом діяльності ALIPH є спрямування ресурсів на збереження документального історико-культурного надбання в різних країнах світу. До прикладу, починаючи з 2019 р. в Іраку під патронатом ALIPH та у співпраці з Національною бібліотекою Франції (BnF) започатковано низку проектів, спрямованих на збереження бібліотечних та архівних колекцій. Серед ключових ініціатив слід виокремити проект «Відновлення, оцифрування та поширення документальної спадщини в Іраку» для Будинку іракських рукописів у Багдаді, у межах якого було здійснено такі заходи: розширено програму оцифрування, що включала придбання відповідного спеціалізованого обладнання; надавалися консультації щодо поводження з манускриптами, створення, обробки та збереження цифрових даних; впроваджено інтегровану бібліотечну систему (ILS) зі складником цифрової консервації, що дає змогу ефективніше керувати фондами та цифровими копіями; організовано навчальні програми та тренінги для місцевих фахівців, зокрема проведено майстер-класи та менторські програми з підвищення кваліфікації персоналу; задля покращення умов збереження документів здійснено закупівлю матеріалів для консервації, модернізації систем зберігання та підвищення стандартів безпеки архівних приміщень [36].

Іншою ініціативою зі збереження ДС в Іраку став проект «Оцифрування та поширення історичних курдських періодичних видань» у Центрі документації та досліджень «Жін» у Сулейманії, в межах якого шляхом оцифрування вдалося зберегти від фізичного руйнування та зробити доступними для дослідників 900 випусків курдських періодичних видань. Разом з тим було закуплено сканер і матеріали для реставрації, здійснено консервацію та відновлення оригінальних видань, проведено навчання фахівців щодо стандартів метаданих і цифрової обробки документів відповідно до міжнародних вимог, а всі оцифровані матеріали розміщено на платформі Gallica — цифровій бібліотеці Національної бібліотеки Франції [16].

У тому ж Іраку зусилля ALIPH також були спрямовані на реалізацію проекту «Оцінка та консервація колекції Баш Аян» зі збереження ДС міста Басра. У межах цієї ініціативи було залучено незалежного експерта з консервації книг Марко ді Белла для здійснення комплексної оцінки фізичного стану архівних матеріалів, визначення першочергових заходів щодо їхнього збереження та проведення екстреної стабілізації документів з метою запобігання подальшому пошкодженню, спричиненому впливом вологи та плісняви. Для забезпечення подальшої реставрації та довготривалого збереження колекцію було переміщено в безпечніше місце [36].

Важливим проектом ALIPH зі збереження ДС в Іраку стала ініціатива, спрямована на захист унікальної рукописної спадщини сирійської християнської громади, яка опинилася під загрозою через військові конфлікти та політичну нестабільність у регіоні. У межах цієї ініціативи було здійснено оцінку та консервацію рукописної колекції Сирійської православної архієпархії Мосула в Ербілі. Проект передбачав комплексну експертизу фізичного стану зібрання зі 105 стародавніх сирійських рукописів, визначення першочергових заходів для їхнього збереження та проведення невідкладних стабілізаційних робіт. Зокрема, було здійснено очищення матеріалів від пилу та цвілі, видалення шкідливих зв'язувальних мотузок, які пошкоджували палітурки, обгортання найуразливіших рукописів у спеціальні консерваційні матеріали, такі як тканина Тувек і безкислотний папір. Подібно до випадку з колекцією Баш Аян у Басрі, з метою запобігання подальшому пошкодженню архівних матеріалів було здійснено їх переміщення в безпечніше місце, де процес збереження та реставрації відбуватиметься відповідно до міжнародних стандартів [36].

Вищезгадані проекти ALIPH в Іраку відіграли важливу роль у збереженні ДС країни, що зазнала значних втрат внаслідок тривалих військових конфліктів. У результаті їхньої реалізації було забезпечено належне збереження архівних матеріалів, розширено цифрову доступність, а також підвищено професійну компетентність місцевих фахівців у сфері консервації та реставрації документів. Менеджерка проектів ALIPH Е. Уртізверєа (E. Urtizverea) у своїй науковій розвідці «ALIPH в Іраку» («ALIPH in Iraq») зазначає: «Діяльність ALIPH спрямована на оперативне реагування на надзвичайні ситуації, фінансування проектів з відновлення, захист рукописної та нематеріальної спадщини, а також мобілізацію наукового потенціалу національних та міжнародних експертів. Завдяки цим зусиллям ALIPH відіграє ключову роль у миротворчих ініціативах, сприяє економічному та сталому розвитку. Однак цей процес ще не завершений, і для забезпечення довготривалого захисту КС Іраку необхідними залишаються подальша підтримка, розширення міжнародного співробітництва та впровадження довгострокових стратегій. Відданість ALIPH цій місії є переконливим свідченням того, що співпраця та партнерство виступають визначальними чинниками у збереженні спільного надбання людства перед викликами сучасності» [41].

Серед країн, де реалізовувалися ініціативи ALIPH зі збереження ДС, варто згадати й Малі, яка володіє унікальною рукописною традицією та багатим історико-культурним надбанням. Важливими стали проекти зі збереження рукописних колекцій у містах Тімбукту та Дженне, які здійснювалися у співпраці з організацією AMALIA. Так, у 2019—2021 рр. тривав проект «Збереження рукописів у бібліотеці Аль-Акіб при мечеті Санкоре» у Тімбукту, спрямований на консервацію та стабілізацію колекції з

3500 рукописів, які перебували під загрозою втрати протягом збройних нападів 2012 р. Ураховуючи вразливість рукописного фонду до негативного впливу кліматичних факторів та антропогенних загроз, у межах проекту було модернізовано систему зберігання, створено лабораторію з контрольованим мікрокліматом та облаштовано окрему зону для безпечного зберігання колекції. Окрім заходів фізичної стабілізації матеріальних носіїв інформації, значна увага була приділена підвищенню професійної компетентності місцевих фахівців, зокрема організовано серію тренінгів і менторських програм, спрямованих на поглиблення знань у сфері консервації та реставрації ДС. У межах ініціативи комплексні консерваційні заходи здійснювалися методом «in situ» та охоплювали очищення, реставрацію та виготовлення захисних контейнерів для оптимізації умов зберігання. Варто відзначити, що важливим аспектом проекту стала його інтеграція в міжнародний науковий контекст: рукописна колекція бібліотеки Аль-Акіб була включена до масштабного проекту з оцифрування, який реалізується Hill Museum and Manuscript Library (HMML), а також увійшла до дослідницької програми Гамбурзького університету. Такий підхід забезпечує довготривале збереження колекції, її цифрову доступність і подальше наукове опрацювання [29].

У контексті збереження ДС Малі важливе місце посідає проект «Архіви знань: документальна спадщина Дженне», що реалізовувався впродовж 2021—2024 рр. та спрямований на систематизацію, консервацію та покращення умов зберігання цінних рукописних колекцій Бібліотеки рукописів Дженне (Bibliothèque des Manuscrits de Djenné). У межах ініціативи здійснено комплекс заходів, що охоплював навчальні сесії з превентивної консервації, впровадження методів сухого очищення рукописів, виготовлення захисних контейнерів та оптимізацію умов їхнього зберігання. Додатково реалізовано заходи, спрямовані на консервацію архівних документів, поліпшення фізичної безпеки будівлі бібліотеки та модернізацію її технічного оснащення. Значну увагу приділено інвентаризації, покращенню умов зберігання та здійсненню превентивних консерваційних заходів для 6000 рукописів XVI—XX ст. [17]. Таким чином, втілені ініціативи ALIPH у Малі забезпечили комплексний підхід до збереження унікальних документальних пам'яток, поєднавши фізичну стабілізацію матеріалів, модернізацію інфраструктури та підвищення професійного рівня місцевих фахівців. Запроваджені заходи також сприяли створенню довгострокових механізмів захисту рукописної спадщини та її інтеграції в міжнародний інформаційний простір, що є важливим кроком у глобальній стратегії охорони культурного надбання.

Серед масштабних ініціатив ALIPH, спрямованих на збереження рукописної спадщини та архівних матеріалів, варто назвати проекти зі збереження цінних документальних джерел в Єрусалимі, які відіграють вагомую роль у культурній та історичній спадщині регіону. У період 2019—2022 рр.

здійснювалася реалізація проекту «Консервація історичних рукописів бібліотек у Східному Єрусалимі», основною метою якого було збереження рукописних і архівних матеріалів, що становлять невід’ємну частину палестинської КС. Одним із центральних об’єктів цього проекту стала Бібліотека Халід, яка містить одну з найбільших і найстаріших колекцій з близько 2000 назв рукописів у регіоні. Тривалі військові конфлікти після 1967 р. суттєво ускладнили процес збереження цієї ДС, створюючи загрози її фізичній цілісності та значно обмежуючи доступ науковців до архівних матеріалів, необхідних для проведення досліджень. У межах проекту налагоджено співпрацю між єрусалимськими бібліотечно-інформаційними установами, зокрема Бібліотекою Будірі та Бібліотекою Дар Ісааф Аль-Нашашібі при Фонді Дар Аль-Тіфль Аль-Арабі, що також посприяло ефективній реалізації реставраційних і цифрових заходів. Комплекс здійснених робіт охоплював реставрацію 17 рукописів, які потребували негайного втручання, оцифрування 2000 рукописних джерел, а також створення цифрових копій понад 29 000 сторінок архівних матеріалів, рідкісних книг і некаталогізованих рукописів. Додатково задля мінімізації ризиків втрати ДС було встановлено систему протипожежного захисту. Важливим складником проекту стали освітні ініціативи, спрямовані на підвищення рівня обізнаності серед бібліотечних фахівців та місцевої громади щодо КС, які включали організацію шкільних екскурсій та створення документального фільму про рукописну спадщину регіону [20].

Уже у 2023 р. під егідою ALIPH було ініційовано ще один значний проєкт в Єрусалимі під назвою «Надзвичайний проєкт для бібліотеки монастиря Святого Марка», спрямований на консервацію унікальної рукописної колекції Сирійського православного монастиря Святого Марка в Єрусалимі. У фондах монастиря зберігаються близько 350 рукописів VIII—XX ст., переважна більшість з яких — релігійні тексти на пергаменті чи папері здебільшого в оригінальному палітурному оформленні. У зв’язку з несприятливими умовами зберігання рукописна колекція монастиря Святого Марка зазнавала поступового руйнування під впливом комах, пилу та підвищеної вологості. Додаткові загрози створювали кліматичні зміни, зокрема екстремальні температурні коливання, паводки та надмірна вологість, що прискорювали процеси деградації матеріалів та ускладнювали збереження рукописів у належному стані. Зважаючи на це, у межах проєкту було впроваджено термінові заходи для стабілізації фізичного стану рукописів, включно із сухим очищенням, реорганізацією умов зберігання, облаштуванням спеціальних приміщень і створенням детальних інвентарних списків. Водночас у межах цієї ініціативи передбачено створення довгострокової програми консервації, яка забезпечить сталий захист цієї унікальної колекції та її збереження для майбутніх поколінь. Таким чином, реалізовані в Єрусалимі ініціативи ALIPH продемонстрували

ефективність міжнародного співробітництва у сфері охорони КС та сприяли інтеграції сучасних підходів до збереження рукописних джерел в умовах підвищених ризиків і загроз [22].

Серед ініціатив ALIPH щодо збереження ДС варто відзначити проект «Пам'ять Судану: збереження та популяризація суданської документальної спадщини» (2019—2022 рр.) у місті Хартум (Судан), реалізований у співпраці з King's College London. У межах цього проекту було створено спеціалізований центр оцифрування, що забезпечив можливість оперативного сканування культурних матеріалів безпосередньо на місці, дозволяючи ефективно працювати з історичними документами та архівними джерелами. Важливим аспектом реалізованих заходів стало не лише оцифрування та створення метаданих для 5000 зображень з невеликих приватних архівів Хартума, а й покращення якості метаданих матеріалів, оцифрованих раніше. Це передбачало комплексну роботу з коректури, перекладу, виправлення неточностей, а також залучення додаткових ідентифікаторів об'єктів до червоного списку ICOM, що сприяє їх точній ідентифікації та посиленню захисту від незаконного обігу. Разом з тим було створено систему збереження цифрових даних, що сприяє довготривалому доступу до оцифрованих матеріалів. Вагомим складником проекту стало також поширення цифрових копій документів через платформу Sudan Memoгу, що відкрило широкий доступ для дослідників і культурних інституцій по всьому світу [21].

Ведучи мову про ініціативи допомоги ALIPH, слід згадати й проекти зі збереження ДС у Лівані, зокрема щодо фотоколекції Університету Святого Йосифа в Бейруті «Safeguarding the photography collection of the Saint Joseph University» (2022—2024 рр.), який реалізовувався за підтримки Національного інституту спадщини Франції (Institut national du Patrimoine). Мета проекту полягала в забезпеченні збереження унікальної фотоколекції і листівок XIX—XX ст. (загалом близько 250 000 об'єктів) бібліотеки університету, яка є не лише цінним документальним джерелом з історії Лівану та регіону, а й важливим елементом світової історико-культурної спадщини. У процесі роботи було проведено оцінку фізичного стану колекції, здійснено очищення від пилу, а також перепакування матеріалів для подальшого оцифрування. Одним із ключових етапів стало проведення класифікації, інвентаризації та індексації фондів фотоколекції для забезпечення їх ефективної каталогізації та доступу для дослідників. Варто зазначити, що ініціатива стала важливим кроком у збереженні цінної колекції, забезпечивши не лише її фізичну стабілізацію, а й створення цифрового архіву, що сприяє розширенню доступу до унікальних документів, інтеграції їх у міжнародний науковий обіг та відкриває нові перспективи для міждисциплінарних досліджень у сфері ДС [39].

Протягом 2020 р. у Лівані за сприяння ALIPH втілено й інший масштабний проект, спрямований на відновлення Національної бібліотеки Лі-

вану, яка була заснована на початку ХХ ст. та фонд якої на той час становив понад 200 000 томів рідкісних видань. Унаслідок тривалої громадянської війни бібліотека залишалася зачиненою впродовж 39 років, зазнавши суттєвих втрат через розграбування та руйнування. Додаткові пошкодження спричинив вибух 4 серпня 2020 р. у Бейруті, що значно загострило проблеми збереження фондів та поставило під загрозу подальше функціонування інституції. У межах реалізації проекту було здійснено комплекс заходів, спрямованих на стабілізацію стану бібліотечної будівлі та захист колекцій від зовнішніх руйнівних факторів, зокрема проведено заміну пошкоджених конструкцій, створивши таким чином безпечні умови для подальшого реставраційного процесу та відновлення діяльності бібліотеки як важливого центру документальної спадщини Лівану [34].

У 2022—2023 рр. завдяки ALIPH та у співпраці з Національною бібліотекою Франції (Bibliothèque nationale de France, BnF) було реалізовано проєкт збереження ДС (Safeguarding documentary heritage at the Bibliothèque haïtienne des Spiritains) однієї з найстаріших книгозбірень Гаїті — Бібліотеки Конгрегації Святого Духа Гаїті (Bibliothèque haïtienne des Pères du Saint-Esprit), заснованої в 1873 р. у Порт-о-Пренсі. Фонд книгозбірні нараховує понад 35 000 книг, датованих ХVІ ст., близько 1000 наукових журналів, 500 мап та численні архівні документи, які мають виняткове значення для дослідження історії Гаїті, Америки та Карибського регіону. З огляду на складну безпекову ситуацію в Гаїті збереження цих фондів потребує посилених заходів охорони. У межах першого етапу проєкту було залучено міжнародних експертів у сферах управління культурними проєктами, аналізу колекцій, консервації, кризового реагування та оцифрування; було здійснено детальне документування бібліотечних зібрань та визначено пріоритетні об'єкти для збереження; проведено оцінку кадрового й технічного потенціалу бібліотеки з метою інвентаризації, каталогізації, індексації, оцифрування та публікації вибраних матеріалів в онлайн-доступі. На другому етапі проєкту зусилля зосереджувалися на консервації так званої «Сірої літератури» (Grey Literature) — корпусу документів, що включає мемуари, звіти, листи, газети та тексти, які відображають понад столітню наукову, історичну та культурну спадщину Гаїті в різних дисциплінах. Завдяки реалізації цієї ініціативи ALIPH і BnF забезпечили не лише фізичне збереження унікальної ДС, а й доступ до неї в цифровому форматі, що сприятиме розширенню наукових досліджень та інтеграції історичних матеріалів Гаїті до міжнародного наукового й культурного обігу [37].

Важливим проєктом з порятунку ДС Грузії стала ініціатива ALIPH «Збереження культурної спадщини Горі», реалізована у 2019—2022 рр. у співпраці з Грузинським національним комітетом «Блакитного Щита». Необхідність проєкту була зумовлена високими ризиками для КС Грузії, спричиненими її складним геополітичним становищем, історією збройних

конфліктів та природними загрозами. Центральним об'єктом проекту став Горійський музей, заснований у 1935 р., що зберігає унікальну колекцію історичних артефактів, серед яких етнографічні предмети, рукописи, фотографічні архіви, а також одна з найбільших нумізматичних колекцій регіону від VII ст. до н.е. до XX ст. н.е. Водночас відсутність належних умов зберігання загрожувала фізичному стану цієї колекції. У рамках ініціативи було розроблено план управління ризиками (Disaster Risk Management — DRM), що забезпечує ефективний захист музейних фондів у кризових ситуаціях. Крім того, музейними працівниками було здійснено цифрове документування близько 10 000 експонатів та покращено умови зберігання 5000 артефактів, що суттєво знизило ризик їх пошкодження. Паралельно близько 30 музейних фахівців із 12 установ регіону Шида Картлі пройшли професійну підготовку за напрямками превентивної консервації, пакування, переміщення колекцій та першої допомоги КС в умовах кризи. Співпраця ALIPH з національними інституціями дозволила інтегрувати сучасні методи управління ризиками й цифрової документації, суттєво підвищивши стійкість музейної системи Грузії до потенційних загроз [38].

Одним з напрямів діяльності ALIPH стали проекти допомоги бібліотекам, архівам та музеям України, спрямовані на збереження КС в умовах російсько-української війни. Від перших днів березня 2022 р. ALIPH активізував мобілізацію ресурсів на підтримку української КС, що опинилася під загрозою знищення з початком повномасштабного вторгнення РФ в Україну 24 лютого 2022 р. Уже 7 березня 2022 р. Фондом було затверджено «План дій із захисту спадщини в Україні» із загальним бюджетом у 5 мільйонів доларів США, фінансування якого здійснювалося з власного бюджету ALIPH. Надалі ця ініціатива була значно розширена завдяки залученню додаткових партнерських внесків: Європейського Союзу (The European Union, Foreign Policy Instrument) — 4 мільйони євро, Фонду Гетті (The J. Paul Getty Trust) — 1 мільйон доларів США, Посольського фонду США зі збереження культурної спадщини (AFCP) — 645 000 доларів США, а також Князівства Монако — 40 000 євро. У період з березня 2022 р. по листопад 2024 р. ALIPH спрямував 7,75 мільйона доларів США на підтримку майже 400 українських організацій у понад 140 населених пунктах по всій країні [30]. Фінансування охоплювало шість ключових напрямів та передбачало придбання спеціалізованого обладнання для забезпечення належних умов зберігання КС, зокрема пакувальних матеріалів, протипожежних систем, джерел безперебійного живлення, систем клімат-контролю та матеріалів для зміцнення будівель, що сприяло підвищенню безпеки й захисту культурних об'єктів. У перші тижні війни ALIPH також відіграв критичну роль у забезпеченні логістики транспортування сотень спеціалізованих дерев'яних музейних ящиків та іншого необхідного обладнання, яке було надане партнерами з Польщі, Італії, Франції, Швейцарії, Австрії та Великої Британії.

Основними пріоритетами Плану дій ALIPH в Україні визначено стабілізацію ситуації, здійснення термінових заходів із захисту КС, таких як евакуація колекцій, укріплення пошкоджених об'єктів, а також збереження унікальних і особливо вразливих історичних артефактів. Варто відзначити, що ALIPH також здійснює цільову підтримку фахівців у сфері охорони КС, які, незважаючи на складні умови, продовжують виконувати свою місію із захисту національного культурного надбання України. Дослідниця Д. Живоглядова, аналізуючи сучасні реалії захисту КС та досвід міжнародного співробітництва, зазначає, що, координуючи інституційну, технічну та наукову співпрацю, спрямовуючи дії глобальних гравців на підтримку України, ALIPH демонструє глибоке розуміння необхідності захисту носіїв культури та системи цінностей, важливих як для українців, так і для світової спільноти. Організація застосовує пошук нових організаційних і гнучких рішень, пов'язаних з методами захисту й підтримки, що враховують локальний соціокультурний контекст, зокрема традиції, символічну специфіку комунікаційного простору, ментальні стереотипи, а також систему державного управління й чинне законодавство [5, с. 50].

У межах програм підтримки України Фондом ALIPH були реалізовані проекти стабілізації КС у містах, що постраждали від військових дій, зокрема з відновлення історичних будівель у Харкові та Одесі. Важливим кроком у цьому напрямі стала ініціатива з 3D-документування та фотограмметрії понад 40 пам'яток, що знаходяться під загрозою знищення. Отримані цифрові матеріали є цінними джерелами, дані яких у разі необхідності можуть бути використані для їхнього відновлення. Окремим вектором діяльності ALIPH стало створення або, в деяких випадках, модернізація понад десяти спеціалізованих сховищ для збереження музейних експонатів і культурних артефактів, які є історичними свідченнями багатогранної КС України. Важливим кроком у цьому напрямі стала ініціатива з розгортання чотирьох «культурних швидких» у співпраці з Національним науково-дослідним реставраційним центром України. Оснащені сучасним обладнанням для екстреної консервації, ці мобільні підрозділи дають змогу українським фахівцям оперативно реагувати на загрози, пересуваючись країною та забезпечуючи моніторинг, захист та відновлення творів мистецтва, що зазнали пошкоджень внаслідок бойових дій.

Конкретними прикладами допомоги ALIPH в Україні стали реалізовані проекти для Національного музею історії України (далі — МІСТ), зокрема надання гранту, в межах якого було виготовлено, доставлено та встановлено вогнетривкі шафи-сейфи для безпечного зберігання музейних колекцій, наукового архіву та бібліотеки музею. У березні 2022 р. генеральний директор музею Ф. Андрощук отримав лист від наукової директорки виконавчої ради ALIPH, докторки Майї Комінко, в якому повідомлялося, що організація отримала кошти для підтримки українських інституцій у

збереженні КС. У рамках цієї програми Фонд уже надав допомогу низці українських музеїв і очікував пропозицій від МІСТ. Уже у грудні 2022 р. МІСТ і ALIPH підписали грантову угоду, в межах якої протягом 2023 р. для музею було придбано 120 спеціалізованих музейних шаф, що значно підвищили рівень безпеки музейних зібрань та забезпечили належні умови зберігання колекцій [9].

Іншим прикладом допомоги ALIPH в Україні є підтримка Вишгородського історико-культурного заповідника, якому було надано необхідне обладнання для збереження музейних фондів та забезпечення можливості екстреної евакуації експонатів у разі виникнення загрози [4].

Цільове фінансування заходів зі збереження та захисту колекції у 2022 р. отримав і Національний художній музей України (NAMU). Завдяки підтримці Фонду ALIPH було обладнано реставраційну майстерню для консервації творів на паперовій основі, модернізовано технічне оснащення для збереження іконописних пам'яток, а також забезпечено музей комп'ютерним обладнанням, портативними накопичувачами та паливом для генераторів. Подальшу підтримку NAMU отримав у 2024 р. в межах нової грантової програми ALIPH, реалізованої за підтримки Європейського Союзу. Виділені кошти були спрямовані на ремонт сходів центрального входу музею, стабілізацію температурно-вологісного режиму у фондових сховищах, що має критичне значення для збереження музейної колекції, а також відновлення доступу до музейних приміщень. Завдяки цим заходам було не лише підвищено рівень безпеки та збереження музейних фондів, а й створено умови для ефективного функціонування музею в умовах воєнних загроз. Діяльність ALIPH у цьому напрямі є важливим прикладом міжнародного партнерства, спрямованого на збереження української КС [10].

Ще однією інституцією, яка отримала підтримку від ALIPH, став Національний науково-дослідний реставраційний центр України (ННДРЦУ). Так, у квітні 2024 р. установу відвідали уповноважені представники ALIPH — А. Фібіг (A. Fiebig), Е. Селтер (E. Selter) та Е. Уртізвереа (E. Urtizverea). Візит відбувся в межах ініціативи, спрямованої на координацію подальших дій щодо підтримки українських інституцій, які займаються збереженням історико-культурної спадщини в умовах російської військової агресії. Варто зазначити, що ALIPH від початку повномасштабного вторгнення здійснює комплексну допомогу українським музейним та реставраційним установам, зокрема в захисті й збереженні об'єктів, що входять до державної частини Музейного фонду України. Упродовж 2022—2024 рр. за фінансової підтримки ALIPH, у співпраці з Європейським Союзом, ННДРЦУ отримав спеціалізоване обладнання, необхідне для проведення невідкладних консерваційних та реставраційних заходів. До переліку технічного оснащення увійшли ультразвукові очищувачі, системи видалення пилу та спор,

генератор азоту, реставраційні термошпателі, гігрометри та інші прилади, що забезпечують контроль за станом музейних предметів. Важливим здобутком стала передача мобільних реставраційних лабораторій, що дозволяють здійснювати оперативну інтервенцію безпосередньо в місцях зберігання колекцій, мінімізуючи ризики пошкоджень у критичних ситуаціях. Серед реалізованих інфраструктурних проєктів на сайті ННДРЦУ відзначено створення припливно-витяжної вентиляційної системи у Львівській філії ННДРЦУ, що значно покращило умови збереження КЦ; завершення реставрації частини огорожі комплексу міської садиби М.Ф. Вейнмарн в Одеській філії, де розташований підрозділ Центру [1]. Такі заходи сприяють не лише покращенню матеріально-технічної бази інституції, а й забезпечують довготривалу консервацію об'єктів КС, що є ключовим завданням в умовах сучасних викликів та загроз.

У контексті підтримки українських архівів Фондом ALIPH важливо відзначити реалізацію проєкту з підготовки «Практичного посібника з оцифрування архівної спадщини на паперовому носії в надзвичайних ситуаціях», який здійснювався за фінансової підтримки ALIPH та у співпраці з Міжнародною радою архівів (ICA). Процес підготовки тривав із травня 2023 р. до квітня 2024 р. та включав розроблення комплексних рекомендацій щодо ефективного застосування технологій цифрової консервації в умовах надзвичайних ситуацій. Над укладенням посібника та його розробленням працювали Е. Черневич та А. Садік Алі у співпраці з Державною архівною службою України, державними архівами Херсонської, Чернігівської та Миколаївської областей, а також Центральним державним аудіовізуальним і електронним архівом. Документ адаптовано для професійного використання архівними установами України, що сприятиме впровадженню передових методів оцифрування та зміцненню стійкості архівних фондів перед потенційними загрозами. Підкреслюючи важливість цієї ініціативи, один з авторів видання Е. Черневич зазначає, що посібник відповідає двом ключовим викликам: створенню зручного у використанні ресурсу для оцифрування архівних документів і розробленню настанов з екстреного реагування, орієнтованого на збереження зображень. Видання спрямоване на забезпечення малих, недостатньо фінансованих установ практичними рішеннями, що враховують різноманітні сценарії — від природних катастроф до військових конфліктів. Розроблені методичні рекомендації слугують фундаментальною основою як для стратегічного планування довгострокових заходів зі збереження архівних матеріалів, так і для оперативного реагування на надзвичайні ситуації, забезпечуючи ефективне управління ризиками та мінімізуючи загрозу втрати цінних документів. У поєднанні з навчальними програмами для архівістів та стратегічним плануванням цей ресурс може значно зміцнити механізми захисту документальної спадщини в Україні, оскільки формує комплексний підхід до

228 збереження архівної спадщини, поєднуючи сучасні технологічні рішення з інституційною підготовкою, що є критично важливим для архівних установ у сучасних кризових умовах [23].

Наукова новизна. Уперше здійснено комплексний аналіз проектів ALIPH, спрямованих на збереження документальної спадщини в умовах воєнних конфліктів, кризових ситуацій та кліматичних змін. Розкрито ефективність нової форми багатостороннього співробітництва (a new form of multilateralism), що постає ключовим елементом міжнародної взаємодії у сфері захисту культурної спадщини. Висвітлено внесок ALIPH у захист культурних цінностей України в умовах війни.

Висновки. Аналіз діяльності ALIPH засвідчує його провідну роль у міжнародних ініціативах щодо збереження культурної спадщини в усіх її формах в умовах надзвичайних ситуацій. Особливістю діяльності ALIPH визначено людиноцентричний підхід, спрямований на підтримку місцевих громад, розвиток професійного потенціалу фахівців та інтеграцію принципів сталого розвитку у сфері охорони культурної спадщини. Запроваджена ALIPH модель багатостороннього співробітництва (a new form of multilateralism) підтверджує свою ефективність з огляду на широке коло держав-учасниць, залучення стратегічних партнерів, міжнародних організацій і приватних донорів, укладені домовленості про співпрацю та значну кількість реалізованих проектів. Відзначено вагомий внесок ALIPH у збереження культурної спадщини України та підтримку культурних інституцій, що сприяє підвищенню їх стійкості в умовах російсько-української війни. Накопичений у межах реалізованих ініціатив досвід ALIPH закладає основу для вдосконалення глобальних механізмів збереження культурної спадщини в умовах криз і слугує орієнтиром для подальшого стратегічного планування на міжнародному рівні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Візит делегації ALIPH Foundation до ННДРЦУ в Києві. Національний науково-дослідний реставраційний центр України: вебсайт. URL: <http://restorer.kiev.ua/?p=18411>
2. Добровольська В.В. Сучасні зміни культурної політики в Україні та розвиток інформаційно-комунікаційного простору культури та управління документацією // Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія. 2017. № 2. С. 74—80.
3. Дубровіна Л., Киридон А., Матяш І. Архіви, бібліотеки та музеї — джерельна основа національної пам'яті, культурної спадщини України // Бібліотечний вісник. 2017. № 1. С. 3—10.
4. Дякуємо Міжнародному альянсу із захисту культурної спадщини в зонах конфлікту ALIPH Foundation. ВІКЗ: вебсайт. URL: <https://vikz.org.ua/pro-nas.html>
5. Живоглядова Д. Охорона культурної спадщини: сучасні реалії та досвід міжнародного співробітництва // Вісник: Українські культурологічні студії. 2022. № 2(11). С. 48—51. [https://doi.org/10.17721/UCS.2022.2\(11\).09](https://doi.org/10.17721/UCS.2022.2(11).09)

6. Ковальчук Г.І., Муха Л.В. Програма ЮНЕСКО «Пам'ять світу»: діяльність бібліотек, архівів, музеїв зі збереження документального надбання // Бібліотечний вісник. 2007. № 2. С. 42—47. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0000000527>
7. Котис О. Застосування понять «культурні цінності» та «культурна спадщина» у міжнародному праві та праві Європейського союзу // Вісник Львівського університету. Серія міжнародні відносини. 2012. Вип. 31. С. 189—197.
8. Культурна спадщина та національна безпека: аналітичний допис / [В. Потапенко, Ю. Тищенко, Ю. Каплан та ін.]; за ред. В. Потапенка. Київ: НІСД, 2023. 58 с. <https://doi.org/10.53679/NISS-analytrep.2023.08>
9. Музей посилив захист колекцій у фондах завдяки організації ALIPH. Національний музей історії України: вебсайт. URL: <https://nmiu.org/posts/143>
10. Національний художній музей України (NAMU). 12 жовтня 2024 р. NAMU: Instagram. URL: https://www.instagram.com/namu.museum/p/DBBeNlViDKA/?img_index=1
11. Про схвалення Стратегії захисту документальної спадщини як запоруки збереження національної ідентичності та державності на період до 2027 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2025—2027 роках: Розпорядження від 24 грудня 2024 р. № 1349-р. Кабінет Міністрів України. Київ, 2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1349-2024-%D1%80#Text>
12. Приходько Л.Ф. Збереження цифрової культурної спадщини — імператив XXI століття (за документами ЮНЕСКО і Європейського Союзу) // Архіви України. 2019. № 2. С. 67—92.
13. Рибачок О.М. Документальна спадщина як складова культурних цінностей і культурної спадщини // Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія. 2017. № 2. С. 81—91.
14. Сенченко Н., Сенченко О. Нормативно-правові засади оцифрування документальної спадщини України // Молодий вчений. 2024. 1 (125). С. 15—23. <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2024-1-125-15>
15. ALIPH is committed to supporting concrete and sustainable initiatives to protect the richness and diversity of the world's cultural heritage. ALIPH: website. URL: <https://www.aliph-foundation.org/en/projects>
16. Amagat G.-A. ALIPH: Safeguarding Written Heritage in Conflict Zones and Post-Conflict Situations. Strengthening Libraries' Emergency Preparedness and Response // 88th IFLA World Library and Information Congress (WLIC), 2023 Rotterdam; Satellite Meeting: Strengthening Libraries' Emergency Preparedness and Response, Amsterdam. 18 August 2023. Proceedings of the international conference. URL: <https://repository.ifla.org/server/api/core/bitstreams/fa7094c4-3121-4f34-9531-96fe10195d6e/content>
17. Archives of knowledge: documentary heritage in Djenné (Mali). URL: <https://www.aliph-foundation.org/en/projects/archives-of-knowledge-documentary-heritage-in-djenne>
18. By Laws. Adopted by Foundation Board on 27 June 2024. ALIPH: website. https://www.aliph-foundation.org/files/20240627_ALIPH%20Bylaws%202024_EN_Signed%20Original.pdf
19. Code of Ethics. ALIPH: website. URL: <https://www.aliph-foundation.org/files/ALIPH-Code-of-Ethics-ENG.pdf>
20. Conserving historical manuscripts from libraries in East Jerusalem. ALIPH: website. URL: <https://www.aliph-foundation.org/en/projects/preserving-the-written-heritage-of-jerusalem>

21. Conserving Sudanese documentary heritage. ALIPH: website. URL: <https://www.aliph-foundation.org/en/projects/sudan-memory-conserving-and-promoting-sudanese-cultural-and-documentary-heritage>
22. Emergency project for the library of the Monastery of Saint Mark, Jerusalem. ALIPH: website. URL: <https://www.aliph-foundation.org/en/projects/emergency-project-for-the-library-of-the-monastery-of-saint-mark-jerusalem>
23. ICA and ALIPH complete digitization manual to support Ukrainian archives. ICA: website. URL: <https://www.ica.org/ica-and-aliph-complete-digitization-manual-to-support-ukrainian-archives/>
24. Heritage Alert System. HeritageWatch.AI. ALIPH: website. URL: <https://heritagewatch.ai/platform/>
25. Memory of the World. UNESCO: website. URL: <https://www.unesco.org/en/memory-world>
26. Our Manifesto. ALIPH: website. URL: <https://www.aliph-foundation.org/en/our-ambition>
27. Our mission. ALIPH: website. URL: <https://www.aliph-foundation.org/en/our-ambition>
28. Partners. ALIPH: website. URL: <https://www.aliph-foundation.org/en/our-partners>
29. Preserving Manuscripts in the Al Aqib Library, Sankoré Mosque of Timbuktu, Mali. ALIPH: website. <https://www.aliph-foundation.org/en/projects/preserving-manuscripts-in-the-al-aqib-library-sankore-mosque-of-timbuktu>
30. Protecting cultural heritage in Ukraine. ALIPH: website. URL: <https://www.aliph-foundation.org/en/projects/aliph-action-plan-for-ukraine>
31. Protecting cultural heritage in Ukraine. ALIPH: website. <https://www.aliph-foundation.org/en/projects/protecting-cultural-heritage-in-ukraine>
32. Protecting heritage to build peace. Annual report 2023. ALIPH: website. URL: https://issuu.com/aliphfoundation/docs/aliph_annual_report_2023_single_pages_2024_07_17
33. Recommendation concerning the preservation of, and access to, documentary heritage including in digital form. UNESCO: website. Paris. 17 November 2015. URL: <https://www.unesco.org/en/legal-affairs/recommendation-concerning-preservation-and-access-documentary-heritage-including-digital-form?hub=1081>
34. Rehabilitation of the Lebanese National Library Beirut, Lebanon. ALIPH: website. URL: <https://www.aliph-foundation.org/en/projects/rehabilitation-of-the-lebanese-national-library>
35. Resolution adopted by the General Assembly on 25 September 2015. Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development. A/RES/70/1. United Nations: website. URL: <https://docs.un.org/en/A/RES/70/1>
36. Restoration, Digitization and Dissemination of Iraqi Documentary Heritage (Iraq). ALIPH: website. URL: <https://www.aliph-foundation.org/en/projects/restoration-digitization-and-dissemination-of-iraqi-documentary-heritage>
37. Safeguarding documentary heritage at the Bibliothèque haïtienne des Spiritains Haïti. ALIPH: website. URL: <https://www.aliph-foundation.org/en/projects/safeguarding-documentary-heritage-at-the-bibliotheque-haitienne-des-spiritains>
38. Safeguarding the cultural heritage of Gori (Georgia). ALIPH: website. URL: <https://www.aliph-foundation.org/en/projects/safeguarding-the-cultural-heritage-of-gori>
39. Safeguarding the photography collection of the Saint Joseph University (Beirut, Lebanon). ALIPH: website. URL: <https://www.aliph-foundation.org/en/projects/safeguarding-the-photography-collection-of-the-saint-joseph-university>

40. Selter E., Jagielska-Burduk, Jakubowski A. Elke Selter Talks to Alicja Jagielska-Burduk and Andrzej Jakubowski, The role of ALIPH in protecting cultural heritage from war and natural disasters // *Santander Art and Culture Law Review*. 2024. 10. P. 41—50. <https://doi.org/10.4467/2450050XSNR.24.011.20822>
41. Urtizverea E. ALIPH in Iraq // *Cultural heritage and development in fragile contexts: learning from the interventions of international cooperation in Afghanistan and neighboring countries* / Ed. by M. Loda, P. Abenante. Switzerland: Springer Nature, 2024. P. 273—283. https://doi.org/10.1007/978-3-031-54816-1_19

Отримано 12 грудня 2024 р.

REFERENCES

1. Vizyt delehatsii ALIPH Foundation do NNDRTsU v Kyievi [Visit of ALIPH Foundation delegation to the National Research and Restoration Centre of Ukraine in Kyiv]. *Natsionalnyi naukovo-doslidnyi restavratsiynyi tsentr Ukrainy: vebsait* [National Research and Restoration Centre of Ukraine: website]. Retrieved from: <http://restorer.kiev.ua/?p=18411>. [In Ukrainian].
2. Dobrovol'ska V.V. Suchasni zminy kulturnoi polityky v Ukraini ta rozvytok informatsiino-komunikatsiinoho prostoru kultury ta upravlinnia dokumentatsiieiu [Modern Changes in Cultural Policy in Ukraine and the Development of the Information and Communication Space of Culture and Document Management]. *Bibliotekoznavstvo. Dokumentoznavstvo. Informolohiia* [Library Science. Record Studies. Informology]. 2017. No. 2, pp. 74—80. [In Ukrainian].
3. Dubrovina L., Kyrydon A., Matiash I. Arkhivy, biblioteky ta muzei — dzherelna osnova natsionalnoi pam'iaty, kulturnoi spadshchyny Ukrainy [Archives, Libraries, and Museums — The Source Basis of National Memory and Cultural Heritage of Ukraine]. *Biblioteknyi visnyk* [Library Bulletin]. 2017. No. 1, pp. 3—10. [In Ukrainian].
4. Diakuiemo Mizhnarodnomu aliansu iz zakhystu kulturnoi spadshchyny v zonakh konfliktu ALIPH Foundation [Gratitude tto the International Alliance for the Protection of Cultural Heritage in Conflict Areas (ALIPH Foundation)]. VIKZ: website. Retrieved from: <https://vikz.org.ua/pro-nas.html>. [In Ukrainian].
5. Zhyvohliadova D. Okhorona kulturnoi spadshchyny: suchasni realii ta dosvid mizhnarodnoho spivrobitnytstva [Protection of cultural heritage: modern realities and experience of international cooperation]. *Visnyk: Ukrainski kulturolohichni studii* [Bulletin: Ukrainian Cultural Studies]. 2022. No. 2(11), pp. 48—51. [https://doi.org/10.17721/UCS.2022.2\(11\).09](https://doi.org/10.17721/UCS.2022.2(11).09) [In English].
6. Kovalchuk H.I., Mukha L.V. Prohrama UNESCO “Pamiat svitu”: diialnist bibliotek, arkhiviv, muzeiv zi zberezhenia dokumentalnoho nadbannia [UNESCO “Memory of the World” Programme: The Role of Libraries, Archives, and Museums in Preserving Documentary Heritage]. *Biblioteknyi visnyk* [Library Bulletin]. 2007. No. 2, pp. 42—47. Retrieved from: <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0000000527> [In Ukrainian].
7. Kotys O. Zastosuvannia poniat “kulturni tsinnosti” ta “kulturna spadshchyna” u mizhnarodnomu pravi ta pravi Yevropeiskoho soiuzu [Application of the Concepts of “Cultural Values” and “Cultural Heritage” in International Law and European Union Law]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriiia mizhnarodni vidnosyny* [Bulletin of Lviv University. Series on International Relations]. 2012. Iss. 31, pp. 189—197. [In Ukrainian].

8. Kulturna spadshchyna ta natsionalna bezpeka: analitychnyi dopys [Cultural Heritage and National Security: An Analytical Note] / [V. Potapenko, Yu. Tyshchenko, Yu. Kaplan and others]; V. Potapenko (Ed.). Kyiv, 2023. 58 p. <https://doi.org/10.53679/NISS-analytrep.2023.08> [In Ukrainian].
9. Muzei posylyv zakhyst kolektsii u fondakh zavdiaky orhanizatsii ALIPH. Natsionalnyi muzei istorii Ukrainy: website. [The Museum Strengthened the Protection of Its Collections Thanks to the ALIPH Organization. National Museum of the History of Ukraine: website]. Retrieved from: <https://nmiu.org/posts/143> [In Ukrainian].
10. Natsionalnyi khudozhnii muzei Ukrainy (NAMU) [National Art Museum of Ukraine (NAMU)]. 12 zhovtnia 2024 r. [October 12, 2024. NAMU: Instagram]. Retrieved from: https://www.instagram.com/namu.museum/p/DBBeNIViDKA/?img_index=1 [In Ukrainian].
11. Pro skhvalennia Stratehii zakhystu dokumentalnoi spadshchyny yak zaporuky zberezhennia natsionalnoi identychnosti ta derzhavnosti na period do 2027 roku ta zatverdzhennia operatsiinoho planu zakhodiv z yii realizatsii u 2025—2027 rokakh: Rozporiadzhennia vid 24 hrudnia 2024 r. No. 1349-r. [On the Approval of the Strategy for the Protection of Documentary Heritage as a Guarantee of Preserving National Identity and Statehood for the Period Until 2027 and the Approval of the Operational Action Plan for its Implementation in 2025—2027: Order No. 1349-r of December 24, 2024]. Cabinet of Ministers of Ukraine. Kyiv. 2024. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1349-2024-%D1%80#Text> [In Ukrainian].
12. Prykhodko L.F. Zberezhennia tsyfrovoy kulturnoi spadshchyny — imperatyv XXI stolittia (za dokumentamy UNESCO i Yevropeiskoho Soiuzu) [Preservation of Digital Cultural Heritage — an Imperative of the XXI century (Based on UNESCO and European Union Documents)]. *Arkhivy Ukrainy* [Archives of Ukraine] 2019. No. 2, pp. 68. [In Ukrainian].
13. Rybachok O.M. Dokumentalna spadshchyna yak skladova kulturnykh tsinnosti i kulturnoi spadshchyny [Documentary Heritage as a Component of Cultural Values and Cultural Heritage]. *Bibliotekoznavstvo. Dokumentoznavstvo. Informolohiia* [Library Science. Records Studies. Informology]. 2017. No. 2, pp. 81—91. [In Ukrainian].
14. Senchenko N., Senchenko O. Normatyvno-pravovi zasady otsyrovuvannia dokumentalnoi spadshchyny Ukrainy [Regulatory and Legal Framework for the Digitization of Documentary Heritage of Ukraine]. *Molodyi vchenyi* [Young Scientist]. 2024. No. 1(125), pp. 15—23. <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2024-1-125-15> [In Ukrainian].
15. ALIPH is committed to supporting concrete and sustainable initiatives to protect the richness and diversity of the world's cultural heritage. ALIPH: website. Retrieved from: <https://www.aliph-foundation.org/en/projects>
16. Amagat G.-A. ALIPH: Safeguarding Written Heritage in Conflict Zones and Post-Conflict Situations. Strengthening Libraries' Emergency Preparedness and Response Response // 88th IFLA World Library and Information Congress (WLIC), 2023 Rotterdam; Satellite Meeting: Strengthening Libraries' Emergency Preparedness and Response, Amsterdam. 18 August 2023. Proceedings of the international conference. Retrieved from: <https://repository.ifla.org/server/api/core/bitstreams/fa7094c4-3121-4f34-9531-96fe10195d6e/content>
17. Archives of knowledge: documentary heritage in Djenné (Mali). Retrieved from: <https://www.aliph-foundation.org/en/projects/archives-of-knowledge-documentary-heritage-in-djenne>

18. By Laws. Adopted by Foundation Board on 27 June 2024. ALIPH: website. Retrieved from: https://www.aliph-foundation.org/files/20240627_ALIPH%20Bylaws%202024_EN_Signed%20Original.pdf
19. Code of Ethics. ALIPH: website. Retrieved from: <https://www.aliph-foundation.org/files/ALIPH-Code-of-Ethics-ENG.pdf>
20. Conserving historical manuscripts from libraries in East Jerusalem. ALIPH: website. Retrieved from: <https://www.aliph-foundation.org/en/projects/preserving-the-written-heritage-of-jerusalem>
21. Conserving Sudanese documentary heritage. ALIPH: website. Retrieved from: <https://www.aliph-foundation.org/en/projects/sudan-memory-conserving-and-promoting-sudanese-cultural-and-documentary-heritage>
22. Emergency project for the library of the Monastery of Saint Mark, Jerusalem. ALIPH: website. Retrieved from: <https://www.aliph-foundation.org/en/projects/emergency-project-for-the-library-of-the-monastery-of-saint-mark-jerusalem>
23. ICA and ALIPH complete digitization manual to support Ukrainian archives. Retrieved from: <https://www.ica.org/ica-and-aliph-complete-digitization-manual-to-support-ukrainian-archives/>
24. Heritage Alert System. HeritageWatch.AI. ALIPH: website. Retrieved from: <https://heritagewatch.ai/platform/>
25. Memory of the World. UNESCO: website. Retrieved from: <https://www.unesco.org/en/memory-world>
26. Our Manifesto. ALIPH: website. Retrieved from: <https://www.aliph-foundation.org/en/our-ambition>
27. Our mission. ALIPH: website. Retrieved from: <https://www.aliph-foundation.org/en/our-ambition>
28. Partners. ALIPH: website. Retrieved from: <https://www.aliph-foundation.org/en/our-partners>
29. Preserving Manuscripts in the Al Aqib Library, Sankoré Mosque of Timbuktu, Mali. ALIPH: website. Retrieved from: <https://www.aliph-foundation.org/en/projects/preserving-manuscripts-in-the-al-aqib-library-sankore-mosque-of-timbuktu>
30. Protecting cultural heritage in Ukraine. ALIPH: website. Retrieved from: <https://www.aliph-foundation.org/en/projects/aliph-action-plan-for-ukraine>
31. Protecting cultural heritage in Ukraine. ALIPH: website. Retrieved from: <https://www.aliph-foundation.org/en/projects/protecting-cultural-heritage-in-ukraine>
32. Protecting heritage to build peace. Annual report 2023. ALIPH: website. Retrieved from: https://issuu.com/aliphfoundation/docs/aliph_annual_report_2023_single_pages_2024_07_17
33. Recommendation concerning the preservation of, and access to, documentary heritage including in digital form. UNESCO: website. Paris. 17 November 2015. Retrieved from: <https://www.unesco.org/en/legal-affairs/recommendation-concerning-preservation-and-access-documentary-heritage-including-digital-form?hub=1081>
34. Rehabilitation of the Lebanese National Library Beirut, Lebanon. ALIPH: website. Retrieved from: <https://www.aliph-foundation.org/en/projects/rehabilitation-of-the-lebanese-national-library>
35. Resolution adopted by the General Assembly on 25 September 2015. Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development. A/RES/70/1. United Nations: website. Retrieved from: <https://docs.un.org/en/A/RES/70/1>

36. Restoration, Digitization and Dissemination of Iraqi Documentary Heritage (Iraq). ALIPH: website. Retrieved from: <https://www.aliph-foundation.org/en/projects/restoration-digitization-and-dissemination-of-iraqi-documentary-heritage>
37. Safeguarding documentary heritage at the Bibliothèque haïtienne des Spiritains Haïti. ALIPH: website. Retrieved from: <https://www.aliph-foundation.org/en/projects/safeguarding-documentary-heritage-at-the-bibliotheque-haitienne-des-spiritains>
38. Safeguarding the cultural heritage of Gori (Georgia). Retrieved from: <https://www.aliph-foundation.org/en/projects/safeguarding-the-cultural-heritage-of-gori>
39. Safeguarding the photography collection of the Saint Joseph University (Beirut, Lebanon). ALIPH: website. URL: <https://www.aliph-foundation.org/en/projects/safeguarding-the-photography-collection-of-the-saint-joseph-university>
40. Selter E., Jagielska-Burduk, Jakubowski A. Elke Selter Talks to Alicja Jagielska-Burduk and Andrzej Jakubowski, The role of ALIPH in protecting cultural heritage from war and natural disasters. *Santander Art and Culture Law Review*. 2024. 10. P. 41—50. <https://doi.org/10.4467/2450050XSNR.24.011.20822>
41. Urtizverea E. ALIPH in Iraq // *Cultural heritage and development in fragile contexts: learning from the interventions of international cooperation in Afghanistan and neighboring countries* / Ed. By M. Loda, P. Abenante. Switzerland: Springer Nature, 2024. Pp. 273—283. https://doi.org/10.1007/978-3-031-54816-1_19

Received on December 12, 2024

Liudmyla Demianiuk

V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

ORCID: 0000-0003-4242-8390

E-mail: demianiuk@nbuv.gov.ua

INITIATIVES FOR SAFEGUARDING DOCUMENTARY HERITAGE IN ALIPH'S ACTIVITIES: INTERNATIONAL PRACTICES AND UKRAINIAN CONTEXT

The goal of the research is to examine ALIPH's international initiatives on preserving the documentary heritage in the warzones, post-conflict areas and under conditions of the climate change, to analyze the efficiency of the implemented measures; to highlight ALIPH's contribution to preserving the cultural heritage of Ukraine during the Russian aggression. **The methodology** is based on empirical and theoretical methods, including analysis, synthesis, generalization, as well as systemic, information and analytical methods and the principle of scientific objectivity. The research employs a case-study methodology, content analysis and monitoring of the official reports and ALIPH's project documentation, serving as a foundation for measuring the efficiency of the implemented initiatives within the field of preserving the cultural heritage. **A scientific novelty** of the article lies in conducting the comprehensive analysis of ALIPH's projects, aimed at preserving the documentary heritage during the armed conflicts, crises and climate change; examining the efficiency of a new form of multilateralism, emerging as a key element in the global collaboration in the cultural heritage protection; highlighting ALIPH's contribution to preserving the cultural assets of Ukraine under the war conditions. **Conclusions.** The analysis of ALIPH's activities evidences its key role in the global initiatives regarding the preservation of the cultural heritage in all its forms during emer-

gencies. A human-centered approach, aimed at supporting local communities, training specialists and integrating the sustainable development principles in the field of cultural heritage preservation, is a specific feature of ALIPH's activity. A model of multilateralism introduced by ALIPH proves its efficiency, considering a broad engagement of the Member States, strategic partners, international organizations and private donors, concluded agreements on cooperation and a great number of the implemented projects. The article underlines a significant ALIPH's contribution in preserving the cultural heritage in Ukraine and supporting the cultural institutions that increases their resilience during the Russo-Ukrainian War. ALIPH's experience gained in the implemented initiatives is essential for enhancing the global mechanisms of preserving the cultural heritage under the conditions of crises and presents a guideline for the further international strategic planning.

Key words: cultural heritage, documentary heritage, libraries, archives, museums, ALIPH, global initiatives, emergencies, cultural assets preservation.

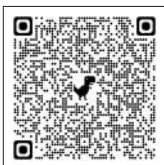
<https://doi.org/10.15407/rksu.38.236>
УДК 002.2:35(477)

Катерина Рябець, доктор наук з державного управління, доцент,
професор кафедри управління, Київський столичний університет
імені Бориса Грінченка (Київ, Україна)
ORCID: 0000-0003-2354-4118
E-mail: Rjabetz2017@gmail.com

Дмитро Устиновський, кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник відділу національної бібліографії,
Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського
(Київ, Україна)
ORCID: 0000-0002-4242-8254
E-mail: demichdemich77@gmail.com

ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА ПОПУЛЯРИЗАЦІЯ КНИЖКОВОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНИ ЯК ЗАСАДИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ У СФЕРІ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

Мета роботи — теоретичне обґрунтування важливості збереження та популяризації книжкової спадщини України як складових елементів національної ідентичності та культурної стійкості, а також розроблення практичних рекомендацій щодо інтеграції цих процесів у забезпечення державної політики у сфері національної безпеки. **Методологія дослідження** ґрунтується на використанні загальнонаукових та спеціальних методів, зокрема порівняльного, дедукції та індукції, кількісного, якісного, а також бібліографічного, хронологічного. **Наукова новизна** полягає в комплексному аналізі взаємозв'язку між збереженням та популяризацією книжкової спадщини України і забезпеченням державної політики у сфері національної безпеки. Зазначене дає можливість розглядати книжкову спадщину не лише як культурний об'єкт, але й як критично важливий ресурс для забезпечення

Цитування: Рябець К., Устиновський Д. Збереження та популяризація книжкової спадщини України як засади забезпечення державної політики у сфері національної безпеки. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2025. № 3 (38). С. 236—252. <https://doi.org/10.15407/rksu.38.236>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

національної безпеки. **Висновок.** Книжкова спадщина відіграє ключову роль у формуванні національної ідентичності, збереженні історичної пам'яті та забезпеченні культурної стійкості суспільства. Вона є стратегічним ресурсом національної безпеки України, особливо в умовах інформаційних та збройних загроз. Її збереження та популяризація сприяють протидії інформаційним війнам, історичним маніпуляціям і культурній експансії, тоді як втрата чи спотворення цієї спадщини послаблюють національну свідомість та полегшують нав'язування чужих ідеологічних наративів. Сучасна нормативно-правова база України недостатньо враховує значення культурної спадщини для національної безпеки, що свідчить про необхідність змін у законодавстві, зокрема доповнення Закону України «Про національну безпеку України» відповідними положеннями. Роль культури в оборонній стратегії держави набуває все більшого значення. Книжкова спадщина не лише підлягає охороні, а й слугує засобом мобілізації суспільства, підтримки морального духу та консолідації нації в умовах війни. Таким чином, державна політика у сфері національної безпеки має включати комплексні заходи щодо збереження та популяризації книжкової спадщини України, що дозволить зміцнити інформаційну та культурну безпеку, сприятиме міжнародному визнанню української самобутності та стане основою для стійкого розвитку держави. Одним з напрямів подальших досліджень є визначення ролі книжкової спадщини у формуванні національної ідентичності.

Ключові слова: книжкова спадщина, культурна спадщина, державна політика, національна безпека, національні інтереси, національна свідомість.

Актуальність теми дослідження. В умовах сучасних викликів, з якими стикається наша країна, значно актуалізувалася важливість впровадження збереження та популяризації книжкової спадщини України як засад забезпечення державної політики у сфері національної безпеки.

Варто відзначити, що Україна має багатий книжковий спадок, який відображає складний процес її історичного, культурного та інтелектуального розвитку. Спадщина, що включає середньовічні рукописи та рідкісні ранні друковані книги, є безумовно істотним елементом національної ідентичності та формує культурну пам'ять українського народу.

У контексті глобалізації та інформаційної домінації збереження національної культурної ідентичності через книжкову спадщину набуває величезного значення, особливо в умовах війни, яка ставить під загрозу не лише територіальну цілісність, але й культурну спадщину країни. Війна виявляє вразливість національної ідентичності та вимагає посилення заходів щодо збереження культурних цінностей, які формують свідомість суспільства. Книжкова спадщина, що відображає історію, традиції та мовний контекст нації, стає важливим інструментом у протистоянні деформації культурних наративів та інформаційній агресії.

Таким чином, в умовах сьогодення дослідження обраної проблематики є надзвичайно актуальним та необхідним, оскільки інтеграція культурних цінностей у державну стратегію сприяє стабільності й розвитку українського суспільства в цілому.

Аналіз досліджень і публікацій. Аспекти книжкової спадщини України вивчені низкою вітчизняних учених. Зокрема, дослідження Г. Ковальчук присвячене книгознавству та книжковому пам'яткознавству під час війни: з досвіду Інституту книгознавства Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського [1]; Ю. Ковтанюка — нормативно-правовому регулюванню оцифрування фондів закладів культури як вимоги для розбудови державних інтеграційних електронних ресурсів національного історичного та культурного надбання [2]; М. Колеки — нормативно-правовим основам оцифрування книжкових пам'яток України [3]; І. Шалагінової — популяризації культурної спадщини як компонента ефективного управління об'єктами культурної спадщини [4]; М. Шевченко — оцифруванню фондів бібліотек України [5] та ін.

Питання державної політики у сфері національної безпеки України також активно аналізуються науковцями. О. Власюк дослідив національну безпеку України: еволюцію проблем внутрішньої політики [6]; О. Гапеева, С. Гапеев — аспекти національної економічної безпеки та національної стійкості [7]; А. Онофрійчук — концептуальні засади забезпечення воєнно-економічної стійкості держав [8]; Л. Остролицька — національну стійкість України [9]; О. Турченко, Ю. Груценко — національну безпеку і державну безпеку: поліваріантність визначення й співвідношення [10] та ін.

Своєю чергою, В. Притулюк здійснив комплексне дослідження охорони культурної спадщини як складника національної безпеки [11].

Вищевикладене свідчить про значний інтерес науковців до дослідження аспектів книжкової спадщини України, окремих питань державної політики у сфері національної безпеки України, а також до комплексу проблем охорони культурної спадщини як складника національної безпеки. Водночас на сьогодні у вітчизняній науці відсутнє окреме самостійне дослідження, об'єктом якого є збереження та популяризація книжкової спадщини України як засад забезпечення державної політики у сфері національної безпеки.

Мета дослідження — теоретичне обґрунтування важливості збереження та популяризації книжкової спадщини України як складових елементів національної ідентичності та культурної стійкості, а також розроблення практичних рекомендацій щодо інтеграції цих процесів у забезпечення державної політики у сфері національної безпеки.

Виклад основного матеріалу. Книжкова спадщина України має глибоке історичне коріння, про що свідчить початок її формування за часів Київської держави. Наразі найдавнішою датованою давньоруською книгою вважається «Остромирове євангеліє», написане в 1056—1057 рр. на замовлення новгородського посадника Остромира [12]. Серед перших друкованих книг, що походять з України, слід відзначити «Judicium prenosticon Anni MCCCCLXXXIII currentis Magistri Georgii Drogobicz de Russia...» («Про-

гностична оцінка поточного 1483 року магістра Юрія Дрогобича з Русі...»), видану в 1483 р. у Римі. Важливими постатями в історії видавництва книг, що були призначені для поширення в Україні, є німецький друкар Ш. Фіоль, який видав «Осьмогласник», «Часословець», «Тріюдь цвітну» (Краків, 1491 р.) і «Тріюдь постну» (не датована); білоруський друкар Ф. Скорина, результатом роботи якого стали «Біблія» (Прага, 1517—1519 рр.) та молитовник «Малая подорожная книжица» (Вільно, 1522 р.), а також український друкар Іван Федоров, відомий своїми виданнями «Апостол» (Львів, 1525 р.) та «Буквар» (Львів, 1574 р.) [13]. Надалі в XVI столітті друкарська справа набула активного розвитку на українських землях.

Результати аналізу книжкової спадщини України дозволяють зробити висновок, що перші друковані книги започаткували перспективні друкарські традиції, які збереглися, незважаючи на історичні виклики. Зокрема, В. Фрис акцентує увагу на радянському періоді, за якого в кінці 20-х — на початку 30-х років тоталітарною системою був грубо порушений розвиток книги, було знищено й авторів, і систему книговидання в Україні [14, с. 206]. Своєю чергою, В. Притулюк стверджує, що радянською політикою інтернаціоналізації та русифікації стиралися маркери української ідентичності, нищилися мова та традиції, викорінювалася національна історична пам'ять [11, с. 110].

Не дивно, чому агресори руйнують книжкову спадщину, адже це є одним зі способів впливу на культуру і свідомість нації. В історії багатьох народів саме знищення книг, культурних артефактів та пам'яток використовувалось як форма війни проти колективної ідентичності. Книжкові традиції формують принципи, цінності та уявлення про світ, і, коли вони піддаються руйнуванню, це може призвести до спотворення історичної пам'яті та зменшення здатності суспільства протистояти інформаційній агресії.

Книжкова спадщина, особливо в Україні, є безцінним джерелом знань про минуле, мову, традиції та ціннісні орієнтації людини. Коли агресори намагаються знищити цю спадщину, вони не лише руйнують фізичні об'єкти, але й прагнуть залишити по собі культурний вакуум. Це може призвести до деградації наративів національної ідентичності, де історичні факти замінюються вигаданими міфами й маніпуляціями, які слугують інструментом для підриву суспільної свідомості.

М. Колеко зазначає, що «книжкові пам'ятки України мають неоціненне значення для становлення самосвідомості українців, формування стійкої національної ідентичності. Запит на формування української ідентичності зріс після повномасштабного вторгнення росії в Україну в лютому 2022 року, захист духовних надбань України як конституюючих складників цього процесу став питанням національної безпеки» [3, с. 49].

Правовий статус культурної спадщини регламентовано ст. 54 Конституції України, в якій зазначено, що «культурна спадщина охороняється

законом» (ч. 3), а «держава забезпечує збереження історичних пам'яток та інших об'єктів, що становлять культурну цінність...» (ч. 4) [15]. Поряд із цим, відповідно до ст. 66 Конституції України, «кожен зобов'язаний не заподіювати шкоду... культурній спадщині, відшкодовувати завдані ним збитки» [15]. На наш погляд, Конституція України у такий спосіб формує подвійний механізм охорони культурної спадщини, в якому держава зобов'язується захищати культурні цінності, а громадяни — поважати та зберігати їх, що створює спільну відповідальність за збереження національної спадщини. У науці також є твердження, що «Конституція говорить одночасно про охорону та збереження культурної спадщини, а її положення мають передусім охоронно-обмежувальний характер та спрямовані на запобігання шкідливим впливам на спадщину, аніж на її раціональне використання» [16, с. 9].

Досліджуючи обрану тематику, варто проаналізувати правову регламентацію забезпечення державної політики у сфері національної безпеки в частині збереження та популяризації книжкової спадщини України. Наразі основними джерелами, що утворюють систему законодавства щодо національної безпеки, є Закон України «Про національну безпеку України» [17], Стратегія національної безпеки України [18], Стратегія воєнної безпеки України [19].

Закон України «Про національну безпеку України» [17] визначає національну безпеку України як «захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів України від реальних та потенційних загроз» (ст. 1). У контексті аналізу зазначеного поняття відзначимо, що його ключовим положенням є захист національних інтересів України, зміст яких регламентований у ст. 1 Закону України «Про національну безпеку України» в такій редакції: «життєво важливі інтереси людини, суспільства і держави, реалізація яких забезпечує державний суверенітет України, її прогресивний демократичний розвиток, а також безпечні умови життєдіяльності і добробут її громадян». На жаль, необхідно констатувати, що Закон України «Про національну безпеку України» [17] не містить положень щодо культурної спадщини. Поряд із цим, в аналітичній доповіді Національного інституту стратегічних досліджень «Культурна спадщина і національна безпека» доцільно зазначено, що «в умовах російської агресії, яка є екзистенційною загрозою українському народу, державна політика у сфері культурної спадщини стає важливим чинником забезпечення національної безпеки України. Культурна спадщина набуває ключового значення для створення матеріального і нематеріального культурного, ціннісного підґрунтя для єдності суспільства, посилення української громадянської ідентичності, дальшого розвитку України як цілісної та демократичної держави, згуртованості Українського народу» [20, с. 3]. З огляду на викладене, варто зробити висновки, що державна політика у сфері культурної спадщини має включати

комплексні заходи щодо збереження та популяризації книжкової спадщини України як ключових чинників забезпечення державної політики у сфері національної безпеки.

Крім того, в зазначеній аналітичній доповіді акцентується увага на таких наслідках збройного конфлікту, як «руйнування сховищ української літератури, музеїв та історичних архівів. З публічних бібліотек міст і селищ на ТОТ (тимчасово окупованих територіях. — *Авт.*) окупаційна влада вилучила та знищила книги з історії України та української літератури, занесла їх до категорії “екстремістської” літератури» [20, с. 27—28]. На нашу думку, згадані дії автоматично призводять до ризику деградації національної свідомості через руйнування української ідентичності. Втрата доступу до автентичної української літератури та історичних джерел сприяє маніпуляціям громадською думкою, підміні фактів вигідними для окупаційної влади міфами та викривленню уявлень про національну історію.

У сучасному світі, де культурний вплив та інформаційна боротьба стають усе більш динамічними, важливо визнати, що книжкова спадщина є не лише культурним надбанням, але також потужним інструментом, що формує національну ідентичність та свідомість.

В умовах війни підрив національної свідомості створює загрозу національним інтересам України, послаблюючи її інформаційну та культурну безпеку. Формується сприятливе середовище для насадження чужих ідеологічних конструктів, що руйнують суспільну єдність, знижують рівень патріотизму та підривають стійкість українського народу до зовнішніх загроз. У довгостроковій перспективі це може сприяти дезорієнтації громадян, ослабленню державного суверенітету та ускладненню процесу реінтеграції тимчасово окупованих територій.

З урахуванням зазначеного, доцільно було б доповнити Закон України «Про національну безпеку України» [17] низкою положень щодо культурної спадщини, зокрема:

- ч. 2 ст. 3 Закону України «Про національну безпеку України», у якій регламентовані основні принципи, що визначають порядок формування державної політики у сферах національної безпеки і оборони, доповнити таким принципом, як *збереження та популяризація культурної спадщини*. Призначенням цього принципу є створення засад для впровадження культурних цінностей у політику національної безпеки;
- ч. 3 ст. 3 Закону України «Про національну безпеку України» доповнити таким фундаментальним національним інтересом України, як *збереження та розвиток культурної спадщини* як основи національної ідентичності та стійкості держави з метою захисту, популяризації та інтеграції культурних цінностей у державну політику для зміцнення національної свідомості, протидії інформаційним загрозам та забезпечення міжнародного визнання української культурної самобутності;

- ч. 4 ст. 3 Закону України «Про національну безпеку України» викласти в такій редакції: «Державна політика у сферах національної безпеки і оборони спрямовується на забезпечення воєнної, зовнішньополітичної, державної, економічної, інформаційної, екологічної безпеки, безпеки критичної інфраструктури, кібербезпеки України, *безпеки культурної спадщини* та на інші її напрями». Стратегія забезпечення безпеки культурної спадщини має передбачати її збереження, захист від знищення та викривлення, протидію культурній експансії та інформаційним загрозам, а також популяризацію національних культурних цінностей як засобу зміцнення ідентичності та суспільної згуртованості.

У контексті збереження та популяризації книжкової спадщини України як засад забезпечення державної політики у сфері національної безпеки особливо важливо підкреслити роль цієї спадщини як засобу захисту національних цінностей. Збереження культурної спадщини, включаючи старовинні рукописи та рідкісні видання, є невід'ємною складовою стратегії національної безпеки, оскільки протистояння інформаційній агресії можливе лише за умови активного збереження та популяризації української літератури й культури.

Аналіз Стратегії національної безпеки України [18] свідчить, що пріоритетами національних інтересів України та забезпечення національної безпеки є суспільний розвиток, насамперед розвиток людського капіталу, через модернізацію освіти й науки, охорони здоров'я, *культури*, соціального захисту. У цьому контексті культура відіграє стратегічну роль у забезпеченні національної безпеки, оскільки сприяє збереженню історичної пам'яті, формуванню громадянської свідомості, зміцненню національної ідентичності та розвитку творчого потенціалу суспільства.

Модернізація культурної сфери передбачає цифровізацію та розширення доступу до культурного надбання, підтримку національної книговидавничої справи, охорону та популяризацію об'єктів матеріальної і нематеріальної культурної спадщини. Це, відповідно, сприяє підвищенню рівня культурної освіченості громадян, формуванню критичного мислення та стійкості до зовнішніх інформаційних загроз, що є невід'ємним чинником забезпечення інформаційної безпеки держави.

Стратегія воєнної безпеки України [19] не позбавлена положень, що регламентують роль культури в оборонній сфері України. Зокрема, в ній зазначено, що всеохоплююча оборона України — це комплекс заходів, основний зміст яких полягає у: ...використанні для відсічі агресії всього потенціалу держави та суспільства (воєнного, політичного, економічного, міжнародно-правового (дипломатичного), духовного, *культурного* тощо).

Слід зазначити, що Стратегія воєнної безпеки України, в якій підкреслюється важливість культурного аспекту в контексті всебічної оборони, відображає сучасні тенденції інтеграції традиційних військових стратегій

з альтернативними формами опору агресії. У цьому випадку культурний потенціал відіграє не лише роль засобу збереження національної ідентичності, а й стає важливим елементом, який сприяє формуванню суспільної згуртованості, мобілізації громадян у складних умовах.

Культурний компонент забезпечує моральну та психологічну підтримку, що, своєю чергою, має прямий вплив на ефективність будь-яких воєнних дій. Залучення культури до оборонних стратегій можна проілюструвати концепцією «м'якої сили», що була популяризована Джоозефом Наєм у таких роботах, як «Покликання до лідерства: динамічна природа американської сили» [21], «М'яка сила: шляхи досягнення успіху у світовій політиці» [22]. Суть концепції полягає в тому, що, на противагу «жорсткій силі», яка має вияв у військовому впливі держави та її здатності чинити економічний тиск, «м'яка сила» здатна забезпечувати досягнення результатів не через примус чи «підкуп», а шляхом формування впізнаваності та привабливості культури країни. Саме така привабливість допомагає легітимізувати ідеали та політику країни, посилювати її вплив на міжнародній арені.

З історичної ретроспекції важливо згадати, як культурні наративи та мистецькі продукти відігравали вирішальну роль у формуванні національної ідентичності в різні епохи, особливо під час воєнних конфліктів. Наприклад, у літературі та живописі українських митців ХІХ—ХХ століть можемо знайти відображення патріотичних почуттів, що формувалися в контексті боротьби за незалежність. Книжкова спадщина, така як твори Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесі Українки та інших митців, слугує не лише джерелом національної гордості, але й інструментом пропагування ідеї свободи, що забезпечує моральну підтримку в часи кризи.

Зважаючи на зазначене, включення культурних аспектів у Стратегію воєнної безпеки України є свідченням усвідомлення їх важливості в сучасному контексті. Взаємозв'язок між культурою та стратегією оборони демонструє, як національні цінності, історична пам'ять і культурна спадщина можуть бути ефективними ресурсами в боротьбі за незалежність та суверенітет нації.

В умовах війни особливого стратегічного значення набула популяризація книжкової спадщини. Поряд із цим варто відзначити наявність правової прогалини у вітчизняному законодавстві щодо регламентації визначення популяризації культурної, а відповідно й книжкової спадщини.

Аналіз наукових праць дозволив виявити визначення популяризації в такому формулюванні: «комунікативний процес, розроблений для пояснення культурної цінності пам'ятки відвідувачам та широкій громадськості з метою підвищення знання про значущість культурної спадщини загалом та пам'ятки в цілому, а також залучення громадської підтримки в питаннях управління та охорони» [4, с. 526]. Це визначення прямо пов'язане із забезпеченням політики у сфері національної безпеки України.

У сучасних умовах популяризація книжкової спадщини слугує проактивним заходом безпеки через зміцнення культурної стійкості та протидії зовнішнім інформаційним операціям. Сьогодні основними шляхами популяризація книжкової спадщини є:

По-перше, освітня інтеграція, включаючи вивчення історичних текстів і літературних традицій у навчальні програми, що формує культурну грамотність і зміцнює національну ідентичність серед молодих поколінь. Реформа «Нова українська школа» розширила охоплення літературної спадщини в початковій та середній освіті.

Відповідно до положень Державного стандарту базової середньої освіти, що затверджений Постановою Кабінету Міністрів України від 30.09.2020 р. № 898 [23], реалізація мети базової середньої освіти ґрунтується на такому ціннісному орієнтірі, як «формування в учнів активної громадянської позиції, патріотизму, поваги до культурних цінностей українського народу, його історико-культурного надбання і традицій, державної мови». З урахуванням Рекомендації Європейського Парламенту та Ради Європи «Про основні компетенції для навчання протягом усього життя» від 18.12.2006 р. [24] до Державного стандарту базової середньої освіти включено культурну компетентність, що «передбачає наявність стійкого інтересу до опанування культурних і мистецьких здобутків України та світу, шанобливого ставлення до культурних традицій українців, представників корінних народів і національних меншин, інших держав і народів; здатність розуміти і цінувати творчі способи вираження та передачі ідей у різних культурах через різні види мистецтва та інші культурні форми; прагнення до розвитку і вираження власних ідей, почуттів засобами культури і мистецтва» [23].

Популяризація книжкової спадщини допомагає формувати культурну компетентність, сприяючи розвитку інтересу до літератури, мистецтва та культурної спадщини. Завдяки вивченню книжкових творів українських та світових авторів учні отримують можливість розвивати критичне мислення, емоційну чутливість та здатність до самовираження. Через книжки вони знайомляться зі своїм корінням, вивчають історію, традиції та мову народу, що, своєю чергою, відображає важливість літератури у формуванні активної громадянської позиції та патріотизму.

По-друге, оцифрування книжкової спадщини, що розширює зв'язок громадськості з культурними ресурсами. Сьогодні важливим напрямом бібліотечної діяльності в умовах формування цифрового суспільства є створення цифрових фондів та порталів національної спадщини, а також віртуальна реконструкція цілісних історико-культурних колекцій. Варто відзначити активну діяльність Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, спрямовану на розвиток актуального напрямку наукових досліджень — цифрову гуманітаристику [25], що породжена революцій-

ними змінами в інформаційному суспільстві завдяки цифровим технологіям, які вплинули на традиційні форми створення та поширення наукових знань, у тому числі й у сфері історико-культурних досліджень [26, с. 292].

Ця ініціатива не лише покращує доступ до культурних і наукових ресурсів, але й сприяє їх збереженню та популяризації серед різних груп користувачів. Оцифрування дозволяє організувати і структурувати джерела у зручному форматі, що відкриває нові перспективи для досліджень. Завдяки цьому, ресурси стають доступними не лише для науковців, викладачів і студентів, а й для всіх, хто цікавиться історією та культурною спадщиною України.

Однак шлях оцифрування фондів закладів культури досить складний. Із цього приводу Ю. Ковтанюк пише: «Маємо в Україні парадоксальну ситуацію, коли в державі фактично відсутнє нормативно-правове забезпечення оцифрування фондів закладів культури, що багато десятиліть здійснюється юридичними особами різних форм власності. Вочевидь це призводить до ускладнення інтеграційних процесів, недотримання принципів забезпечення збереженості фондів внаслідок виникнення потреби повторного оцифрування фондів» [2, с. 385].

Оцифрування книжкової спадщини безсумнівно є важливим процесом, який сприяє збереженню та популяризації культурних ресурсів. М. Шевченко наголошує, що оцифрування є виправданим щодо документів, використання яких утруднюється через крихкий стан матеріальної основи або застарілість форматів (наприклад, такими документами є періодичні видання, аудіовізуальні документи тощо) [5, с. 29]. Своєю чергою, К. Фейгель, обґрунтовуючи переваги оцифрування зазначає, що документи з часом можуть зникнути, а їхні цифрові копії забезпечують можливість демонструвати їхній вміст і надалі [27]. Зі свого боку, вважаємо за потрібне зауважити, що в умовах війни виникає низка ризиків, які можуть суттєво загрожувати реалізації цієї ініціативи. Одним з найактуальніших викликів є кіберзагрози, зокрема кібератаки, які можуть призвести до небажаного втручання у цифрові архіви та нести загрозу цілісності оцифрованих матеріалів.

Крім того, недостатнє фінансування цих проектів стає критично важливим аспектом, оскільки військові конфлікти зазвичай супроводжуються економічною нестабільністю, що суттєво обмежує ресурси, доступні для культурних ініціатив. У результаті зазначене може призвести до затримок у процесі оцифрування або до повного припинення проектів.

Ще одним важливим ризиком є ймовірність втрати оцифрованих даних через вразливість систем зберігання. В умовах нестабільності та можливої фізичної деструкції інфраструктури цифрові дані можуть бути знищені.

По-третє, проведення просвітницьких заходів. Г. Ковальчук пише, що «популяризація національного надбання є закономірним результатом діяльності. Вона відбувається в різних формах, а не лише в публікаціях.

Зокрема, це підготовка книжкових виставок у читальних залах підрозділів Інституту книгознавства та проведення відповідних екскурсій, організація лекцій, засідань секцій наукових конференцій, презентацій нових видань» [1, с. 19].

На наш погляд, у цьому контексті також варто привернути увагу до реалізації проекту «Віртуальний портал Музею книги і друкарства України» за підтримки Українського культурного фонду, завдяки якому можна здійснити 3-D тур музеєм [28], ознайомитися з Каталогом рукописних книг і стародруків (Київ, 2023 р.), стародруками: *Historicae Biblicae*, 1757 р.; Апостол, Львів, 1574 р.; Острозька Біблія, 1581 р.; Магдебурзьке право, Львів, 1581 р.; Книга о священстві. Львів, друкарня братства, 1614 р.; Лимонар сиріч Цвітник. Київ, друкарня Спиридона Соболя, 1628 р.; *Historia von Iesu Christi* (Біблія Вейгеля). Аугсбург, 1695 р. [29].

Подібні проекти є важливим кроком у сприянні збереження та популяризації української книжкової спадщини, оскільки вони дозволяють сучасним користувачам отримати доступ до вражаючих шедеврів української друкарської історії в цифровому форматі. Віртуальний портал не лише зберігає культурну спадщину, але й робить її більш доступною для широкої аудиторії завдяки онлайн-доступу, незалежно від місця перебування.

Крім того, створення таких ресурсів сприяє підвищенню культурної обізнаності серед населення, надаючи можливість дослідникам, студентам, а також усім охочим вивчати та відкривати для себе різні етапи розвитку української книги, її стилі, технології виготовлення та значення в історії.

В умовах війни реалізація проекту «Віртуальний портал Музею книги і друкарства України» є потужним інструментом для протидії зовнішнім інформаційним впливам, адже він зміцнює національну ідентичність та підвищує життєздатність культурної сфери в Україні. Зазначене набуває особливої актуальності в контексті глобалізації та інформаційних викликів, з якими стикається сучасне суспільство.

Наукова новизна полягає в комплексному аналізі взаємозв'язку між збереженням та популяризацією книжкової спадщини України і забезпеченням державної політики у сфері національної безпеки. Вказане дає можливість розглядати книжкову спадщину не лише як культурний об'єкт, але й як критично важливий ресурс для забезпечення національної безпеки.

Висновок. Книжкова спадщина відіграє ключову роль у формуванні національної ідентичності, збереженні історичної пам'яті та забезпеченні культурної стійкості суспільства. Вона є стратегічним ресурсом національної безпеки України, особливо в умовах інформаційних та збройних загроз. Її збереження та популяризація сприяють протидії інформаційним війнам, історичним маніпуляціям і культурній експансії, тоді як втрата чи спотворення цієї спадщини послаблює національну свідомість та полегшує нав'язування чужих ідеологічних наративів.

Сучасна нормативно-правова база України недостатньо враховує значення культурної спадщини для національної безпеки, що свідчить про необхідність змін у законодавстві, зокрема доповнення Закону України «Про національну безпеку України» відповідними положеннями.

Роль культури в оборонній стратегії держави набуває все більшого значення. Книжкова спадщина не лише підлягає охороні, а й слугує засобом мобілізації суспільства, підтримки морального духу та консолідації нації в умовах війни. Таким чином, державна політика у сфері національної безпеки має включати комплексні заходи щодо збереження та популяризації книжкової спадщини України, що дозволить зміцнити інформаційну та культурну безпеку, сприятиме міжнародному визнанню української самобутності та стане основою для стійкого розвитку держави.

Одним з напрямів подальших досліджень є визначення ролі книжкової спадщини у формуванні національної ідентичності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Ковальчук Г. Книгознавство та книжкове пам'яткознавство під час війни: з досвіду Інституту книгознавства Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. 2024. Вип. 71. С. 9—27. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0004996>
2. Ковтанюк Ю.С. Нормативно-правове регулювання оцифрування фондів закладів культури як вимога для розбудови державних інтеграційних електронних ресурсів національного історичного та культурного надбання // Рукописна та книжкова спадщина України. 2023. Вип. 31. С. 379—406. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0004773>
3. Колеко М. Нормативно-правові основи оцифрування книжкових пам'яток України // Український журнал з бібліотекознавства та інформаційних наук. 2023. Вип. 12. С. 39—54. <https://doi.org/10.31866/2616-7654.12.2023.293570>
4. Шалагінова І.Ф. Популяризація культурної спадщини як компонент ефективного управління об'єктами культурної спадщини // Софійські читання. Матер. IV Міжнар. наук.-практ. конф. «Пам'ятки Національного заповідника “Софія Київська”: культурний діалог поколінь». Київ, 2009. С. 526—529. URL: https://www.interpret-europe.net/fileadmin/news_import/Interpretation_Shalaginova_ukr.pdf
5. Шевченко М.О. Оцифрування фондів бібліотек України: дис. ... д-ра філософії. Харків, 2022. URL: <http://195.20.96.242:5028/khkdkak-xmlui/bitstream/handle/123456789/1864/disShevchenko.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
6. Власюк О.С. Національна безпека України: еволюція проблем внутрішньої політики: Вибр. наук. праці. Київ: НІСД, 2016. 528 с. URL: <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2017-01/Vlasuk-fin-99d56.pdf>
7. Гапеева О., Гапеев С. Аспекти національної економічної безпеки та національної стійкості // Національна безпека в умовах війни, післявоєнної відбудови та глобальних викликів XXI століття : зб. тез доповідей Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Житомир, 7—8 груд. 2023 р.). Житомир, 2023. С. 182—184. URL: <https://conf.ztu.edu.ua/wp-content/uploads/2024/02/182.pdf>

8. Онофрійчук А. Концептуальні засади забезпечення воєнно-економічної стійкості держав // Наукові інновації та передові технології. 2024. № 2(30). С. 900—913. URL: <http://perspectives.pp.ua/index.php/nauka/article/view/9057/9104>
9. Остролюцька Л. Національна стійкість України : стратегія відповіді на виклики та випередження гібридних загроз // Світ. 2022. URL: <https://svit.kpi.ua/2022/04/08/національна-стійкість-українистра/>
10. Турченко О.Г., Груценко Ю.І. Національна безпека і державна безпека : поліваріантність визначення та співвідношення // Правничий часопис Донецького національного університету імені Василя Стуса. 2023. № 2. С. 66—74. URL: <https://jpchdnu.donnu.edu.ua/article/view/14914>
11. Притулюк В. Охорона культурної спадщини як складник національної безпеки // Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис. 2024. Чис. 30. С. 109—112. <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2024.30.17>
12. Франчук В.Ю. Остромирове євангеліє // Енциклопедія історії України : Т. 7: Мі-О / НАН України. Ін-т історії України. Київ, 2010. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Ostromyrove_jevanheliie
13. Ісаєвич Я.Д. Друкарня і книговидання // Енциклопедія Сучасної України / НАН України, НТШ. Київ, 2008. URL: <https://esu.com.ua/article-21949>
14. Фрис В.Я. Періодизація розвитку книги в Україні від найдавніших часів до початку XXI ст. // Рукописна та книжкова спадщина України. 2010. Вип. 14. С. 198—210. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/rks_2010_14_13
15. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>
16. Аналіз проблем у законодавчому регулюванні збереження та управління культурною та природною спадщиною в Україні. Підгот. експерт. Всеукр. мережі ОГС для підтр. громад зі спадщиною / під заг. ред. К. Рубановського. Івано-Франківськ, 2018. 158 с. URL: https://taif.org.ua/wp-content/uploads/2019/02/Heritage_Legislation_Analyses.pdf
17. Про національну безпеку України : Закон України від 21 червня 2018 р. № 2469-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text>
18. Стратегія національної безпеки України, затв. Указом Президента України від 14 вересня 2020 р. № 392/2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020#n5>
19. Стратегія воєнної безпеки України, затв. Указом Президента України від 25 березня 2021 р. № 121/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/121/2021#Text>
20. Культурна спадщина та національна безпека : аналіт. доп. / авт. кол.: В. Потапенко, Ю. Тищенко, Ю. Каплан, В. Бакальчук, О. Литвиненко, О. Михайлова ; за ред. В. Потапенка. Київ: НІСД, 2023. 58 с. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2023-09/ad_kult_spad_nac_bezip_06092023.pdf
21. Nye J. S. Bound to Lead: The Changing Nature of American Power. New York : Basic Books, 1990. 307 p.
22. Nye J. S. Soft power : The means to success in world politics. New York : Public Affairs. 2004. 208 p.
23. Державний стандарт базової середньої освіти, затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 30.09.2020 р. № 898. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/898-2020-п#Text>
24. Про основні компетенції для навчання протягом усього життя : Рекомендація 2006/962/ЄС Європейського Парламенту та Ради (ЄС) від 18 грудня 2006 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_975#Text

25. Цифрова спадщина : ResearchUA цифровий проєкт НБУВ. URL: <http://research.nbuv.gov.ua/heritage>
26. Дубровіна Л.А., Лобузін К.В., Онищенко О.С., Боряк Г.В. Цифрова гуманітаристика та бази даних документальної культурної спадщини в бібліотеках України // Рукописна та книжкова спадщина України. 2020. Вип. 25. С. 290—309. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/rks_2020_25_21
27. Feigel K. The Digitization and Accessibility of Documents: a Case Study at the Rochester Public Library : Thesis / Rochester Institute of Technology. 2015. 29 p. URL: <https://scholarworks.rit.edu/theses/8841/>
28. Віртуальний портал Музею книги і друкарства України: 3-D тур. URL: <https://www.mkdu.com.ua/about-us/3-d-tur/>
29. Віртуальний портал Музею книги і друкарства України: Колекція. URL: <https://www.mkdu.com.ua/kolektsiia/kolektsiia-onlajn/>

Отримано 27 серпня 2024 р.

REFERENCES

1. Kovalchuk H. Knyhoznavstvo ta knyzhkove pamiatkoznavstvo pid chas viiny: z dosvidu Instytutu knyhoznavstva Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho [Book Studies and Book Memorials during the War: from the Experience of the Institute for Book Studies of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine]. *Naukovi pratsi Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho* [Academic Papers of the V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine]. 2024. Iss. 71, pp. 9—27. Retrieved from: <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0004996> [In Ukrainian].
2. Kovtaniuk Yu.S. Normatyvno-pravove rehuliuвання otsyfruvannya fondiv zakladiv kultury yak vymoha dlia rozbudovy derzhavnykh intehratsiinykh elektronnykh resursiv natsionalnogo istorychnoho ta kulturnoho nadbannia [Normative and legal regulation of digitization of fonds of cultural institutions as requirement for development of state integration electronic information resources of national historical and cultural heritage]. *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy* [Manuscript and Book Heritage of Ukraine]. 2023. Iss. 31, pp. 379—406. Retrieved from: <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0004773> [In Ukrainian].
3. Koleko M. Normatyvno-pravovi osnovy otsyfruvannya knyzhkovykh pamiatok Ukrainy [Regulatory and Legal Bases of Digitalising Book Monuments of Ukraine]. *Ukrainskyi zhurnal z bibliotekoznavstva ta informatsiinykh nauk* [Ukrainian Journal on Library and Information], 2023. Iss. 12, pp. 39—54. <https://doi.org/10.31866/2616-7654.12.2023.293570> [In Ukrainian].
4. Shalahinova I.F. Populiaryzatsiia kulturnoi spadshchyny, yak komponent efektyvnoho upravlinnia ob'ektamy kulturnoi spadshchyny [Popularization of cultural heritage as a component of effective management of cultural heritage sites]. *Sofiiskyi chytannia*. Materialy IV mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii Pamiatky Natsionalnogo zapovidnyka Sofiia Kyivska: kulturnyi dialoh pokolin [Sofia Readings. Materials of the IV International Scientific and Practical Conference Monuments of the National Reserve Sophia of Kyiv: Cultural Dialogue of Generations]. Kyiv, 2009. pp. 526—529. Retrieved from: https://www.interpret-europe.net/fileadmin/news_import/Interpretation_Shalahinova_ukr.pdf [In Ukrainian].
5. Shevchenko M.O. Otsyfruvannya fondiv bibliotek Ukrainy [Digitizing the library collections of Ukraine] (Thesis for the PhD Degree). Kharkiv, 2003. Retrieved from:

- <http://195.20.96.242:5028/khkdak-xmlui/bitstream/handle/123456789/1864/dis-Shevchenko.pdf?sequence=1&isAllowed=y> [In Ukrainian].
6. Vlasiuk O.S. *Natsionalna bezpeka Ukrainy: evoliutsiia problem vnutrishnoi polityky: vybr. nauk. pratsi* [National Security of Ukraine: Evolution of Domestic Policy Problems : selected scientific works]. Kyiv, 2016. 528 p. Retrieved from: <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2017-01/Vlasuk-fin-99d56.pdf> [In Ukrainian].
 7. Hapieieva O., Hapieiev S. *Aspekty natsionalnoi ekonomichnoi bezpeky ta natsionalnoi stiikosti* [Aspects of national economic security and national stability]. *Natsionalna bezpeka v umovakh viiny, pisliavoiennoi vidbudovy ta hlobalnykh vyklykiv XXI stolittia: zbirnyk tez dopovidei Vseukrainskoi naukovy-praktychnoi konferentsii*. Zhytomyr, 7—8 hrudnia 2023 roku [National security in the conditions of war, post-war reconstruction and social upheavals of the 21st century: a collection of theses and reports of the All-Ukrainian Scientific and Practical Conference]. Zhytomyr, 2023. Pp. 182—184. Retrieved from: <https://conf.ztu.edu.ua/wp-content/uploads/2024/02/182.pdf> [In Ukrainian].
 8. Onofriichuk A. *Kontseptualni zasady zabezpechennia voienno-ekonomichnoi stiikosti derzhav* [Conceptual principles for ensuring the military-economic resiliens of states]. *Naukovi innovatsii ta peredovi tekhnolohii* [Scientific innovations and advanced technologies], 2024. No. 2(30), pp. 900—913. Retrieved from: <http://perspectives.pp.ua/index.php/nauka/article/view/9057/9104> [In Ukrainian].
 9. Ostrolutska L. *Natsionalna stiikist Ukrainy: stratehiia vidpovidi na vyklyky ta vyperezhennia hibrydnykh zahroz* [National Resilience of Ukraine: Strategy for Responding to Challenges and Staying Ahead of Hybrid Threats]. *Svit* [The World]. 2022. Retrieved from: <https://svit.kpi.ua/2022/04/08/natsionalna-stiikist-ukrainystra> [In Ukrainian].
 10. Turchenko O.H., Hrutsenko Yu.I. *Natsionalna bezpeka i derzhavna bezpeka: polivariantnist vyznachennia ta spivvidnoshennia* [National security and state security: multivariate definition and relationship]. *Pravnychy i chasopys Donetskoho natsionalnoho universytetu imeni Vasylia Stusa* [Legal journal of the Vasyl' Stus Donetsk National University]. 2023. No. 2, pp. 66—74. Retrieved from: <https://jpchdnu.donnu.edu.ua/article/view/14914> [In Ukrainian].
 11. Prytuliuk V. *Okhorona kulturnoi spadshchyny yak skladnyk natsionalnoi bezpeky* [Protection of cultural heritage as a component of national security]. *Litopys Volyni* [Chronicle of Volyn]. 2024. No. 30, pp. 109—112. <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2024.30.17> [In Ukrainian].
 12. Franchuk V.Yu. *Ostromyrove yevanheliie* [Ostromir Gospels] // *Entsyklopediia istorii Ukrainy: T. 7: Mi-O* [Encyclopedia of the History of Ukraine: Vol. 7: Mi-O]. Kyiv, 2010. Retrieved from: http://www.history.org.ua/?termin=Ostromyrove_ievanheliie. [In Ukrainian].
 13. Isaievych Ya.D. *Drukarnia i knyhovydannia* [Printing and publishing]. *Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy* [Encyclopedia of Modern Ukraine]. Kyiv, 2008. Retrieved from: <https://esu.com.ua/article-21949> [In Ukrainian].
 14. Fryz V.Ya. *Periodyzatsiia rozvytku knyhy v Ukraini vid naidavnishykh chasiv do pochatku XXI st* [Periodization of the development of books in Ukraine from ancient times to the beginning of the 21th century] // *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy* [Manuscript and Book Heritage of Ukraine]. 2010. Iss. 14, pp. 198—210. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/rks_2010_14_13 [In Ukrainian].
 15. *Konstytutsiia Ukrainy* [Constitution of Ukraine]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr#Text> [In Ukrainian].

16. Analiz problem u zakonodavchomu rehuliuванні zberezhennia ta upravlinnia kulturnoiu ta pryrodnoiu spadshchynoiu v Ukraini [Analysis of problems in the legislative regulation of the preservation and management of cultural and natural heritage in Ukraine] / Rubanovskiy (Ed.). Ivano-Frankivsk, 2018. 158 p. Retrieved from: https://taif.org.ua/wp-content/uploads/2019/02/Heritage_Legislation_Analyses.pdf. [In Ukrainian].
17. Pro natsionalnu bezpeku Ukrainy: Zakon Ukrainy [On the National Security of Ukraine: Law of Ukraine]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text> [In Ukrainian].
18. Stratehiiia natsionalnoi bezpeky Ukrainy [National Security Strategy of Ukraine]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020#n5> [In Ukrainian].
19. Stratehiiia voiennoi bezpeky Ukrainy [Ukraine's Military Security Strategy]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/121/2021#Text> [In Ukrainian].
20. Potapenko V., Tyshchenko Yu., Kaplan Yu., Bakalchuk V., Lytvynenko O., Mykhailova O. Spadshchyna ta natsionalna bezpeka: analitychna dopovid [Cultural Heritage and National Security: Analytical Report]. Kyiv, 2023. 58 p. Retrieved from: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2023-09/ad_kult_spad_nac_bezp_06092023.pdf [In Ukrainian].
21. Nye J.S. Bound to Lead: The Changing Nature of American Power. New York : Basic Books, 1990. 307 p.
22. Nye J.S. Soft power : The means to success in world politics. New York : Public Affairs. 2004. 208 p.
23. Derzhavnyi standart bazovoi serednoi osvity [State standard of basic secondary education]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/898-2020-p#Text>. [In Ukrainian].
24. Pro osnovni kompetentsii dlia navchannia protiahom usoho zhyttia: Rekomendatsiia 2006/962/IeS Yevropeiskoho Parlamentu ta Rady (IeS) vid 18 hrudnia 2006 r. [On key competences for lifelong learning: Recommendation 2006/962/EC of the European Parliament and of the Council (EC) of 18 December 2006.] Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_975#Text [In Ukrainian].
25. Tsyfrova spadshchyna: ResearchUA tsyfrovoyi proiekt NBUV [Digital Heritage: ResearchUA digital project of the V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine]. Retrieved from: <http://research.nbu.gov.ua/heritage> [In Ukrainian].
26. Dubrovina L.A., Lobuzina K.V., Onyshchenko O.S., Boriak H.V. Tsyfrova humanitarystyka ta bazy danykh dokumentalnoi kulturnoi spadshchyny v bibliotekakh Ukrainy [Digital humanities and databases of cultural heritage in libraries of Ukraine]. *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy* [Manuscript and Book Heritage of Ukraine]. 2020. Iss. 25. pp. 290—309. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/rks_2020_25_21 [In Ukrainian].
27. Feigel K. The Digitization and Accessibility of Documents: a Case Study at the Rochester Public Library : Thesis / Rochester Institute of Technology. 2015. 29 p. Retrieved from: <https://scholarworks.rit.edu/theses/8841>
28. Virtualnyi portal Muzeiu knyhy i drukarstva Ukrainy: 3-D tur [Virtual portal of the Museum of Books and Printing of Ukraine: 3-D tour]. Retrieved from: <https://www.mkdu.com.ua/about-us/3-d-tur> [In Ukrainian].
29. Virtualnyi portal Muzeiu knyhy i drukarstva Ukrainy: Kolektsiia [Virtual portal of the Museum of Book and Printing of Ukraine: Collection]. Retrieved from: <https://www.mkdu.com.ua/kolektsiia/kolektsiia-onlajn> [In Ukrainian].

Received on August 27, 2024

Kateryna Riabets

Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University (Kyiv, Ukraine)

ORCID: 0000-0003-2354-4118

E-mail: Rjabetz2017@gmail.com

Dmytro Ustynovskyi

V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

ORCID: 0000-0002-4242-8254

E-mail: demichdemich77@gmail.com

PRESERVATION AND PROMOTION OF UKRAINE'S BOOK
HERITAGE AS FOUNDATIONS FOR ENSURING STATE POLICY
IN FIELD OF NATIONAL SECURITY

The purpose of the study is to theoretically substantiate the importance of preserving and promoting Ukraine's book heritage as an integral elements of national identity and cultural resilience, as well as to develop practical recommendations for integrating these processes into ensuring state policy in the field of national security. **The methodology** is based on the use of general scientific and special methods, including comparative analysis, deduction and induction, quantitative and qualitative approaches, as well as bibliographic and chronological methods. **The scientific novelty** lies in a comprehensive analysis of the relationship between the preservation and promotion of Ukraine's book heritage and the implementation of state policy in the field of national security. This allows considering the book heritage not only as a cultural artifact but also as a critically important resource for ensuring national security. **Conclusion:** the book heritage plays a key role in shaping national identity, preserving historical memory, and ensuring cultural resilience of society. It is a strategic resource for Ukraine's national security, especially in the context of informational and armed threats. Its preservation and promotion contribute to countering information wars, historical manipulations, and cultural expansion, while the loss or distortion of this heritage weaken national consciousness and facilitate the imposition of foreign ideological narratives. The current legal framework of Ukraine insufficiently considers the significance of cultural heritage for national security, indicating the need for legislative changes, particularly amendments to the Law of Ukraine "On National Security of Ukraine" with relevant provisions. The role of culture in the state's defense strategy is gaining increasing importance. The book heritage not only requires protection but also serves as a means of mobilizing society, supporting morale, and consolidating the nation in times of war. Therefore, state policy in the field of national security should include comprehensive measures for preserving and promoting Ukraine's book heritage, which will strengthen informational and cultural security, promote international recognition of Ukrainian identity, and become the foundation for sustainable development of the state. One of the directions for further research is to determine the role of book heritage in shaping national identity.

Key words: book heritage, cultural heritage, state policy, national security, national interests, national consciousness.